

АНТИЧКА КЊИЖЕВНОСТ

Уредник
Др Бранко Гавела

МАРКО ТУЛИЈЕ ЦИЦЕРОН

ФИЛОЗОФСКИ СПИСИ

Превели
Др БРАНКО ГАВЕЛА
ВАСИЛИЈЕ ТОМОВИЋ

МАТИЦА СРПСКА

У светској књижевности дела римских писаца заузимају много значајније место него што би се то могло судити по ономе што је од њих преведено на наш језик. Једна велика књижевност која је столећима изграђивала свој језик, садржај и уметничку форму остала је dobrим делом непозната нашој широј јавности. Из богате римске прозе и поезије, које су својом снагом осветлиле и освежиле целу једну културну епоху, ми на нашем језику имамо у преводу релативно мали број дела. Дела римских историографа, који су многе странице својих списа посветили и античкој прошлости наше земље, преводјена су, углавном, само фрагментарно. Међутим, за њихову књижевну и историјску вредност могло би се рећи да су од општег, културног, а не само научног интереса. Поезија читавог низа римских песника — Катула, Вергилија, Хорација, Овидија, Тибула и др. — заузима једно од првих места у класичној књижевности античког света. Лепота језика и облика, префињеност и нежност осећања, оштрина уметничког запажања и дубина мисли и, коначно, савршена метрика и версификација чине главно обележје ове поезије. Па ипак, оно што је преведено из те поезије не може дати ни праву представу, ни потпун утисак о уметничкој, па самим тим и друштвеној вредности најбољих дела и највећих књижевних имена римске античке епохе. Слично тврђење могло би се рећи и за највећи део римске филозофске прозе.

Разноврсност, снагу и богатство ове прозе најбоље и најпотпуније одражавају дела Марка Тулија Цицерона. Поред своје књижевне вредности, коју је мало који писац римског света достигао, Цицеронова дела — говори, правничке и филозофске расправе, реторски списи, писма и друго — показују сву сложеност политичких и социјалних борби, које су одређивале пут којим се неминовно морало кретати

римско друштво у једној од најсудбоносних епоха свог живота. У римској књижевности и култури јавно и књижевно дело овога римског грађанина заузима засебно поглавље. Оно је испуњено дуготодишњим и стваралачким радом човека који је у себи ујединио ретку и многострану даровитост: политичара и правника, књижевника и филозофа, ретора и песника, сјајног стилисте и изванредног дијалектичара. Зато се с разлогом може рећи да Цицерон у римској култури заузима оно место које код Грка припада једино Аристотелу.

Истакнуто место Цицероново у римској и светској књижевности подстакло је преводиоце да се одреде за преводјење оних дела овог римског писца која су од општег значаја и интереса. Ту вредност дају им лепота језика и стила, као и филозофске идеје, карактеристичне за етички и политички став овога филозофа. А теме и проблеми обрађени у овим филозофско-етичким расправама најбоље осветљавају самог аутора, као и доба и друштво у коме су настали.

Марко Тулије Цицерон је редак и изразит интелектуалац римског античког друштва. Пореклом из породице витешког сталежа, он је за римску аристократију био грађанин другог реда — *homo novus*. Али и као такав он је ипак успео да се попне и на последњу, највишу лествицу државне и друштвене хијерархије. Цицерон је то постигао захваљујући својој широкој и свестраној култури, реткој говорничкој обдарености и изванредној енергији, којом је испунио свој јавни и приватни живот и рад, као адвокат и говорник, филозоф и политичар, књижевник и научник.

Као што се види из његових списа, који су истовремено сведочанства о једном бурном веку римске историје, а, с друге стране, и исцрпни биографски подаци о једној значајној личности античког доба, Цицерон се налазио у средишту догађаја у којима је, уз највеће муке и болове, умирала римска република

као тврђава старог морала и класичног римског патриотизма. Уместо ње рађала се у огњу грађанских ратова и проскрипција нова држава диктатора и тријумвира, императорске самовоље и царских апотеоза, резигнираности преморених ветерана и очајања гладног плебса.

У овом сукобу старог и новог Цицерон је изграђивао своје књижевно и филозофско дело, лик правника и државника. Као такав он се определио за начела римске републике, за њене грађанске и аристократске традиције, за морал Катона, за мудрост Фабија Максима и за храброст Ханибаловог победника, Сципиона Африканца. Своју доследну приврженост републици Цицерон је платио животом: као противник најпре Цезаров, а затим Цезаровог пријатеља Антонија, члана Октавијановог тријумвирата, Цицерон је стављен на проскрипциону листу и убијен. Тако је завршио живот један од најплоднијих римских прозних писаца. У току свог живота, од рођења, 3. јануара 106, до смрти, 7. децембра 43. године, Цицерон је створио књижевно, филозофско и правничко дело, од кога се до нас сачувало педесет осам говора, око осам стотина писама и читав низ филозофских и других списа и расправа.

У позив правника и адвоката, у живот политичког и јавног радника, филозофа и књижевника, Цицерон је ушао са знањем и културом какву ни пре ни после њега није показао ниједан образовани Римљанин. Учећи и одлично знајући грчки језик и грчку књижевност Цицерон је у Риму стварао латински књижевни језик и богатио римску књижевност новим, јасним и чистим стилом, дајући му све одлике већ развијеног књижевног језика. Упоредо с тим, ослањајући се на Грке, он је стварао и одржању филозофску терминологију, коју латински језик дотада није познавао. Цицерон је у Грчкој проучио и упознао филозофске школе Платонових академичара и Филонових несоакадемичара, Зенонових стоичара, Аристотелових перипатетичара и Епикурових следбеника. Овим последњим припадао је и Цицеронов пријатељ Тит Лукреције Кар, чије је дело *De rerum*

natura (О природи) издао Цицерон са својим братом Квинтом као Лукрецијев *opus posthumum*. Своја знања из грчке филозофије Цицерон је пренео у Рим у тренутку кад је овај био заокупљен политичким борбама, грађанским ратовима и револуцијама и готово сасвим неосетљив за фине и сложене проблеме грчке филозофије. Због таквих услова као и због својих практичних склоности Цицерон је био еклектичар, критичан, али без самосталних концепција и оригиналних погледа на свет.

За такву Цицеронову оријентацију од пресудног значаја је било и његово правничко знање и образовање које је стицао код Публија, а затим Квинта Муција Сцеволе, једног од најбољих римских правника последњег века старе ере. Преко ових својих учитеља Цицерон је упознао филозофске погледе грчког еклектичара Панетија (180—110). Своју склоност еклектицизму Цицерон је још више развио и учврстио слушајући у самом Риму, још пре одласка у Грчку, Филона, најистакнутијег представника Нове академије.

Пошто је за време Сулине диктатуре, у говорима за П. Квинкција и С. Росција, први устао против тадашњег политичког стања, обележеног самовлашћу аристократије која је Сули давала пуну подршку, Цицерон је ради своје безбедности и даљег образовања напустио Рим и отишао у Грчку. Боравећи извесно време у Атини, он је ту слушао Антиоха Аскалонског, који је после Филона стајао на челу нове, постилатонске Академије.

За правничко и говорничко образовање Цицерону је од највећег значаја био боравак на Родосу. Ту су се окупљали сви они који су желели да упознају и чују великог и у античком свету на далеко чувеног ретора, Аполонија Молона. Под његовим утицајем и Цицерон је потпуно преобразио свој говорнички стил, ослободивши се барокног и китњастог „азијанизма“, чији се утицај осећа у његовим првим говорима.

Цицеронова филозофска опредељеност за еклектицизам је резултат његовог схватања о могућностима стицања објективног сазнања. Теоретски он је

близак релативизму еклектичара. Практично то се огледа и у Цицероновом конзервативном ставу према напредном развоју римског друштва. Због овакве своје оријентације Цицерон се борио за опстанак оних вредности римске републике, које ће бити најсигурнији јемци и чувари старих традиција. Републиканске институције с усталасним законодавством и одређеном историјском прошлешћу штитиле су права и интересе претежно само једне класе на начин сасвим супротан динамичној еволуцији коју су наговештавале идеје демократских елемената у римском друштву. Као римски конзул, 63. године, Цицерон је показао својом борбом и својим говорима против Катилине да је у суштини непомирљив конзервативац. Као такав он је био ближи интересима богатих и корумпираних оптимата него осиромашених грађана и презадужених плебејаца, лишених и имања и политичких права. Сигурни у Цицеронов став, оптимати су му одали највеће признање, додељујући му почасни назив „оца отаџбине“ („*pater patriae*“).

Етику своје филозофије Цицерон је потчинио својим политичким идејама и њиховом практичном остварењу. То се види и по његовим делима које смо превели на наш језик: то је глорификација свега онога и свих оних које Цицерон сматра да су симбол и отеловљење снаге и постојаности старог римског витешког и аристократског друштва. Лица која воде дијалоге и изражавају Цицеронове мисли и његов политички став нису случајно одабрана. То су Катон и Сципион, најконзервативнији елементи римског друштва, који су се противили не само политичком него и културном прогресу, уколико је долазио као последица грчког утицаја на Рим. У ствари, Цицерон ни у овом погледу није оригиналан ни као филозоф ни као политичар. Његова еклектичарска етика у највећој мери је инспирисана утицајем грчког стоичара Панетија. Овај је, и сам еклектичар, разрађивао у својој школи и етици учење о вредности аристократског духа, који сам није био савршен, али је тежио да достигне највиши степен моралне чистоте и интелектуалне спознаје света.

Своје филозофске списе Цицерон је углавном писао у облику дијалога. При том се више угледао на облик, композицију и дијалектички метод Аристотела него Платона, које је подједнако добро познавао. За разлику од Платона, који је Сократове и своје мисли изражавао у дијалозима, компонованим од питања и одговора, Цицерон је као и Аристотел постављао одређени проблем и учеснике разговора пуштао да сваки изрази своје схватање о том проблему. То се постизало расправљањем о најбољим решењима, о оправданости приговора и вредности одговора. На тај начин свако питање које се тичало тога проблема претресано је свестрано. А централна личност дијалога одређивала се за онај одговор који по својој моралној вредности, логичком оправдању и историјској корисности представља најбоље решење за којим се ишло.

Ово начело излагања спроведено је и у оба дијалога која доносимо у нашем преводу. Дијалектички метод је у основи Цицеронових излагања и у његовом треском филозофском трактату, *О дужностима*. У њима су обухваћена, поред тема које показују њихови наслови, још више и извесна друга питања личног и друштвеног морала, за која би се могло рећи да су од општељудског интереса. Иако ни ове расправе нису оригиналне, јер су настале по угледу на слична дела из грчке књижевности и филозофије, оне имају посебну вредност. Цицерон је у њима осветлио, са свог становишта, цео низ етичких питања која привлаче пажњу и савременог човека. У овим списима он је показао изванредне квалитете стила, откривајући при том лепоту латинског језика и богатство његових изражајних могућности. Због оваквих особина Цицероновог језика и његовог писаног дела један од највећих ретора римске књижевности, Марко Фабије Квинтилијан, и могао је рећи за Цицерона да је „сјединио у себи Демостенову снагу, Платонову пуноћу и Сократову драж. И што је најважније, све те сјајне њихове особине он је стекао не само својим трудом, него је за већину или боље за сва та преимућства нашао извор у богатој плодности свог великог

духа. Он није, као што би рекао Пиндар, скупљао кишницу, него из њега избија кључ живе воде. Може се рећи да га је природа створила зато да би на њему беседништво показало шта све може да учини.”

Свицима питањима која Цицерон расправља у својим филозофским списима Грци су много пре римских филозофа и писаца налазили своја решења. У дијалогу *О старости* (*Cato maior de senectute*) наћи ће се многе мисли које је још Платон обухватио у својој великој политичко-филозофској расправи *О држави*. Па ипак, не би се могло рећи да се Цицерон угледао само на један једини узор из грчке или старије римске књижевности. Цео низ античких писаца настојао је да у својим делима старост прикаже као угодно доба живота, које има позитиван смисао и природно оправдање (Музоније, Фаворин, Јувенал, Јунко). Али ни за једнога од њих не би се могло рећи да је у своје мисли унео толико топлине, непосредности и убедљивости као што је то учинио Цицерон у свом *Katonu*.

У другом дијалогу, *О пријатељству* (*Laelius vel de amicitia*) обухваћена су питања о којима су Грци расправљали готово у свим својим филозофским школама. Изгледа да је у овом погледу на Цицерона ипак највише утицао Панетије који је у једном свом делу сачувао главне мисли Аристотелове и Теофрастове о пријатељству.

И у свом трећем делу, *О дужностима* (*De officiis*), нарочито у првој и другој књизи, Цицерон је дао Панетијеву стоичку етику и филозофију. Делећи погледе стоичара на проблеме и идеје обухваћене у овој расправи, Цицерон је покушао да њихову етику пресади на римско тле и да јој да онај садржај и оно тумачење које одговара римском друштву Цицероновог доба.

О његовој интелектуалној заоставштини већ су антички критичари дали позитиван суд. У савременој науци, књижевној, филозофској и научној вредности Цицеронових дела дата је висока оцена. Мишљења су подељена о Цицероновом личности и моралу, који је он испољио у својој политичкој делатности.

Међутим, негативан суд у овом смислу треба још увек примати с извесном обазривошћу. Цицерон је био толико истакнута личност, као адвокат, државник и филозоф, а његов утицај такав да је природно да су сви они чији су интереси били погођени Цицероновим ставом, борбом и идејама, настојали, нарочито у доба другог тријумвирата, да што више сруше углед Цицерона и поткопају поверење у његов рад. Његови политички противници, који су у исто време били и највећи непријатељи републиканских институција, највише су допринели да се створи сумња према моралним побудама којима се руководио Цицерон у свом јавном раду. Онај део Цицеронових дела који није допро до нас можда би више и потпуније осветлио и ту страну Цицероновог живота. Посматран кроз своје филозофске списе, кроз извесне говоре, а нарочито кроз писма, Цицерон се појављује као човек солидних моралних особина: он је доследно веран републици и у тренутку кад је њен крај очигледан; он је одан и непоколебљив пријатељ чак и онда кад му то наноси највећу штету и представља животну опасност; он усваја идеје и етику грчких филозофа, иако је Римљанин Катонова кова. Он је имао смелости да се бори за мртве пријатеље, као што је имао чврстине да први подигне глас против најмоћнијих људи свог доба, против диктатора и тријумвира. А такав став не може имати човек несталног и неодређеног морала. У тим његовим особинама, које још увек не искључују његове личне и људске недостатке, треба тражити узроке негативног суда до кога је било нарочито стало идеолозима римске империје.

Међутим, његови недостаци не умањују значај и вредност његовог културног дела. Као еkleктичар и компилатор, као ученик грчких ретора и филозофа, он је пренео у римску, а преко ње и у светску књижевност, филозофију и науку велики део идејног блага античког, нарочито грчког света. На свим пољима своје широке делатности Цицерон је сачувао дух оригинала и извора на којима је стицао и прикупљао своја знања. Он је подражавао овим изворима и пре-

ма њима одређивао и свој став, нарочито као ретор, говорник и филозоф. За многе од тих извора и оригинала ми знамо једино према ономе што се сачувало код Цицерона. А то је довољно, поред осталих позитивних страна његовог стваралаштва, да оправда потребу за преводом нарочито таквих Цицеронових дела, међу која се могу убројати и расправе у овој књизи.

Др Бранко Б. Гавела

ЛЕЛИЈЕ¹
ИЛИ
РАЗГОВОР О ПРИЈАТЕЉСТВУ

Аугур Квинт Муције² волео је да о свом тасту Кају Лелију прича многе и пријатне ствари, које је верно сачувао у сећању, трудећи се да га у сваком разговору назове именом мудраца. А мене је отац, чим сам обукао грађанску тогу³, одвео овоме аугуру с тим да старца не напуштам докле год могу и док ми то буде допуштено. Стога сам многе ствари о којима је он зналачки расправљао, многе кратке и згодне изреке, урезао у памћењу, трудећи се да преко његовог знања постанем и сам ученији.

После његове смрти прешао сам на учење врховном свештенику Сцеволи⁴, за кога смем рећи да је најистакнутији човек наше државе и по духу и по правичности. Али о њему ћу говорити другом приликом; сад се опет враћам на разговор о аугуру.

Често се сећам, поред осталих ствари, како је он, седећи по обичају у својој округлој наслоњачи, са мном и неколицином пријатеља који су ту били отпочео разговор о једној ствари о којој је готово свака тада причао. Ти се, Атиче, без сумње сећаш и то утолико више што си се много дружио са Публијем Сулпицијем⁵, колико је било и изненађење и огорчење целог света кад је овај, као народни трибун, раскинуо са огромном мржњом везе са Квинтом Помпејем⁶, тадашњим конзулом, са којим је живео у најтешњем и најсрдачнијем пријатељству.

Сетивши се тога, Сцевола нам тада изложи Лелијев разговор о пријатељству, који је овај водио с њим и његовим зетом Кајом Фанијем, сином Марковим, неколико дана после смрти Сципиона Африканца.

Задржао сам у сећању садржину тог разговора и ја је излажем у овој књизи према својој замисли. Ја сам, наиме, приказао лица као да сама говоре, да не бих чешће понављао „рекох ја“ и „рече он“ и да би се добио утисак да се разговор води у нашем присуству. А пошто си ме, ти, (Атиче), често подстицао да нешто напишем о пријатељству, мислим да је ово згодан пример за то, колико због општег признања, толико и због нашег пријатељства. Стога то чиним радо, да бих на твоју молбу користио и многим другима.

Још у Катону Старијем, кога сам наменио теби пишући о старости, ја сам Катона⁷ приказао као старца који води главну реч у разговору. Јер, према мом схватању, нико није позванији да говори о том добу од њега, који је и дубоку старост доживео и у таквој старости био свежији од осталих. Исто тако чини ми се да је Лелије најподеснија личност која ће о пријатељству оно рећи чега се Сцевола сећа као његовог разговора, пошто је, према казивању наших очева, пријатељство Каја Лелија и Публија Сципиона⁸ у највећој мери достојно нашег сећања.

Не знам зашто, али ми изгледа да овај начин разговора, ослоњен на углед славних старца из прошлости, делује озбиљније. Отуда, читајући своју књигу, покаткад сам обузет осећањем као да то говори Катон, а не ја.

И као што је тада један старац писао другом старцу о старости, тако у овој књизи најоданији пријатељ пише о пријатељству своме пријатељу. Тада је говорио Катон од кога у то доба нико није био старији, нико мудрији: сада о пријатељству исправља Лелије, кога сматрају мудрим и чувеним по његовом пријатељству. Желео бих да за тренутак скренеш своју пажњу с мене и да сматраш да то сам Лелије говори.

Кај Фаније и Квинт Муције дошли су после смрти Сципиона Африканца своме тасту Лелију.

Они започињу разговор. Лелије им одговара. Цело његово излагање тиче се пријатељства; читајући га, препознаћеш у њему и самог себе.

II

ФАНИЈЕ

Тако је као што кажеш, мој Лелије. Јер ни један човек није био бољи ни славнији од Африканца. Али ти мораш знати да су сада очи целог света упрте у тебе: тебе јединог називају мудрацем и таквим те сматрају. До исдавна та се част приписивала Катону; знамо да су наши очеви мудрим сматрали и Луција Атилија. Али и један и други таквим су сматрани из различитих разлога: Атилије зато што је темељно познавао грађанско право; Катон због свог огромног искуства: многе ствари он је у сенату и на форуму или мудро предвидео, или одлучно спровео, или оштроумно објаснио, због чега је у старости и добио назив мудраца. Али твоја мудрост се огледа у нечем другом, не само у твојој нарави и карактеру, него и у твојем истраживачком нагону и учености: не као код онога кога прост свет назива мудрим, него кога учени људи таквим сматрају, а каквога у Грчкој уопште није било (јер ни она седморица, према строгим мерилима, не могу се сматрати мудрацима). Чули смо да је био такав један у Атини: то је управо онај кога је Аполоново пророчиште прогласило најмудријим међу људима¹.

Твоја мудрост је, како се мисли, у томе што не прецењујеш своје особине и што сматраш да је врлина изнад људских слабости. Стога ме питају, а мислим исто тако и Сцеволу, како подносиш смрт Африканчеву, нарочито због тога што си био одсутан кад смо се прошлог петог дана у

месецу² састали у башти аугура Децима Брута³ на уобичајен разговор, иако си ти увек најбрижљивије водио рачуна о томе дану и тој дужности.

СЦЕВОЛА

Заиста, као што каже Фаније, многи то питају, мој Лелије. Али ја им одговарам оно што сам запазио: да бол који ти је нанела смрт и одличног човска и најбољег ти пријатеља подносиш прибрано; да си морао осетити тугу као што и приличи твојој човечности; а што овог петог ниси присуствовао нашем састанку крива је болест, а не жалост.

ЛЕЛИЈЕ

Заиста си, мој Сцевола, сушту истину казао. Јер ме моја невоља није могла одвратити од оне дужности коју сам увек обављао кад сам био здрав. Карактерном човеку, сматрам, не може се ни у којем случају догодити да пренебрегне своју обавезу.

А ти, мој Фаније, поступаш као пријатељ кад ми толике особине приписујеш, које ја у себи нисам нити их за себе захтевам. Али чини ми се да не судиш правилно о Катону. Јер, или нико није био мудрац — у што бих ја лакше поверовао — или ако се за неког то може рећи, онда је то био он. На који је начин само, да не говорим о другом, поднео смрт свог сина! Сећам се Емилија Паула⁴ и Сулпиција Гала⁵: али ови су изгубили децу, а Катон готовог и изврсног човека.

Зато се чувај да Катону не претпоставиш чак ни онога кога је Аполон, као што кажеш, прогласио највећим мудрацем. Јер овај је делима, а онај речима стекао славу.

А о себи, кад већ разговарам и с једним и с другим, овако ћу говорити.

III

Ако бих порицао да нисам жалостан због Сципиона, нека мудраци просуде да ли бих поступио како треба; али зацело не бих говорио истину. Јер ја тугујем, лишен пријатеља каквога, мислим, никад неће бити, а убеђен сам да таквог пријатеља није ни било. Али, мој бол није неизлечив: сам себе тешим и то највише оном утехом да сам слободан од заблуде због које већина људи пати кад изгуби пријатеља. Мислим, наиме, да се ништа рђаво није догодило Сципиону. Ако се нека несрећа десила, онда је мене задесила. А бити тешко потиштен због своје несреће приличи човеку који не води пријатеља, него себе самог.

Ко би могао оспорити да његов животни пут није био сјајан? Иако није ишао за тим да стекне бесмртну славу, која је најмање привлачила његове мисли, зар он није постигао оно што човеку приличи да жели? Као младић он је изванредном снагом превазишао велике наде грађана, које су у њега полагане док је још био дечак; он никада није тражио конзулат, а два пута је био конзул: први пут пре него што је то одговарало његовим годинама, други пут кад је дозрело за то, али сувише доцкан за републику. Уништивили два града, он је најопасније непријатеље наше империје осујетио не само за садашње него и за будуће ратове. А шта да вам кажем о његовој питомој нарави, па о његовој нежности према мајци, о широкогрудости према сестрама, о доброти према грађанима и о правичности према свима? То вам је све познато. А жалост на погребу показала је колико је био омиљен код грађана. Шта би онда још неколико година могло учинити за њега? Јер старост, мада не представља терет, као што ми је то Катон казао годину дана пре смрти разговарајући са мном и са Сципионом, слаби ону свежину духа која је још увек Сципиона добро служила.

Према томе, његов је живот био такав, и по срећи и по слави, да му се више ништа не може

додати. А брза смрт га је ослободила патњи. Тешко ми је говорити о начину како је умро: ви знате какве сумње о томе људи изражавају¹. Али ипак треба рећи да је Публију Сципиону од многих срећних и славних дана које је видео у свом животу, онај дан најсјајнији био кад се навече, после седнице у сенату, дан пре своје смрти², враћао кући у пратњи сенатора, римског народа, савезника и Латина: тако да изгледа да је после толико високог признања могао отићи пре међу вишње богове него међу покојнике.

IV

Ја се такође не придружујем мишљењу оних¹ који су одскора почели да тврде како заједно са телом умире и душа и како смрт представља крај свему. За мене више вреди старо веровање: и оно наших предака који су мртвима приписивали особине светих, што сигурно не би чинили да су сматрали да се то ових ништа не тиче; и веровање оних који су били у овој земљи и велику Грчку, сада већ потпуно уништено, довели до цветања и учинили просвећеном својим учњима и науком²; или онога кога је Аполоново светилиште прогласило највећим мудрацем. А овај није као већина других људи говорио сад једно сад друго, него увек исто: да су људске душе божанске природе и да им је, кад напусте тело, отворен пут у небо, и то сваком добром и поштеном човеку.

Тако исто је о томе мислио и Сципион: неколико дана пре смрти он је, баш као да је предосећао крај, три дана излагао своја схватања о републици, у присуству Фила³ и Манилија⁴ и многих других, међу којима си и ти, Сцевола, са мном био. Крај његовог говора односио се готово искључиво на питање бесмртности душе: Африканац нам је рекао да је то што нам је саопштио чуо од старијег Сципиона, који му се јавио у сну.

Ако је тако да се душа одличног човска на најлакши начин ослобађа после смрти тела као затвора и окова, шта мислите онда ко се лакше могао вратити боговима неголи Сципион? Због тога се плашим да оплакивањем његовог одласка не покажем пре завист него пријатељство. Али, ако је вероватније друго мишљење да смрт значи крај и души и телу и да је никакво осећање не надживљује, онда после смрти нема никаквог добра, али исто тако ни зла. Јер, кад се осећања угасе, исто је као да се човек није ни родио: па ипак и ми смо срећни, а и ова држава ће то бити докле год је буде, што се Сципион родио.

Отуда је према њему, као што сам раније рекао, судбина била благонаклона. Са мном је живот поступио немилосрдније: било је праведније да га ја пре напустим, као што сам пре и дошао на овај свет. Али, сећајући се нашег пријатељства, ја сам тако радостан да ми живот изгледа срећан, јер сам живео заједно са Сципионом: с њим сам делио бригу о јавним и приватним пословима, с њим сам заједно био и у миру и у рату; такође нас је везивало и оно у чему је највећа снага пријатељства — пуна сагласност воље, стремљења и мишљења. Због тога се не радујем толико причању о мојој мудрости, о којој је малочас Фаније говорио, што у ствари није тачно, колико се надам да ће наше пријатељство вечито трајати. А то ми утолико више лежи на срцу што се зна за свега три или четири примера таквих пријатеља откако је света и века: стога се надам да ће и потомство знати за пријатељство Сципиона и Лелија.

ФАНИЈЕ

Заиста тако треба да буде, мој Лелије. Али, пошто си поменуо пријатељство, а ми смо докони, учинићеш ми велико задовољство — надам се такође и Сцеволи — ако нам кажеш шта мислиш о пријатељству, како га схваташ и шта нам у том

погледу саветујеш, онако исто као што умеш да причаш и о осталим стварима, кад о њима траже твоје мишљење.

СЦЕВОЛА

И мени ће заиста бити веома мило: баш ме је Фаније претекао у ономе због чега сам намеравао да ти се сам обратим. Због тога ћеш нам обојици учинити велико задовољство.

V

ЛЕЛИЈЕ

Ја то заиста не бих осетио као терет, кад бих имао поверења у себе. Ствар је, наиме, изванредно лепа, а и ми смо, као што рече Фаније, докони. Али ко сам ја? и какве су моје способности? Учени људи, а нарочито Грци, умеју да расправљају о стварима за које их питају чак и без припреме. То је велика вештина и захтева много искуства. Зато сматрам да се за разговор о пријатељству обратите на оне који су вични да говоре о тим стварима. А ја вас могу само подстаћи на то да пријатељство претпоставите свим осталим људским особинама. Јер ништа није прикладније од њега људској природи, ништа што би јој тако одговарало и у срећи и несрећи.

Пре свега, ја сматрам да пријатељство може постојати само међу dobrим људима: али ја то не узимам сувише дословно као они који о томе говоре врло општроумно, можда и тачно, али на малу општу корист. Они наиме тврде да само мудар човек може бити добар. Нека буде и тако; али они проповедају ону мудрост какву још ни један смртник није постигао. А ми морамо да водимо рачуна о стварима онаквим какве су у искуству и у општем животу, а не онаквима како се замишљају и желе. Ја никад нећу рећи да су Кај

Фабриције², Маније Курије³ и Тиберије Корунканије⁴, које су наши преци сматрали мудрима, били мудри према мерилу тих филозофа⁵. Стога нека чувају за себе ту непријатну и опскурну мудрост. Али ће морати допустити да су ово били добри људи. Међутим, они то неће учинити; они ће тврдити да се та особина може приписати само мудроме човеку. Наставимо, дакле, наш разговор, уз помоћ дебеле Минерве, као што се то каже.

Људе које у животу и раду одликује верност, непорочност, праведност и широкогрудост; који не показују никакву похлепност, нити похоту, ни дрскост, него су чврстог карактера као они које сам малочас поменуо: такве треба, по нашем мишљењу, сматрати dobrим људима, као што то и јесу, јер су следили, колико је то људима могуће, природу као најбољи путоказ поштеног живота. Мени се, наиме, чини да смо тако рођени, да међу свима нама постоји једна друштвена заједница, која је утолико већа уколико се више приближимо једни другима. Стога су нам пречи суграђани него странци, рођаци него туђини. Сама природа нас је упутила на пријатељства с њима, али то пријатељство нема довољно чврстине. Пријатељство пред сродством има ту предност што сродство може бити и без узајамне наклоности, а пријатељство не може: ако се лиши наклоности, пријатељство престаје, а сродство и даље траје.

А колика је снага пријатељства најбоље се може видети по томе што је из бескрајне људске заједнице, коју је створила сама природа, пријатељство тако ограничено и сведено на тако мали број да су њиме везани само по два човека или њих неколицина.

VI

Отуда пријатељство и није ништа друго него савршено усклађивање кроз узајамно саосећање и поштовање свију божанских и људских особина.

И заиста, ја не знам да ли су бесмртни богови човеку дали нешто боље од пријатељства, изузев мудрости. Једни му претпостављају богатство, други здравље, једни моћ, други почасна звања, а многи чак и чулна уживања. Ова последња приличне заиста бесловесним животињама; а оно што смо пре тога навели, нестално је и неизвесно и не зависи толико од наше решености колико од ђуди природе. Зато они који највише добро налазе у врлини, чине то заиста с пуно разлога: јер само врлина рађа и одржава пријатељство, а без врлине не може ни на који начин бити пријатељства.

А врлину морамо да схватимо сада онако како се подразумева у језику обичног живота. При том не треба да је меримо, као неки учени људи, велелепним речима, него се сетимо оних врлих људи — Паула, Катона, Гала, Сципиона, Фила, које таквима сматрамо. Они су били задовољни обичним животом. А пређимо преко оних примера који се у стварности никад не могу наћи. Дакле, међу људима тога кова било је такво пријатељство и такве су његове предности да се једва усуђујем да о њима говорим.

Пре свега, који живот може бити вредан живљења¹, како каже Еније, ако не почива на узаматној пријатељској благонаклоности? Шта је пријатније него кад имаш некога с ким смеш да говориш као са самим собом? Која би радост могла бити у срећи толика, ако не би имао некога ко би јој се радовао исто толико као и ти сам? А и несрећа би се тешко подносила без онога ко је подноси теже чак него и ти сам. На крају, и остале ствари које претпостављају предност наших тежњи, имају свака за себе посебне предности: богатство, да се њиме користиш; моћ, да преко ње стекнеш поштовање; част, да добијеш признања; чулне насладе, да у њима уживаш; здравље, да будеш поштеђен од жалости и да правилно обављаш телесне послове. Пријатељство садржи многе ствари: где год се окренеш, оно је присутно;

ниоткуда није искључено; увек долази благовремено, никад није неспособно. Отуда ни вода ни ватра, што се каже, није нам преча од пријатељства. Али при том ја не говорим о свакидашњем и просечном пријатељству, које је ипак и пријатно и корисно, него о правом и савршеном, као што је оних, чији је број тако мали. Такво пријатељство, наиме, и срећу чини сјајнијом, а делећи несрећу и учествујући у њој чини је лакшом.

VII

Мада пријатељство скрива у себи многобројне и веома велике користи, од свију је бесумње неоспорно највећа та што будућност обасјава надом и што не допушта духу да слаби и пропада. Јер онај који има прилику да види правог пријатеља, у њему види, тако да кажем, своју сопствену слику. Због тога и они који су одсутни — присутни су, оскудни су — богати, слаби су — јаки, и што је још невероватније, мртви — живе: толико поштовање, сећање и толика чежња пријатеља непрестано их прати. Због тога ми и њихова смрт изгледа блажена, њихов живот достојан хвале. Ишчупаш ли само из природе међусобну наклоност, ниједна кућа и ниједан град неће се моћи одржати; чак неће остати ни усељ на пољу. Ако вам није довољно јасно колика је снага пријатељства и слоге, схватићете на примеру раздора и неслоге. Јер која је кућа тако постојана, која је држава тако чврста коју мржња и раздор не би могли до темеља да разоре? По томе можете судити каква благодат лежи у пријатељству.

Прича се како је неки учени човек из Агригента¹ спевао у грчким стиховима како све што постоји у свету, све што се креће, пријатељство сједињује, а неслога раздваја. И управо то сви људи знају и разумеју, а својим животом и потврђују. Стога, ако се некад истакне неко у вр-

шењу дужности пријатеља, било што ће се за њега исписати опасностима, било што ће их с њим подслити, зар има некога ко то не би похвалио до највеће мере? Какво је клицање недавно било у целом позоришту новом комаду Марка Пакувија², када је Пилад, пошто краљ није знао који је од њих двојице Орест, рекао за себе да је он Орест, да би место њега био убијен; док је Орест тврдио, као што и јесте, да је он сам Орест. Гледаоци су стојећи плескали једном измишљеном догађају: замислите шта би чинили да је био стваран. Природа је сама лако показала своју снагу, пошто људи сматрају да је код другог добро урађено оно што они сами не би могли урадити. Сматрам да сам толико могао да кажем шта мислим о пријатељству. Ако има нешто и осим тога (а мислим да има много) питајте оне који због свог позива морају о томе да расправљају, ако вам то изгледа корисно.

ФАНИЈЕ

Ми бисмо више волели да то чујемо од тебе, иако сам и њих често питао за мишљење и слушао га, и то с правим задовољством. Али твој начин излагања је сасвим нешто друго.

СЦЕВОЛА

Могао бих са још већим правом то да кажем, мој Фаније, да си недавно био у Сципионовој башти кад се водио разговор о републици. Какав ли је тада заточник правде Лелије био борећи се против брижљиво спремљеног Филовог излагања!

ФАНИЈЕ

Једном тако праведном човеку заиста је било лако да брани правду.

СЦЕВОЛА

А зар није исти случај и са пријатељством? Па зар то није лако ономе који је највећу славу стекао баш зато што га је сачувао са највећом верношћу, постојаношћу и правичношћу.

VIII

ЛЕЛИЈЕ

Вашим речима ви ми заиста наносите неправду. И шта вам треба да ме на тај начин присиљавате? Присиљавате ме, зацело. Јер је не само тешко него и неправично противити се жељама зетова, нарочито кад се ради о једној доброј ствари.

Уколико сам чешће размишљао о пријатељству, обично ми је све више изгледало да је најважније утврдити да ли се жеља за пријатељством родила из слабости и беспомоћности¹, да би због потребе за примањем и узвраћањем услуга човек примио од другог и узвратио му оно што сам себи не би могао прибавити. А можда то и није прави основ пријатељству, него има један други разлог за склапање пријатељства — старији, лепши и ближи људској природи.

Пре свега то је љубав, од које и потиче име пријатељство, која сједињује људе узајамном наклоношћу. Корисне услуге, наиме, могу се често примити и од оних који се привидно праве да су пријатељи и указују нам пажњу због своје тренутне потребе. Али у правом пријатељству нема ничег лажног, ничег притворног, него је све што је у њему истинито и искрено.

Због тога ми изгледа да је порекло пријатељства пре у природној тежњи него у новоли, више у сродности душа повезаних извесним осећањем љубави, него у размишљању колико таква ствар може бити од користи. А каква је та тежња, може

се видети чак и код неких животиња: оне своју младунчад тако воле до извесног доба као и ова њих, да се њихово осећање лако може открити². Код човека је то много очигледније: пре свега, то се види по оној љубави међу децом и родитељима, коју може да раскине само опаки грех; затим по осећању које се у нама буди кад наиђемо на некога чији карактер и нарав одговарају тим нашим особинама, при чему нам изгледа да у њему видимо сјајан пример части и врлине.

Јер ништа није достојније љубави од врлине, и ничег нема што би више привлачило нас к њој: зато због врлине и поштења волимо на извештан начин чак и оне које никад нисмо видели. Има ли кога да се са извесном наклоношћу и пажњом не сећа Каја Фабриција³ и Манија Курија, које никад није видео? А има ли опет некога ко не осећа презир према Тарквинију Охолом⁴, Спурију Касију⁵ и Спурију Мелију⁶? Са двојицом војсковођа, Пиром⁷ и Ханибалом⁸, борили смо се у Италији за слободу наше империје. Према првome не осећамо велику мржњу због његовог поштења; а другогa ће ова држава због његове окрутности вечито мрзети.

IX

Пошто је толика снага поштења да га ценимо и код оних које никад нисмо видели, штавише чак и код непријатеља, какво је чудо ако се људска душа узбуђује кад јој изгледа да види врлину и доброту код оних са којима смо везани блиским односом? Љубав се при том учвршћује и примљеном добротоm, и провереном приврженошћу, и начином опхођења. Ако се сви ти услови испуњавају од прве појаве наклоности и симпатија, онда се та осећања распламсавају до изванредне снаге. Ако неки мисле да је пријатељство потекло из осећања слабости, да би се у пријатељу стекао неко преко кога би свако постигао оно што жели,

онда они пријатељству, коме порекло налазе у оскудици и немаштини, доиста приписују безначајно и, тако да кажем, веома ниско порекло. Кад би тако било, онда би свако утолико прикладнији био за пријатељство, уколико сматра да се у себе самог може поуздати. Али та ствар стоји сасвим другачије.

У ствари, уколико неко има више самопоуздања а у највећој мери је богато наоружан врлином и знањем, тако да не осећа потребу за другим већ сматра да је самом себи довољан, утолико више се истиче такав човек по томе што се тражи његово пријатељство као и по томе како га он негује. Шта мислите, наиме, о чему се ради? Да ли сам ја Африканцу био потребан? Ни најмање! А ни он мени; али ја сам осећао дивљење према његовој врлини, а он је опет мене волео можда због извесног мишљења које је имао о мом карактеру: а само дружење повећало је међусобну наклоност. Међутим, како су многе и велике користи следиле отуда, узроци наших симпатија ипак нису произишли из наде на те користи.

Јер као што смо добри и дарежљиви не зато што бисмо захтевали захвалност — доброта се, наиме, не даје под камате, него смо по природи склони дарежљивости — исто тако сматрамо да пријатељство треба склапати не због наде на награду, него зато што сва радост коју оно пружа лежи у узајамној љубави.

Али, они који попут животиња све своде на уживање, сасвим другачије мисле. И није ни чудо. Јер они нису у стању да уоче ништа узвишено, ништа племенито и дивно, пошто су све своје мисли управили на ствар тако ниску и тако вредну презира. Зато треба, дакле, да их искључимо из овог разговора; а ми сами треба да схватимо да осећање љубави и узајамну наклоност рађа природа, пошто се осведочи о поштеним намерама. Јер они који теже пријатељству, здружују се и међусобно приближавају да би уживали у дружењу са оним кога су почели да воле и његовом

карактеру, с тим да буду равни и једнаки у узајамној наклоности, спремнији да стекну заслуге за учињено добро неголи да га за себе захтевају. И тако настаје ово племенито такмичење међу њима. На тај начин пријатељство, с једне стране, пружа највећа преимућства; с друге стране, његово порекло постаје и озбиљније и стварније, пошто пре проистиче из природних осећања него из слабости. Јер, кад би се пријатељства склапала због користи, она би се и распадала, чим би се њихова пробитачност променила.

Али пошто се природа не може изменити, тако исто и права пријатељства су вечита.

Сад знате, дакле, порекло пријатељству. А можда желите да ставите и неку примедбу на ово.

ФАНИЈЕ

Не, ти само настави, Лелије. На основу свог права старијег ја ти одговарам и за овога који је млађи.

СЦЕВОЛА

Заиста то добро кажеш. Стога, дајте, да чујемо даље.

X

ЛЕЛИЈЕ

Слушајте онда, благородни моји пријатељи, оно што смо ја и Сципион тако често о пријатељству расправљали. Он је најчешће говорио да ништа није теже него сачувати пријатељство до краја живота. Јер се често догађа, говорио је он, да нешто или није обема странама од користи, или да међу њима постоје разлике у политичким схватањима. Говорио је чак и то да се људска природа

често мења, час због неприлика, час због терета година. А као доказ за то он је узимао оно доба у коме се најбоља пријатељства из детињства гасе кад се уђе у младићко доба.

Али, ако се пријатељство настави у овом добу, оно се ипак прекида било у борби око неке жене, било због неког другог преимућства којим се један и други у исто време не могу користити.

Ако су неки у пријатељству провели дуже времена, ипак су га често доводили у питање, кад би упали у борбу за неко почасно звање: јер нема веће недаће за пријатељство него што је страст за новцем код већине људи и борба за положаје и славу код бољег света, због које су се често изродила највећа непријатељства међу најбољим пријатељима.

Такође и велике неслоге, већином оправдане, настајале су кад се од пријатеља захтевало нешто што није било поштено: да буду жртве нечије похоте или помагачи у вршењу неправде. И оне који то одбију да учине, иако при том поступају поштено, ипак оптужују неки, чије жеље ови нису хтели испунити, како су издали природно право пријатељства. А они који имају смелости да захтевају ма шта од пријатеља, самим тим захтевањем признају да су спремни да за пријатеља све учине. И такве невоље не само што обично угрожавају стара пријатељства, него такође разгарају и вечите мржње.

То су многе опасности које је судбина посејала на стазама пријатељства. А избећи свима њима ствар је, као што је изгледало самом Сципиону, не само мудрости него и среће.

XI

Због тога хајде да видимо, ако сте за то, докле сме ићи љубав у пријатељству. Да је Кориолан¹ имао пријатеље, да ли би они били дужни да се са Кориоланом дигну на оружје против отаџбине?

Да ли су Висцелина, кад је тражио краљевску круну, или Спурија Мелија били дужни да помажу њихови пријатељи?

Ми смо такође видели како су Квинт Туберон и вршњаци му пријатељи напустили Тиберија Гракха² кад је овај угрозио републику. А Кај Блосије из Кума, гост наше породице, мој Сцевола, дошао је к мени, управо кад сам се саветовао са конзулима Ленатом и Рупилом, да ме моли за опроштај. При том је навео разлог због кога сам му опростио што је толико држао до Тиберија Гракха да је сматрао да треба учинити све што овај захтева. Ја сам му на то одговорио: „Чак и кад би хтео да подметнеш ватру на Капитолиуму?“ — „Никада“ — одврати он — „овај то не би захтевао.“ „Али да је хтео?“ — „Ја бих му се покорио.“ Ето, видите, колико је безочна та реч! И заиста је тако чинио, чак и више него што је рекао. Јер он се није само покоравао несмотрености Тиберија Гракха, него ју је превазилазио; није се понашао као пратилац, него као вођа његове поаме. И у том лудилу, преплашен новом оптужбом, побегао је у Азију и пришао нашим непријатељима, где га је стигла тешка и праведна казна републике.

Нема зато никаквог оправдања за грех ако си га учинио због пријатеља. Јер, кад врлина прави уступке пријатељству, тешко ће се пријатељство одржати кад нестане поштења.

Ако бисмо тврдили да је право допустити пријатељима да испуне све своје жеље, а, с друге стране, да и ми можемо од њих захтевати све што хоћемо, требало би заиста да поседујемо савршену мудрост па да не направимо ништа рђаво. Само ми говоримо о таквим пријатељима који живе пред нашим очима, које видимо или о којима се сачувало сећање, који се сусрећу у обичном животу. Међу оваквима треба да нађемо примере и то баш оне који су се највише приближили животној мудрости.

Ми знамо да је Емилије Пап био пријатељ Кају Лусцину (по причању наших отаца): два пу-

та су били заједно конзули, а једанпут другови у цензорској дужности. Тада су и с њима а и међусобно, како то каже историја, веома присни били Маније Курије и Тиберије Корунканије. Не можемо, дакле, сумњати да је било који од њих захтевао штогод од пријатеља што би било противно поштењу, њиховој заклетви и интересу републике. Зар би чак и требало нагласити да људи тога кова, ако би се тако нешто од њих захтевало, не би то ни учинили. Јер то су били веома честити људи, тако да би за њих био прави злочин било да испуне такву једну молбу, било да је некоме упуте. Па ипак уз Тиберија Гракха били су Кај Корбо, Кај Като и његов брат Кај, овај тада тек нешто мало, а сада као најватренији присталица.

XII

Стога у пријатељству треба да буде неприкосновен овај закон: да не захтевамо од пријатеља ништа непоштено, и да то сами не чинимо, иако би се од нас захтевало. Јер оправдање за то је неприхватљиво и срамно, како у погледу разних других преступа, тако и у погледу признања да је рђаво дело против републике урађено због пријатеља. Ми смо, наиме, мој Фаније и Сцевола, дошли до оног места где треба да предвидимо каква ће бити судбина наше републике. Јер је и начин нашег живота унеколико већ скренуо са пута и стазе наших предака.

Тако је Тиберије Гракхо покушао да се докопа самовлашћа, па је чак и владао као краљ неколико месеци. Зар је римски народ чуо или видео нешто слично? Ја не могу без суза говорити о томе какво су зло учинили Публију Сципиону Гракхови пријатељи и сродници, који су му после његове смрти остали привржени. Ми смо, наиме, трпели Карбона колико год нам је то било могуће зато што је казна над Тиберијем Гракхом била

сасвим свежа. Али ја не желим да правим пророчанства од тога шта очекујем од трибуната Каја Гракха. Јер отуда се неопажено прикрада зло: оно ће утолико пре довести до наше пропасти, уколико је једанпут већ кренуло. Ви знате каква је штета још раније нанесена држави законима о гласачким листићима¹, најпре Габинијевим а две године доцније и Касијевим законом. Већ ми се чини да видим како се народ одваја од сената и како прости пук решава најважнија питања. Јер многи ће људи научити како се то зло чини и како му се може стати на пут.

Зашто ја ово вама кажем? Зато што нико неће покушати тако нешто да уради без саучесника. Треба стога скренути пажњу добрим људима, ако су несвесно, неким случајем упали у друштво те врсте, да не мисле да су до те мере обавезни да не би смели напустити пријатеље, ако би ови чинили преступ према републици: за непоштене треба да се одреди казна; и то не мања онима који следе другима од оних који су сами коловође преступа. Ко је био у Грчкој славнији од Темистокла²? Ко утицајнији? Он који је као војвода у персијском рату спасао Грчку ropства и због зависти отишао у изгнанство, није поднео неправичну пресуду незахвалне отаџбине коју је морао да поднесе. Учинио је оно исто што је двадесет година раније учинио код нас Кориолан. Нико се није нашао да их помогне у борби против сопствене отаџбине. Стога су и један и други сами себи задали смрт.

Због тога сагласност међу преступницима не сме бити правдана пријатељством, него пре заслужује да буде кажњена сваком врстом казне, да не би когод сматрао да му је допуштено да може бити пријатељ и ономе ко води рат против своје отаџбине. Како су ствари пошле, ја заиста не знам да се неће то једног дана догодити и код нас. Јер ја се ништа мање не бринем каква ће република бити после моје смрти, него што се бринем каква је данас.

XIII

Стога нека буде први закон пријатељства овај: од пријатеља можемо да захтевамо само поштене ствари, а због пријатеља да чинимо оно што је часно; да не чекамо док нас не замоле — жсљанска буде увек жива, а оклевање нека буде далеко од нас; и будимо смели да слободно кажемо наше намере. Нека углед пријатеља који нас на добро саветују веома много значи у пријатељству, и нска се стави у службу пријатељске опомене не само отворено него и енергично, ако то потреба захтева. Па ако се таква опомена усвоји, онда јој се ваља и покорити.

Ја, наиме, мислим да су необична схватања неких људи које како чујем сматрају у Грчкој мудрацима — а нема ничег што би измакло грчкој мудрости. Неки мисле да треба избегавати претерана пријатељства, да се не би десило да се један човек испуни бригама за многе, пошто свака има својих брига преко главе. Непријатно је сувише се мешати у туђе ствари; најзгодније је што мање притезати везе пријатељства: кад су такве можеш их, кад зажелиш, или затегнути или попустити. Јер је душевни мир главни услов за срећан живот, у коме дух не може да ужива, ако се један човек на извештај начин стално мучи за многе.

Прича се, међутим, да други говоре још нечовечније (ја сам то малопре већ укратко додирнуо): да пријатељство треба тражити због заштите и помоћи, а не због наклоности и међусобне љубави. Према томе, уколико је неко слабији и нежнији, утолико више треба да тежи за пријатељством. Отуда се догађа да слабе жене више траже пријатељску заштиту него људи; и сиромашни, више него богати; а несрећни више него они који се сматрају срећнима.

Дивне ли мудрости! Па они који одузимају животу пријатељство, изгледају као они који за-

клањају сунце од свста: јер од пријатељства бесмртни богови нису нам дали ништа боље, ништа пријатније. Шта је, у ствари, то њихово душевно спокојство? Заиста треба да је примамљиво на изглед, али у самој ствари треба га одбацити у многим случајевима. Јер није у реду ни предузимати било коју ствар или било који чистан посао, ни започети прскидати, ако се плашиш труда. Ако труд избегавамо, онда треба да избегавамо узајамну љубав; јер узајамна љубав, наиме, презире и мрзи ствари које су јој супротне, као што то чини доброта против неваљалства, умереност против разуданости, храброст против кукавичлука. Због тога можете видети да праведне људе веома жалосте неправедни поштиници, храбре — кукавички, поштене — непоштени. Јер је својствено поштенном човеку да ужива у ономе што је добро, и да пати због онога што је томе супротно.

Отуда, ако душевни бол задеси мудрог и честитог човека (што се заиста догађа, осим ако не мислимо да је из његове душе ишчупано свако осећање човечности), зар је то онда разлог због којег ћемо живот потпуно лишити пријатељства, плашећи се да нас због пријатеља не снађу неке непријатности? Ако се лишимо људског осећања, каква је разлика онда не између човека и животиње, него између човека и камена, или стабла дрвета или било чега сличног? Не треба се у ствари поводити за онима који хоће неку тврду и као гвозђе чврсту врлину: врлина је у пријатељству, као и у осталим стварима, нежна и осетљива, тако да јој се шири срце због пријатељевог добра, а стеже због његове невоље. Отуда и та зебња, коју због пријатеља треба често да осетимо, није тако јака да би због ње требало лишити живот пријатељства, као што исто тако не треба одбити ни доброту зато што доноси неке ситне бригае и тешкоће.

XIV

Међутим, пошто се пријатељство склапа, као што сам раније рекао, кад га обасја неки зрак врлине, на који се сличне душе приближавају и сједињују, мора се, кад се то догоди, појавити и узајамна љубав.

Па шта има онда бесмисленије него тражити уживање у многим залудним стварима, као што су почасти, као што је слава, грађевине, одећа, култ тела, а не тражити највећу радост у осећању испуњеном врлином, у оном осећању које може и да воли и да, тако да кажем, истом мером узврати љубав. Јер ништа није пријатније од узвраћања љубави, од узајамне измене добре воље и добрих дела.

Ако свему још додамо и то о чему смо мало-час говорили — што с правом можемо учинити — онда нема ничег што би тако везивало и тако привлачило човека човеку као што то чини узајамност осећања у пријатељству: заиста ћете ми потврдити да је истина да добри људи моле добре и да их привлаче к себи, као људе с којима их везује сродност осећања и карактера. Јер нема ничег за чим би више жудели него што су они који су нам слични, ничег привлачнијег него што је нечије добра нарав. Тако, мој Фаније и Сцевола, зацело је тачно, по мом мишљењу, да узајамна наклоност мора постојати међу добрим људима: то је извор пријатељства који је сама природа створила. Али ово осећање се протеже на многе људе. У ствари, врлина није ни нечовечна, ни несавесна, ни надмена, она умс да штити чак и читаве народе и да се брине за њих на најбољи начин. А то заиста не би тако било кад би била лишена љубави према човеку.

Штавице, они који склапају пријатељства због користи, изгледају ми да пријатељству заиста одузимају најпривлачнији беочуг. Јер, корист постигнута преко пријатеља не доноси такву радост као што је сама љубав пријатеља: наиме,

корист која долази од пријатеља, тек тада бива пријатна ако је учињена са добром жељом; а сасвим је нетачно да се пријатељства склапају због потребе, какву у најмањој мери осећају људи богати имањем и новцем, а нарочито врлином, која им пружа највећу заштиту за живот, дакле, људи који су веома несебични и веома добри. Ја заиста не знам да ли би уопште било добро кад пријатељима не би никад ништа требало. Јер где би наша приврженост Сципиону дошла до изражаја да он никада није имао потребе за нашим саветима и за нашом сарадњом и у миру и у рату? Дакле, није пријатељство никло због користи, него се корист родила из пријатељства.

XV

Стога не треба слушати људе који се расплињују у уживањима ако некад разговарају о пријатељству, које не познају ни по искуству ни по размишљању. Јер, који је то човек, тако вам богова и људи, који, не желећи да воли, нити њега било ко, хоће да ужива у свим радостима и у обиљу свих добара? Тирани у ствари живе таквим животом: у њему зацело не може бити верности, ни љубави, нити поверења у нечију сталну наклоност; све је непрестано испуњено подозрењем и бригама и ту нема места пријатељству.

Јер, ко ће волети онога пред ким осећа страх, или онога за кога мисли да се овај њега боји? Тиранима се указује поштовање, али са притворством и само за извесно време. Ако случајно падну с власти, као што се то често дешава, тад се тек може разабрати колико су били оскудни у пријатељима. Кажу да је Тарквиније рекао да је за време свог изгнаничког живота дознао који су му пријатељи били верни који неверни онда кад већ ни једнима ни другима није могао одати признање.

Међутим, ја се чудим да је тај човек, тако охољ и тако неподношљиве природе могао имати неког пријатеља. И као што нарав овога о коме говорим није могла да му обезбеди верне пријатеље, тако и моћ многих самодржаца искључује верна пријатељства. Јер није само срећа слепа, него најчешће она заслепљује и оне којима је склона. Стога такви скоро увек навлаче на себе презир и пркос осталих; јер ништа не може бити несносније од будале обдарене срећом. А треба имати на уму такође и то да ови људи, који су раније били у свом опхођењу пријатни, одједанпут се мењају на власти, у моћи, у срећним околностима, па презиру стара пријатељства и показују склоност према новима.

Међутим, шта би могло бити глупље од онога што ови људи чине кад обогатањени, срећни и моћни набављају остало што се новцем може стећи, — коње, слуге, одлично одело, скупоцено посуђе, а пријатеље не стичу као најбољи и, тако да кажем, најлепши мираз у животу? Јер кад нагомилавају остале ствари, не знају коме то стичу; свака од ових ствари припада ономе који је обезбеђује за себе силом. Али пријатељство остаје као сталан и изванредан посед; па чак кад бисмо и сачували дарове што нам их је судбина доделила, ипак, живот без пријатеља не би могао бити радостан. Али о томе толико.

XVI

А сад хајде да одредимо докле треба да иде пријатељство и где су границе пријатељским осећањима. При том ја видим да се издвајају три мишљења, од којих ја не усвајам ниједно: прво је да према пријатељима будемо расположени онако исто као што смо и према самим себи; друго је да наша доброта према пријатељима равноправно и једнако одговара њиховој доброти према нама; треће је да пријатеље толико ценимо колико они

сами до себе држе. Од ових трију мишљења ја не делим потпуно ниједно.

У ствари, није тачно оно прво мишљење да сваки човек буде расположен према пријатељу онако како је онај према самом себи.

Јер колико тога ми чинимо ради пријатеља што себе ради никад не бисмо учинили! Молимо од недостојнога, преклињемо, затим се жалимо љутимо па некога и љубе га прогонимо: оно што у нашим пословима није довољно часно, али је, кад се тиче пријатеља, у највећој мери часно. Има много случајева кад ваљани људи занемарују своју корист или допуштају да буде занемарена да би пријатељи у њима уживали пре него они сами.

Друго мишљење своди пријатељство на исту меру услуга и добре воље. Наравно, сувише је тесногрудно и јадно мерити пријатељство рачуницом да би се одржала равнотежа примитака са издацима. Право пријатељство мени изгледа широкогрудно и дарежљиво и не гледа строго на то да не узврати више него што је примило. Јер не треба се плашити да нешто не пропадне, или да нешто земља не упије, или да се не нагомила више него што то одговара пријатељству.

Али треће и то најгоре ограничење пријатељства је да сваки цени пријатеља онолико колико он сам до себе држи. Јер често код неких људи или је дух веома плашљив или је нада на бољу срећу веома слаба. Због тога не треба према пријатељу бити онакав какав је човек према самом себи, него пре треба да настојимо и учинимо све да подигнемо клонули дух пријатеља и да га испунимо надом и вреднијим мислима. Потребно је, дакле, одредити другу границу пријатељству. Али претходно рећи ћу оно што је Сципион имао обичај да осуди у највећој мери. Он је говорио да се није могла пронаћи несрећнија изрека за пријатељство од оне која каже да треба да волиш онако како би једног дана могао да мрзиш. А он није могао поверовати, као што се мислило, да је то ка-
зао Бијас¹, који се сматра као један од седам муд-

раца. То је мисао неког поквареног, или славохлепног човека, или некога који је све сводио на своју корист. Јер на који начин би неко могао бити пријатељ ономе за кога сматра да би му могао постати непријатељ? Штавише, било би потребно желети и хтети да тај пријатељ трени што је могуће чешће да би нам дао што више повода за прекорезање; и обратно: било би потребно да се мучно осећамо, да патимо и трпимо завист због напретка и успеха пријатеља.

Због тога, заиста, оваква мисао, ма чија да је, тежи да растури пријатељство. Потребно је пре саветовати да са највећом обазривошћу склапамо пријатељства, да не бисмо никад ни почињали вољети онога кога бисмо некад могли мрзети. Па чак ако немамо среће у избору пријатеља, Сципион је сматрао да је боље и то поднети, него помишљати на будућа непријатељства.

XVII

Ја сматрам, дакле, да се пријатељство треба да остварује на начин на који ће постојати и беспрекорна чистоћа осећања и сагласност у свим поступцима, схватањима и намерама без изузетка. Па чак ако, по несрећи, треба помоћи пријатеља у стварима које нису сасвим праведне, у којима се ради о њиховој глави или слави, може се и скренути са уобичајеног пута, само зато да би се избегла крајња срамота. Али постоји извесна граница до које сме да иде пријатељски обзир. Јер не треба занемарити ни добар глас. С друге стране, ни јавно мњење није ствар за потцењивање кад се ради о успеху рада, али је срамота освајати га улагивањима и лажним мовлађивањем. Врлина, коју следи осећање, најмање може бити предмет приговора.

Опет се враћам на Сципиона, чији је сваки говор био о пријатељству. Наиме, он се често жа-

лио на то како људи могу са великом тачношћу да вам наброје колико имају коза и оваца, а нису у стању да вам кажу колико имају пријатеља¹; и за куповину блага показују бригу, а немарни су у избору пријатеља. Они немају никакве знакове ни утврђене белеге по којима би судили о онима који би им могли бити пријатељи. Зато треба за пријатеље бирати чврсте, непоколебљиве и постојане људе, каквих је веома мало. Без сумње, тешко је о њима доносити суд док их човек не упозна. А то искуство стиче са самим пријатељством. Тако пријатељство предухитрује расуђивање и одузима моћ доношења суда.

Паметно је стога обуздати, као и запрегу, одушевљења у пријатељској склоности, да би се користили пријатељством онако као и опробаним коњима, тек пошто проверимо у некој прилици карактер наших пријатеља. Неки од њих малим новцем се могу измерити колико су непостојани; друге ћемо упознати преко велике суме новца, пошто мама на њих не утиче. Али ако се међу њима и открију они који би се стидели да новац претпоставе пријатељству, где ћемо наћи оне који не би дали предност над пријатељством положајима, судским звањима, власти и политичком утицају тако да, кад им се предоче, с једне стране, ове ствари, а, с друге стране, снага пријатељства, не би много више волели оно прво од другог? Јер је природа људска слаба пред силом коју треба презрети; па ако људи и стекну извесну моћ жртвујући пријатељство, сматрају да то треба прикрити, јер се без великог разлога пријатељство не занемарује.

Зато се право пријатељство тешко стиче код оних који се налазе на истакнутим местима и баве се јавним пословима. Јер где ћеш наћи таквог човека који претпоставља углед пријатељев своме? Па, ето, да не тражимо други пример, како је тешко и мучно за већину људи да подели заједнички туђу невољу! И како је тешко наћи човечка који се на то решава! Иако је Еније с правом рекао:

„Прави пријатељ се познаје у невољи“², ипак ово двоје показује непостојаност и слабост код већине људи: или нас презиру кад је њима добро, или нас напуштају кад смо ми у невољи.

XVIII

Онога, дакле, ко се и у једној и у другој таквој прилици покаже као чврст, постојан и поуздан пријатељ, морамо сматрати човеком од оне врсте људи који су веома ретки и скоро божанских особина.

Основа, у ствари, њихове поузданости и сталности коју тражимо у пријатељству, јесте верност. Јер ништа није постојано што је неверно. Уосталом, за пријатеља треба бирати онога ко је неопосредан, дружељубив, ко мисли и осећа као и ми сами: а све је то ствар повесна. Јер дволична и подмукла душа не може бити верна. А ни онај који не осећа по природи и не мисли као ми, не може бити ни веран ни поуздан. Овоме треба додати да пријатељ не треба ни да се радује измишљеним оптужбама ни да верује оговарањима, јер је све то важно за чврстину пријатељства о којој ја говорим већ одавно. Због тога је тачно, као што сам рекао на почетку, да пријатељство може постојати само међу dobrим људима. Јер добар човек за кога се слободно може рећи и да је mudar, мора да има у виду ово двоје кад се ради о пријатељству: прво, да код њега не буде ничег лажног и прикривеног; јер слободном човеку више приличи да и мржњу изражава отворено, него да изразом лица прикрива своју мисао; затим он треба не само да одбија нечије оптужбе против пријатеља, него ни он сам не сме бити подозрив и вечито сматрати да га пријатељ може угрозити на исти начин.

Овоме треба додати извесну љубазност речи и опхођења, што свакако представља најпријатнији зачин пријатељству. А мрзовољност и строгост

у свему сигурно представља особину која се тешко подноси. Пријатељство мора бити пуно ведринe, слободе, пријатности и спремности за сваку услужност и дружељубивост.

XIX

На овом месту намеће се једно мало теже питање: да ли понекад треба нове пријатеље, достојне пријатељства, претпоставити старим, као што обично дајемо предност младим коњима над остарелим. То би било колебање недостојно човека! Јер у пријатељству не сме бити засићености као у осталим стварима. Најстарије пријатељство, као и вино које подноси старост, мора бити и најдраже; и она пословица истину говори кад каже да треба појести с неким заједно много мерица соли¹, да се оствари дело пријатељства.

Али и нова пријатељства не треба одбацити ако остављају наду да ће као и биљке уродити плодом. Јер је снага прошлости и навике веома велика. Штавише, нема тога ко се неће радије послужити, ако му ништа не смета, оним истим коњем, с коме сам малочас говорио, на кога је навикао, него неопробаним и новим. Јер навика има своју снагу не само код онога што је живо, него чак и у оним стварима које немају душу: наиме, ми уживамо у оним пределима, чак и ако су непроходни и дивљи, у којима смо боравили дуже времена.

Али највећа ствар у пријатељству је та да онај ко је по свом положају виши остане раван пријатељу нижег положаја. Јер често постоје извесни људи изванредне вредности као што је, тако да кажем, Сципион био у нашем јату. Никада се он није истакао испред Фила, никад испред Рупила, никад испред Мумија, никад испред пријатеља нижег друштвеног положаја. А Квинта Максима, свога брата, у свему изванредног човека, али њему ипак недораслог, поштовао је као стари-

јег, јер је био у годинама, а за све своје желео је да преко њега и они буду угледнији.

Тако треба сви да чине и томе примеру да подражавају, да деле са својима најближима признање врлини, духу и срећи, да уздигну породицу, ако су ниског порекла, да рођацима, ако су ниског образовања, сиромашни имањем, повећају и једно и друго и да им буду на понос и дику. Такви су, у причама, били они који су, не знајући свој род и порекло, извесно време провели као слуге. А кад су их препознали или открили кас синове богова или краљева, они су и даље сачували наклоност према пастирима које су много година држали за оце. Тако заиста треба поступати још и у много већој мери са правим родитељима за које знамо да су наши. Јер се највећи плод духовне вредности и врлине целокупног успеха убира онда кад се дели са оним ко ти је најближи.

XX

Дакле, исто онако као што они који су по свом друштвеном положају виши треба да се у пријатељству и сродству изједначе са онима који нам у том погледу нису равни: тако и ови не треба да се жалосте што су их пријатељи претекли било духовним способностима, било богатством, било друштвеним положајем. А већина ових се стално нешто жали или чак и приговара, и то чине утолико више ако сматрају да су они ти који могу навести нешто што су урадили за пријатеља савесно, од срца и са пожртвовањем. Заиста су одвратни ови људи који приговарају за учињене услуге: јер њих треба да памти онај коме су учињене, а не да на њих подсећа онај ко их је учинио.

Према томе, као што су угледни људи дужни да буду скромни у пријатељству, тако исто треба да уздигну на неки начин и неугледне пријатеље. Јер има људи чије је пријатељство непријатно, пошто сами сматрају да их пријатељи презиру; то

се догађа само онима који сами верују да заслужују презрење; њих од таквог мишљења треба ослободити не само речима, него чак и делом.

А свакоме пријатељу, пре свега, треба дати онолико колико сам можеш да урадиш; затим и онолико колико онај кога волиш и помажеш може да поднесе. Јер ти не можеш, ма какав углед имао, довести све своје до највиших части, као што је Сципион могао да учини конзулом Публија Рупила. Али није могао да то постигне и са његовим братом Луцијем. Ако си у могућности да нешто учиниш за некога, ипак треба знати шта му одговара.

О пријатељству се уопште може доносити суд тек кад карактер очврсне и кад се уђе у зрелије доба; зато не треба да млади људи, бавећи се ловом или играјући се лоптом, узимају за пријатеље другове само зато што су се тада бавили истим играма. Јер на тај начин дадиље и учитељи¹ захтеваће, по праву трајања односа, највише наклоности; њих заиста не треба занемарити, али им треба пријатељску пажњу указати на неки други начин. Ако се не испуне ови услови, пријатељства не могу остати трајна. Јер различити карактери баве се разним пословима, чија разлика раздваја пријатељства. И ако ни због којег другог разлога добри људи неваљалима а неваљали добрима не могу бити пријатељи, онда је то зато што међу њима постоји највећа могућа разлика и у карактеру и у схватањима.

Са разлогом треба унапред предузети мере да претерана пријатељска наклоност не нанесе велику штету нашим пријатељима, као што се то често догађа. Јер Неоптолем² — да наведем пример из приче — не би могао заузети Троју да је хтео да послуша Љикомеда, код кога је одрастао и који га је лијући многе сузе одговарао од тога пута. А често наилазе и тешки тренуци, кад је потребно да се одвојимо од пријатеља: онај ко хоће да их спречи, зато што му није лако трпети

тај растањак, слаб је и мекушан по природи и баш због тога веома несигуран у пријатељству.

А у свим стварима треба да размислиш о томе шта можеш да тражиш од пријатеља, а шта си у стању ти њему да даш.

XXI

Понекад, на жалост, неко пријатељство мора и да се растури. Наиме наш разговор сад ће да се пренесе са пријатељских веза образованих људи на пријатељство простог света. Често неваљалства пријатеља погађају или саме наше пријатеље или друге људе са којих се та неваљалства ипак враћају на наше пријатеље. Такво пријатељство треба, стога, прекинути све ређим саобраћањем и, као што сам чуо од Катона, оно пре треба да се угаси него да се раскине, да се не би разбуктала нека увреда толико неподношљива, да би било и праведно и поштено да се одмах прекине и раскрсти са њим.

Али, ако дође до промене карактера или расположења као што обично бива, или ако наступи извесно политичко неслагање (јер ја сад говорим, као што сам малочас напоменуо о пријатељству обичног, а не образованог света) треба припазити не само на то да не престане пријатељство, него да не отпочне непријатељство. Јер нема веће срамоте него водити борбу са оним са којим си живео пријатељски. Сципион је, као што знате, због мене напустио пријатељство Квинта Помпеја¹. А због политичке распре он се отуђио и од нашег друга Метела². Учинио је и једно и друго озбиљно и достојанствено, али дубоко увређен у души.

Према томе, треба најпре настојати да не дође међу пријатељима до раздора. Ако се тако нешто догоди, онда је боље радити на томе да се пријатељство угаси, него да буде силом уништено. Нарочито треба пазити да се пријатељства не

искрену у тешка непријатељства, из којих се рађају неправде, свађе и увреде. Ипак, докле год се те ствари могу поднети, треба да се поднесу; али старом пријатељству треба учинити ту част да се кривим сматра онај ко чини неправду, а не онај ко је трпи. Уопште, за све ове грешке и незгоде постоји једна предострожност и једна мера, а та је да не почињемо сувише брзо да волимо, нарочито не оне који тога нису достојни.

А достојни су пријатељства они који у себи самима носе узрок због кога их волимо. Редак их је број! А све што је изванредно, ретко је, и нема ништа теже него што је проналазак онога што је, у својој врсти, савршено у сваком погледу. Али већина не зна шта је добро ни шта је корисно у људским стварима, него воли пријатеље као и благо, утолико више оне од којих се надају да ће имати највећу корист.

Отуда су ти људи лишени оног пријатељства, најлепшег и најприроднијег, које треба желети и због њега и њега ради; а такви какви су, они нису себи пример каква је и колика је та снага пријатељства. Јер свако воли самог себе не зато да би захтевао неку награду за ту љубав, него зато што је свако себи драг по природи. Ако се то осећање не пренесе на пријатељство, никада се неће наћи прави пријатељ: јер је он у ствари исто што и друго ја¹.

Ако се то јавља код животиња које живе у ваздуху, пливају по води или живе на земљи, питомих и дивљих, да најпре воле саме себе (јер се то осећање рађа једнако са сваким живим бићем), а затим да траже и желе жива бића исте врсте, са којима се здружују, оне то чине са жељом и љубављу која подсећа на људску. А колико је тек природа то осећање развила у човеку, који и сам себе воли и налази другога, чија осећања тако испреплиће са својим да чини скоро једно биће од двају.

Али већина људи жели, неправедно, да не кажем бестидно, таквог пријатеља какви они сами не могу бити. И оно што они сами не дају пријатељима, захтевају баи то од њих. Јер је поштено најпре бити сам добар човек, а затим тражити себи сличног. Код таквих људи може се учврстити она постојаност пријатељства, о којој већ дуго расправљамо, пошто ће људи, везани узајамном наклоношћу најпре заповедати својим жељама, којима други робују, а затим ће уживати у равноправном и праведном односу, тако да ће сваки од њих учинити све за другога, а ниједан од њих неће никада захтевати од другога ништа сем што је поштено и право; и неће се међусобно само волети, него и поштовати. Јер најлепши украс пријатељству одузима онај ко га лишава поштовања.

Исто тако у кобној су заблуди они који сматрају да је пријатељство отворено пороцима и гресима сваке врсте. Природа је даровала пријатељство за помоћ врлинама, а не за пратиоца ма нама; дала га је зато да удружено и сједињено са врлином постигне оне најлепше ствари, које врлина, ако би била усамљена, не би могла достићи. Та заједница, било да постоји међу људима, или је била, или ће бити, треба да се сматра као најбољи и најсрећнији пут да се постигне оно што је најбоље у природи.

То је, кажем, заједница у којој се налази све оно што људи треба да желе: част, слава, спокојство и душевно задовољство, тако да живот постаје срећан, кад је испуњен тиме, а без тога не може га ни бити. Ако хоћемо да постигнемо то што је најбоље и најлепше, треба се ослонити на врлину, без које не можемо постићи ни пријатељство, нити ишта друго што би требало пожелети. Ако се она присебне, они који сматрају да имају пријатеље осетиће да су у заблуди оног часа кад их нека тешка невоља присили да то искусе.

Према томе, морам чешће поновити да је потребно волети онога кога си оценио као пријатеља, а не процењивати га пошто си га већ заволео. Али нас немарност кажњава у многим приликама, а нарочито при избору пријатеља и у неговању пријатељства. Сувише доцкан се користимо разборитошћу и чинимо оно што је урађено, што нам забрањује стара пословица¹. Јер, возани са свих страна, или свакодневним додиром, или чак и услугама, прекидамо пријатељство одједанпут, усред његовог тока чим се појави нека увреда.

XXIII

Према томе, таква немарност према једној веома важној ствари заслужује још већи прекор: јер је пријатељство једина ствар у свим људским односима о чијој су користи сви једнодушно сагласни. Врлину, међутим, многи презиру и кажу да је то извесна разметљивост и хвалисање. Многи презиру богатство јер, задовољни малим, уживају у храни и скромном начину живота. А колико их је који презиру почасна звања, сматрајући да нема ничег залуднијег, ничег несталнијег од њих, за којима неки са највећом похлепом жуде. Исто тако има их много који уопште не цене друге ствари које неким изгледају изванредне. Али у погледу пријатељства сви се слажу у једноме, и они који су се одали политици, и они који уживају у истраживачком раду и науци, и они који у миру обављају свој посао, коначно и они који су се у потпуности одали настрадама — да живот без пријатеља није никакав, ако желимо да га проживимо бар донекле како одговара људима.

Пријатељство се, наиме, провлачи, не знам ни сам како, кроз свачији живот, и не допушта ни један разлог који би га искључио из тока живота. Чак ако је неко тако неприступачан и по природи

суров да избегава и мрзи људско друштво, као што је, по чувању, био неки Тимон у Атини¹, ипак и тај не може одолети а да не нађе некога код кога ће моћи да истражи отров своје суровости. А тако би се најбоље могло замислити, ако би се, на пример, могло догодити да нас неки бог уклони из људског друштва па постави негде у пустињи и тамо, снабдевајући нас обилно и богато свим стварима које природа захтева, одузме нам уопште могућност додира са човеком.

Ко би био тако неосетљив да би могао поднети тај живот, и кога пустиња не би лишила радости од свих задовољстава? Заиста је истинита она изрека, коју је обично говорио како ми се чини Тарентинац Архита², а коју су наши старци опет чули од других стараца: кад би се неко попео на небо и погледао уређење света и лепоту звезда, залуд би му било то дивљење које би иначе било веома пријатно, ако га не би имао пред ким да изрази. Тако природа не воли ништа што је усамљено и увек тражи оно на шта ће се ослонити: а најмилији ослонац јој је најдубље пријатељство.

XXIV

Али кад та иста природа покаже толиким знацима шта хоће, шта жели, шта тражи, ми се ипак о њу оглушујемо не знам ни сам како, па не слушамо ни оно на шта нас она наговара. У ствари, однос међу пријатељима је разнолик и многогран и у њему постоје многи разлози за сумње и увреде: паметан човек је способан да их час избегне, час отклони, а час поднесе. Једини разлог због кога се увреда треба лако да поднесе јесте свест да истина и верност буду сачуване у пријатељству. Јер често пријатељи треба да опомну и да укорје један другог; али то треба примити пријатељски, пошто се чини у доброј намери.

Међутим, ја не знам откуда долази то да је истинито оно што мој пријатељ¹ каже у *Андријани*:

Повлађивање рађа пријатеље, а истина — мржњу.

Истина је кобна ако се из ње рађа чак и мржња која је отров пријатељству; али је повлађивање још кобније, пошто, прелазећи преко грешака, пушта пријатеља да иде у пропаст. А највећу грешку чини онај ко с једне стране презире истину, а с друге стране допушта да га повлађивање наведе на зло. Због тога је, у вези са пријатељством, потребна у највећој мери опрезност и пажња: пре свега да опомена не буде учињена са жестином, а затим да у прекору не буде вређања. А наша попустљивост (јер ја се радо служим овим Теренцијевим изразом) нека буде испуњена љубазношћу; нека ласкање, савезник греха, буде далеко од нас, јер није достојно не само пријатеља, него уопште ни слободног човека: јер се другачије живи са тиранином, а другачије са пријатељем.

А срећу онога чије су уши затворене истини тако да је не може чути од пријатеља треба сматрати изгубљеном. Паметна је наиме она мисао Катонова, као уосталом и многе друге: љути непријатељи више вреде неким људима него они пријатељи који се праве добрими: они често кажу истину, а ови никад. Несхватљиво је такође и то што они које опомињемо не осећају непријатност коју би требало да осете, а вређају се на оно преко чега би требало да пређу. Јер њима није непријатно што су погрешили; они тешко подносе прекор, а напротив треба да се кају због грешке и да се радују опомени.

Као што је, према томе, у природи правог пријатељства и да опомиње и да прима опомене, да прво чини лако, а не срдито, а друго да прима са стрпљењем, без противљења, тако исто треба имати на уму да нема горе несреће за пријатељство него што је улагивање, ласкање и додворивање. А ову ману превртљиваца и сплеткароша, који у свему што говоре угађају туђој жељи, а не истини, треба жигосати што већим бројем имена.

А колико је дволичност уопште пуна мана, јер квари и мења суд о истини, толико је и сасвим противна пријатељству. Јер она разара истину без које име пријатељство нема вредности. Пошто је наиме снага пријатељства у томе да више душа чине једну, како ће то моћи бити ако чак ни у сваком појединцу не буде јединствено осећање, него различито, променљиво, непостојано?

Јер шта може бити тако променљиво и тако нестално као што је душа онога који се поводи не само за осећањем и вољом другог, него чак за његовим спољашњим изгледом и сваким његовим мигом?

Ако неко каже не, и ја кажем — не; каже ли да, и ја кажем — да: коначно ставио сам себи у дужност да све повлађујем —

тако вели Теренције¹. Али он то каже у улози Гнатона: само колебљивци могу да се везују за пријатеље ове врсте.

А пошто су Гнату многи слични који су виши по свом друштвеном положају, по богатству и слави, њихово удварање је непријатно, јер се ту углед сјединио са таштином.

Међутим, ако се пажљиво поступа, може се ласкавац одвојити од правог пријатеља и тако препознати као што је могуће разликовати свелажне и притворне ствари од чистих и поштених. Скуп састављен од сасвим невестних људи ипак

може да суди каква је разлика између простог, то јест искреног и непоузданог грађанина и поузданог, озбиљног и поштеног. Каквим је ласкањем Кај Палирије² напунио уши скупштине кад је подносио закон о народним трибунима које је требало поново бирати! Међутим, ја сам одвратио народ да не гласа за њега.

Али да не говорим о себи: говорићу радије о Сципиону. Какво је то поштење било, каква лепота говора, тако вам бесмртних богова! Без колебања човек би рекао да је то вођа, а не грађанин римског народа. И да се поново вратим на своје ствари: сећате се како је демократски изгледао закон Каја Лицинија Краса³ о свештеницима, за време конзула Квинта Максима, Сципионовог брата и Луција Манцина. Наиме, по том закону избор свештеничког колегијума обављао би се уз пристанак народа. И он (Крас) је први почео да говори народу окренут према форуму. Међутим, вера бесмртних богова коју ми бранимо лако је победила његов ласкави говор. То се догодило за време мога преторства, пет година пре него што сам постао конзул. Тако је ствар одбрањена више снагом истине него утицајем власти.

XXVI

Ако, дакле, на сцени, то јест у скупштини у којој се износе многе измишљене и тобожње ствари, истина ипак има своју снагу, само ако се обелодани и осветли, каква тек њена моћ треба да је у пријатељству, које у целини почива на истини? У њему, као што је реч, ако не видиш отворено срце и таквим и своје не покажеш, нећеш наћи ничег сигурног ни поузданог. Нећеш моћи ни волети, ни бити вољен, пошто не знаш у коликој је мери истина у питању. На крају и то ласкање, ма како да је опасно, не може никоме шкодити сем ономе ко га прима и у њему ужива. Стога се и догађа да онај ко себи највише ласка

и највише ужива у самом себи, у највећој мери и отвара своје уши ласкавцима.

Уопште узев, врлина саму себе воли; сама себе најбоље је свесна и зна колико је достојна да је волимо. Али ја сада нећу да говорим о врлини, него о угледу који она ужива. Многи људи, наиме нису толико одани самој врлини, колико би желели да такви изгледају. Њима је пријатно туђе додворавање; и кад им се упуте ласкаве речи, подешене према њиховој тапштини, они сматрају да је та ништавна беседа доказ њихових заслуга. Због тога ту нема пријатељства где један не жели да чује истину, а други је спреман на лаж. Ни ласкање паразита у комедијама не би нам изгледало смешно, кад не би било упућено хвалисавом војнику.

Дакле, Тауда ми се много захваљује?

Било би довољно рећи „много“, али паразит каже „бесконечно“. Ласкавац увек увећава оно што хоће да буде велико према жељи онога који га слуша.

Отуда, иако та ласкава тапштина има утицаја на оне који је и сами траже и изазивају, ипак поштеније и постојаније људе треба упозорити да обрате пажњу да не наседну лукавом додворивању. Јер ласкавца свако лако препознаје, сем ако неко није потпуно неразуман. Треба добро пазити да се лукави ласкавац не прокријумчари тајно. Јер он се не да лако препознати, пошто често повлађује чак и кад се противи; и претварајући се да се препири, он се улагује, на крају попушта и признаје да је побеђен, да би ономе ко је засеђен изгледало да сам више види. Та шта има срамније од овога? Треба се чувати да нам се не деси оно као у Епиклеру⁴.

Данас си преда мном изгрдио и достојно хвале преварио све ове глупе старце кокичаре.

Јер ова улога неопрезних и лаковерних старца је веома глупа, чак и у позоришном комаду. Али ја не знам на који начин је наш разговор скренуо са пријатељства најбољих људи, то јест мудрих (ја подразумевам ону мудрост која може да одговара човеку) на пријатељства без вредности. Зато хајде да се вратимо на оно о чему смо почели да говоримо и напokon да завршимо тај разговор.

XXVII

Врлина, кажем вам, мој Фаније и ти, Квинто Муције, само врлина ствара и чува пријатељства. На њој почива сагласност природе, она чврстина и она постојаност која кад се издигне и покаже свој сјај, види и препознаје исти сјај код другог, приближује се к њему, и прима наизменце тај сјај који од другог зрачи; а отуда се распламсава или љубав или пријатељство. А волети није ништа друго него сматрати достојним љубави онога кога волиш, без обзира на властите потребе и властиту корист која се ипак рађа из пријатељства, иако се најмање иде за њом.

Такву наклоност ми смо као младићи гајили према оним славним старцима, Луцију Паулу, Марку Катону, Кају Гракху, Публију Насици и Тиберију Гракху, тасту нашег Сципиона. Ово пријатељство још лепше блиста међу вршњацима, као што је ово између мене и Сципиона, Луција Фурија, Паула Рупилија, Спурија Мумија. А као старци ми опет уживамо у пажњи коју нам указују младићи као што је ова ваша и она Квинта Туберона. Исто тако ја се радујем пријатељству Публија Рупилија, који је још сасвим млад, и Аула Виргинија.¹ И пошто је природа нашег живота и карактера таква да се једно доба рађа из другог, треба заиста желети колико год је то могуће да, као што је изрека, стигнеш до мете са

вршњацима, са онима истим са којима си истог тренутка пуштен на стазу.

Али, пошто је све што је људско непостојано и пролазно, увек треба тражити пријатеље које ћемо волети и који ће нас да воле. Јер, ако се од живота одузме љубав и узајамна наклоност, живот је лишен сваке пријатности. Што се мог случаја тиче, Сципион је жив и за мене ће вечно бити жив, иако је изненада отргнут од живота: јер ја сам волео честитост тог човека, која се није угасила његовом смрћу. И она се не налази само пред мојим очима, пошто сам је увек имао пред собом, него ће бити светла и славна и код потомака наших. Јер нико никада неће предузети, у мислима или у нади, нешто велико а да претходно не помисли да треба да оживи успомену и слику Сципиона.

И заиста, ја немам ништа од свега што ми је срећа или природа доделила, што бих могао поредити са Сципионовим пријатељством. У њему је наше истоветно гледање на политичка питања, у њему је савет за приватан живот; у том истом пријатељству је и мир пун уживања. Никада, колико ја знам, нисам га ничим увредио; а од њега самог ништа нисам чуо што не бих желео. То је била једна кућа, једна заједничка трпеза; заједничка је била не само војна служба него и путовања и ладања.

А шта да кажем о нашем труду да сазнамо и научимо увек нешто ново? У том послу, одвојени од очију света, ми смо проводили све наше слободно време. И да су сећање и успомена на то нестали заједно с тим човеком, ја никад не бих могао одолети жељи за човеком с којим сам био најтежније везан и кога сам највише волео. Али то се није угасило, него се негује и расте у размишљању и сећању на њега. А кад бих и тога био потпуно лишен, ипак би ми моја старост донела највећу утеху: јер ми жалост више не може дуго трајати, пошто се све краткотрајне патње могу поднети, чак и ако су велике.

То је оно што сам имао да вам кажем о пријатељству. А вама дајем подстрек да високо уздигнете честитост, без које не може бити пријатељства, и да, изузев ње, не цените ништа више од пријатељства.

О СТАРОСТИ

РАЗГОВОР КАТОНА СТАРИЈЕГ
ПОСВЕЋЕН ТИТУ ПОМПОНИЈУ АТИКУ

*Тите, ако ти помогнем и бригу олакшам,
Која те сад мори и срце ти тишти,
Да ли ћу зато награђен бити?"*

Ја бих могао, Атиче, да ти се обратим речима
које је Фламинију упутио

Онај човек скромних средстава, али пуи поштења.

Међутим, ја извесно знам да тебе као Фла-
минија

Не муче бриге тако, Тите, дању и ноћу.

Јер мени је позната умереност и благост твоје
нарави, а мислим да из Атине ниси донео само на-
димак, него и образовање и животну мудрост. Па
ипак, подозревам да се понекад мало више узбу-
ђујеш због истих ствари које и мени не дају ми-
ра; оне траже велику утеху, а ми је морамо одго-
дити за друго време. Међутим, ја хоћу сада да ти
нешто кажем о старости и да посветим то теби. Ја
желим да и теби и себи олакшам заједнички терет
старости која нас већ притискује или ће скоро до-
ћи. А знам, зацело, да ти и то благо и мудро под-
носиш и да ћеш поднети као и све друго.

Зато сам и помислио, кад сам зажелио да пи-
шем о старости, да си ти достојан дара којим ће-
мо се обојица заједнички користити. Писање ове
књиге мени је заиста било тако пријатно, да ме је
ослободило не само тегоба што их старост носи,
него ми је чак учинило старост лаком и пријатном.
Стога неће бити довољно похвала достојних фи-
лозофије, која, кад се човек по њој равна, даје мо-

гућност да се цео живот проведе без тешкоћа. Али о филозофским питањима ми смо доста говорили и често ћемо говорити: сада ти намењујем ову књигу о старости.

Цео говор приписали смо не Титону², као што је то учинио Аристон са Кеоса¹, него старини Марку Катону, чија би реч требало да се уважава. У његову кућу увели смо Лелија и Сципиона који се са дивљењем питају како он тако лако подноси старост, о којој им говори. Ако ти се чини да говори са више учености него је то обично чинио у својим списима, припиши то грчкој књижевности, коју је зацело у старости са великом марљивошћу проучавао.

II

СЦИПИОН

Често се дивим, Марко Катоне¹, заједно са Кајем Лелијем², твојој изванредној и савршеној мудрости у свим приликама, утолико више што никад нисам осетио да ти је старост тешка. А она је већини стараца тако тегобна, да кажу да је њен терет већи него Етна³.

КАТОН

Ви се чудите, Сципионе⁴ и Лелије, једној ствари која није баш тако тешка. Наиме, свако доба људског века тешко је онима који у души немају ништа за леп и срећан живот. А онима који сва добра овог света траже у себи самима, ништа не може изгледати тегобно што неумитни закони природе собом носе. Пре свега старост је једна од таквих појава: сви желе да је дочекају, а кад стигне, оптужују је. Толика је недоследност и изопаченост људске глупости! Кажу да стигне пре него што јој се надају. Пре свега: ко их тера да

погрешно мисле? По чему старост брже смењује доба младости, него што младићко доба следи за детињством? А затим, зар би им била лакша старост ако би дочекали осамстоту него осамдесету годину? Јер кад прође младост, ма како дуго трајала, никаква утеха не може умирити глупог старца. Стога, ако се чудите мојој мудрости — камо срце да буде достојна вашег мишљења и мога имена — она је у томе, што следим природу као најбољи путоказ и покоравам јој се као божанском закону. Јер није могуће да је она последњи чин живота занемарила као неки невешти песник, док је остале чинове животне драме лепо распоредила. А, ипак, нужно је било да постоји и неки свршетак, и да се и тај чин заврши у право време, кад живот сазри, као што бива са воћем на дрвећу и летином на пољу, кад после зрења отпада и суши се. Разборит човек то треба да подноси мирно. Зар би борба против природе била нешто друго него што је рат гиганата⁵ против богова?

ЛЕЛИЈЕ

Онда ћеш нам, Катоне, обојици — јер ја ти јемчим и за Сципиона — учинити велику љубав, ако нам већ сада кажеш на који ћемо начин најлакше поднети тегобе старости. Јер ми се надамо, штавише и желимо, да дочекамо и старе дане.

КАТОН

Учинићу вам то драге воље, поготову ако то обојица желите као што кажеш.

ЛЕЛИЈЕ

Ми заиста желимо, Катоне, само ако ти није тешко, да сазнамо како је тамо где си ти стигао, пошто си прешао тако дуг животни пут, којим и нама ваља путовати.

КАТОН

Учинићу то, Лелије, како најбоље умен. Често сам присуствовао распрама мојих вршњака — јер по старој пословици: слика нађе прилику. — Наиме, Кај Салинатор¹ и Спурије Албин², ислужени конзули, управо моји вршњаци, обичавали су да се жале било што су им се угасиле страсти, без којих им је живот губио сваку вредност, било што су их занемаривали они, који су им некад указивали своју пажњу.

Али ја мислим да се они не жале на оно на шта би требало да се човек потужи. Јер кад би за то била крива старост, онда би се то исто догодило и мени и свима осталим мојим вршњацима. А ја знам многе мирне старце који са лакоћом подносе ослобођење од окова страсти и не сматрају се напуштеним од својих пријатеља. У ствари, кривица за та пребацивања лежи у њиховом карактеру, а не у старости. Јер одмерени, стрљиви и љубазни старци проводе сносљиво старе дане, док су осорност и нељубазност непријатељи сваком добу.

ЛЕЛИЈЕ

Тако је, Катоне, као што кажеш. Али можда ће неко рећи да теби изгледа старост сносљивија због твог угледа, богатства и достојанства, а то није сваком дато.

КАТОН

Заиста, и то нешто значи, мој Лелије, али није све у томе. Темистокле³ је, прича се, неком Грку са Серифоса⁴ у свађи одговорио, кад му је овај пребацио да није стекао славу себи него отаџбини: „Херкулов⁵ ми имена, никад не бих био славан да сам са Серифоса, а ни ти, да си из Атине.“ Исто то може се рећи и за старост.

Јер у беди старост није лака чак ни мудрацу, а ограниченом човеку она је тешка и у највећем обиљу. У сваком случају, мој Сципионе и Лелије, најприродније оружје старости су наука и моралне врлине, које, ако се негују кроз цео живот, ма како дуго и много живео, доносе дивне плодове. И то не само зато што нам никад не отказују своје присуство чак ни у најдубљој старости, иако је то најважније, него и зато што свест о поштеном животу и многим ваљаним делима претпоставља најпријатније сећање на прошлост.

IV

Ја сам у младости волео Квинта Максима¹, оног старца који је поново освојио Тарент², као свог вршњака. Јер код овог старца озбиљност је била ублажена пријатељском оданошћу, а старост му није изменила нарав. И ја сам лочио да гајим према њему пријатељска осећања док још није зашао у најдубљу старост, али је ипак био подмакао у године. Први пут је, наиме, био конзул годину дана после мог рођења, а с њим сам као млад војник ишао да се борим код Капуе, кад је био четврти пут конзул. Пет година доцније ишао сам с њим на Тарент; под конзулима Тудитаном³ и Цететом⁴ вршио сам квесторску власт, док се он, зашао већ дубоко у године, заузимао за Цинцијин⁵ закон против примања новца и дарова за вођење процеса. Он је ратовао као младић, иако је већ био старац, а својом упорношћу умео је да укроти младићки обесног Ханибала. О њему је мој пријатељ Епије испевао ове дивне стихове:

Један човек нам је оклевањем вратио слободу.

И спас тај није унапред објавио свом роду.

И што даље све више његова слава сија нам сада.

А каквом ли је тск упорношћу, каквом ли мудрошћу поново заузео Тарент! А кад је после тога Салинатор, који је изгубио град и побегао у твр-

ђаву, почео да се размеће и да му овако говори: „Ти си, Квинто Фабије, Тарент поново заузео мојом заслугом“, овај му је смејући се одговорио: „Сасвим је тачно: јер да га ти ниси изгубио, ја га никад не бих могао повратити.“

И заиста у миру је био исто тако сјајан као и у рату. Кад је по други пут постао конзул, пошто му се друг Спурије Карвилије⁶ повукао из јавног живота, одупро се свом снагом народном трибуну Кају Фламинију⁷, који је покушао противно вољи сената да подели по глави пикенску и галску земљу. А кад је био аугур, усудио се да каже да су предсказања увек повољна кад се ради за добро државе, а неповољна кад се ради против њеног интереса.

Ја сам код овог човека упознао многе дивне особине; али ништа није било узвишеније него начин на који је поднео смрт сина, познатог човека и државника. Ми имамо његов посмртни говор. И кад њега читамо, кога филозофа не бисмо презрели? Али он није био велик само у јавном животу и у очима грађана, него је још бољи у својој породици. Какав разговор, каква мудрост, какво познавање далеке прошлости, какво знање аугурског права! Као римски грађанин он је поседовао свестрано образовање: све је ратове памтио, не само унутарње, него чак и спољне. Ја сам толико уживао у разговору са њим, као да сам предосећао оно што се и догодило: да после његове смрти неће бити никога од кога бих такве ствари могао научити.

V

Зашто је било потребно да вам толико говорим о Максиму? Зато што зацело увиђате да би био грех за такву старост рећи да је била бедна. Наравно, сви не могу бити Сципиони и Максими, па да се осећају освајања градова, пешачких и поморских битака, ратова које су водили и победа

које су однели. Пријатну и laku старост доноси заиста миран, чист и срсен живот као што је био Платонов¹ који је умро пишући у осамдесет и првој години, или Исократов², који је ону књигу названу *Панатеникос* писао, како сам каже, у деведесет и четвртој години, а после тога живео још једну петолетку. Његов учитељ Лсонтин Горгија³ навршио је сто седам година, не одвојивши се никад од своје науке и посла. Кад су га питали зашто жели тако дуго да живи, он је рекао: „Немам никаквог разлога да се жалим на старост.“ То је диван одговор достојан образованог човека.

Међутим, ситни људи доносе у старост своје мане и грешке. То није учинио Еније кога сам вам малочас поменуо, који

као храбар тркач, који је често односио победе у пространој Олимпији⁴, сада проводи старост у миру.

Он упоређује своју старост са старостићу храброг тркача и победника. И ви се заиста можете сасвим лепо њега сегити. Деветнаест година после његове смрти изабрани су за конзуле Тит Фламиније и Марко Ацилије⁵, а он је умро за време другог конзулата Целиона⁶ и Филипа⁷. Ја сам тада имао шездесет и пет година, и доста снаге и гласа да се борим за Воконије⁸ закон⁸. У седамдесетој години — толико је, наиме, живео Еније — подносио је два терета за која се мисли да су највећа — сиромаштво и старост — тако лако да је изгледало као да им се готово и радује.

У ствари, кад размислим о свему томе, ја видим четири разлога због којих старост изгледа тежна:

прво, што нас отежујуће за неку већу делатност, друго, што нам слаби тело, треће, што нас лишава скоро свих задовољстава, четврто, што није далеко од смрти.

Да видимо, ако хоћете, колико је оправдан сваки од ових разлога понаособ.

Одваја нас од посла.

Од којег? Да ли од онога који се обавља младачком снагом? Па зар нема никаквог посла за старе људе који би могло обавити и слабо тело снагом ума? Зар ништа није урадио Квинт Максим, ништа Луције Паул, твој отац, таст мога ваљаног сина? Па зар и остали старци, Фабрицији¹, Курији², Корунканији³, нису ништа учинили бранећи републику својом мудрошћу и угледом? Апију Клаудију⁴ се чак догодило и то да је под старост ослепио, па ипак, кад је сенат показао склоност да с Пиром закључи мир и склопи савез, он се није двоумио да каже оно што је Еније стиховима исказао:

*Куда вам мисао, некада јасна, сада блуди
И као суманута са правог скреће пута?*

Он је рекао и друге значајне ствари. Вама је, свакако, песма позната; уосталом постоји и Апијев говор. Он га је одржао седамдесет година после другог конзулата, пошто је између првог и другог протекло десет година, а пре првог био је и цензор. По томе се види да је у доба рата са Пиром био већ далеко зашао у године. Па ипак су наши очеви о томе сачували спомен. Дакле ништа не доприносе истини они који одричу старости учешће у раду. Такви су слични онима који кажу да крмачи ништа не ради док брод плови, пошто мирно седи на крми држећи кормило, док се други веру по јарболима, трче по палуби и просипају прљаву воду са дна брода. Иако не чини оно што раде младићи, старац обавља и тежи и важнији посао. Јер се велика дела не изводе телесном снагом, жестином и брзином, него разборитošћу, саветом и паметном речи, којих старост не само да није лишена, него их обично има и на претек.

Ви бисте могли помислити да сам ја сад престао да радим, јер више не ратујем, пошто сам прошао кроз разне врсте борби као војник и трибун, официр и конзул. Али ја саветујем сенату шта треба да ради и на који начин, а Картаги, која нам већ дуго снује зло, ја одавно наговештавам рат. И нећу престати да страхујем од ње, док не сазнам да је разорена.

Нека теби, Сципионе, бесмртни богови доделе победнички венац да довршиш дело које ти је од деде остало! Протекло је тридесет и шест година од његове смрти, али ће бескрајне године редом сачувати његов спомен. Умро је годину дана пре моје цензорске власти, девет година после мог првог конзулата, кад сам по други пут био изабран за конзула. Зар би се онда стидео своје старости да је доживео сто година? Јер он не би могао да трчи и скаче, још мање да се служи копљем, поготову мачем, него разборитošћу, памећу и мудрошћу. Да тога нема код стараца, наши преци не би назвали сенатом (скупом стараца) највишу скупштину. Код Лакедемона⁵ чак се и зову старцима, као што и јесу, они који имају највишу власт. Ако хоћете да прочитате и сазнате историју и других народа, дознаћете да су млади људи били ти због којих су попустили темељи и највећих држава, а да су их старци одржали и повратили им снагу.

Кажите, како сте упропастили тако брзо толику државу?

Ономе ко је то питао у Невијевој⁶ драми Лудус одговорено је, поред осталог, нарочито ово:

Изронили су на површину нови говорници, лакотуми младићи.

Непромишљеност је очигледно особина младих дана, а разборитост старости.

Али памћење попушта.

Ја верујем да је тако, ако га не вежбаш или ако си по природи мало тромии. Темистокле је, на пример, памтио имена свих грађана. Мислите ли онда да је он могао, кад је поодмакао у године, поздрављати Лизимаховим именом онога који се звао Аристид¹? Ја знам поименце не само савременике него и њихове очеве, па чак и дедове. А кад читам надгробне натписе, ја се не плашим, као што се каже, да ће ме памћење издати. Јер управо тим читањем ја дозивам у сећање мртве. И заиста, ја писам никад чуо да је неки старац заборавио где је закопао благо. Памте све о чему воде бригу, све обавезе које други имају према њима и они према другима. И онда треба ли да говоримо какве су силне ствари држали у свом памћењу судије, понтифици, аугури, филозофи? Старци задржавају опитроумност, само ако одрже вољу за радом и то не само за послове које прати слава и почаст, него и за оне у домаћем и мирном животу.

Софокле² је писао трагедије до најдубље старости; а пошто је изгледало да због тога рада занемарује домаће обавезе, синови су га извели пред суд, захтевајући да га судије лише, као малоумног, прازа управљања имањем онако као што је и код нас обичај да се забрани немарним родитељима управљање добром. Прича се да је старац тада прочитао судијама драму коју је држао у рукама и тек је написао, *Едип у Колону*, и запитао их да ли им се чини да је ову песму писала излапела глава. Пошто ју је прочитао, судије су га ослободиле. Па да ли је старост натерала да престану с радом Хомер и Хесиод, Симонид³ и Сократ и Горгија о којима сам раније говорио, па онда кнежевни филозофа, Питагора⁴ и Демокрит⁵, Платон и Ксенократ, а затим Зенон⁶ и Клеант⁷, или онај стоичар Диоген⁸ кога сте и ви видели у Риму?

Зар није у свим делима њихова духовна активност трајала колико и живот?

Али, оставимо по страни ове високе филозофске ствари. Ја могу да наведем као пример римске сељаке са сабинског поља, моје суседе и пријатеље: без њих се не може обавити скоро ниједан важнији посао у пољу, ни сета ни жетва, ни сакупљање плодова. Па ипак, то није тако чудно; јер нема тога старца који би сматрао да не може још једну годину поживети. Штавише, они раде оне послове за које знају да њихове плодове они уопште неће уживати: „Саде стабла, која ће рађати другом колену“ као што каже наш Стације⁹ у *Синекфебу*. А сељак ће, ма како био стар, без оклевања одговорити кад га упитају коме то сади: „Бесмртним боговима, чија је воља била не само да ја то примим од својих предака, него да оставим и својим потомцима.“

VIII

А Цецилије је то још боље рекао за старца који се брине за друго колено:

*Старости, ако нам никакав други не носим терет
собом.*

*Другим животом и преко наше воље
тегоба нових правиш нас робом.*

А и онога можда што желимо, само што младост често запада тамо куда старци жеља не вуче.

Али ови други Цецилијеви стихови заслужују прекор:

*Баш то у старости сматрам
највећом бедом
Што у том добу сваке те
гледа с мржњом и једом.*

Ја мислим пре са задовољством него са досадом: као што, наиме, мудри старци уживају у даровитим младићима, а старост је лакша онима ко-

је младићи поштују и воле, тако се и младићи радују старачкој мудрости, која их води путем врлине. И мени не изгледа да сам ја вама мање драг него што сте ви мени. А ви видите да старост не само што није трома и непокретна, него је пуна воље за радом и увек покретна и будна, и то онако како је ко у животу био вредан. Шта кажете па то да има стараца који чак понешто и науче? Ми знамо Солон¹ да се у песми хвали и да каже да старећи сваког дана понешто научи. Па и ја сам под старост сам научио грчки и то са толиким жаром, као да желим да угасим свакодневну жеђ, тако да сам сазнао све оно што вам сад за примере наводим. Пошто сам сазнао да је Сократ² свирао на лиру, и ја бих хтео да чиним то исто — јер су стари Грци учили да свирају на лиру. Али кад нисам учинио то, ја сам се посветио грчкој књижевности.

IX

Али ја заиста не желим сада снагу младића — то је, наиме, други приговор манама старости — исто онако као што младићем нисам желео снагу бика или слона. Служи се оним што имаш и што год радиш, чини према својој снази. Може ли бити реч достојнија презренија него што је то она Милон¹ из Кротона? Кад је већ био старац и видео атлете на вежби, кажу да је погледао своје руке и плачући рекао: „А ове су заиста већ одживеле своје.“ Не оне, него ти сам, бедниче. Јер ти сам по себи никад не би постао славан да ти није било ногу и руку. Такве речи није изговорио Секст Елије², ни много година раније Тиберије Корунканије нити сада Публије Крас³, који су грађанима прописивали законе, чувајући до последњег даха изванредну мудрост.

Плашим се за говорника да му у старости попусти снага јер његов дар не припада само духу, него и телу и физичкој снази.

Уопште узев, и у старости, ја не знам откуд, у гласу стараца одјекне звонка реч. Ја је још нисам изгубио, иако сам, као што знате, човек у годинама. Међутим, старом човеку ипак лепше приличи мирна и блага реч и врло често баш такав одмерен и миран говор привлачи му пажњу слушаца. Ако сам нисам у стању да радим, ипак могу да у том правцу дам савете Сципиону и Лелију. Јер шта је пријатније него кад је стар човек окружен младићима жељним знања. Зар му ми нећемо оставити да баш тако утиче на младеж: да је учи, образује и припрема за вршење дужности? Да ли може заиста бити нечега лепшег од такве дужности? Мени су и Кнеј и Публије Сципион и твоја два деда, Луције Емилије и Публије Африканац, изгледали срећни људи баш зато што су били окружени одабраним младићима. И зато се не смеју сматрати несрећним учитељи свега што је добро, макар им клонуло тело и малаксале снаге. Штавише, и само то слабљење пре се може приписати гресима младости него самој старости. Јер распуштена и неумерена младост предаје старости истрошено тело.

Ето и Кир је, у дубокој старости, у оном говору што је, по Ксенофону¹, одржао на свом смртничком одру, потврдио да никад није осетио да је у старим данима био слабији него у младим. Ја сам као дечак знао Луција Метела². Када је, четири године после другог конзулата, изабран за првосвештеника, двадесет и две године обављао је ту дужност, тако крепке снаге до краја старости да није имао шта да жали за младошћу. Није потребно да вам говорим о самом себи, иако је то заиста и мојој старости дато.

X

Зар нисте оназили да код Хомера¹ Нестор веома често хвали своје врлине? Он је, наиме, већ отворио треће поглавље живота и није имао по-

требе да се плаши да ће, говорећи истину, некоме изгледати сувише разметљив и брбљив. Јер је, као што каже Хомер,

Са његових усана текла реч слађа од меда.

А за ту пријатност није му била потребна никаква телесна снага. Па ипак, онај грчки војвода никад није пожелео да има десеторицу сличних Ајанту², него Нестору³. А да му је то пошло за руком, нема сумње да би Троју за најкраће време заузео.

Али поново ћу говорити о себи. Навршавам осамдесет четврту годину; желео бих заиста да се могу похвалити онако као што је Кир то чинио. Али морам признати да нисам у онаквој снази као кад сам био војник у лунском рату, или квестор у том истом рату, или конзул у Шпанији, или четири године доцније војни трибун у борби код Термопила⁴ под конзулом Манијем Глабријем⁵. Па ипак, као што видите, старост ме није сасвим лишила снаге ни скрхала: ни сенат, ни говорница, ни пријатељи, ни клијенти, ни гости још не жале за мојом снагом. Ја, наиме, никад нисам прихватио ону стару и чувену пословицу, која опомиње да

рано постанеш старим ако желиш дуго бити старцем.

Али, ја не бих желео да раније будем старац, пре него што то по годинама постанем.

Ја имам мање телесне снаге него ма који од вас двојице. Међутим, ни ви немате снагу центуриона Тита Понтија, да ли је због тога он бољи од вас? Снагу треба користити умерено и служити се њоме колико ко може: јер без тога неће се одржати, ма колико да је желиш. Прича се да је Мило претрчао стадион у Олимпији носећи на плећима вола. Да ли бисте онда више волели да вам је дата снага његовог тела или Питагорина духа? Најзад, користите се том снагом док је имате, а кад је нестане, не жалите за њом, осим ако не

мислите да младићи треба да жале за детињством, а зрели људи за младичким добом.

Ток нашег живота утврђен је, а пут којим природа иде један је и једноставан; свако доба живота има своју особеност, деца нејакост, младићи смелост, зрели људи озбиљност, а старци природну зрелост, коју треба користити у њено доба. Ја претпостављам, Сципионе, да ти знаш какав је свакодневни живот твог старог госта Масинисе⁶, који сада пуни деведесет година: ако крене пешке на пут, коња уопште не јаше; а кад га узјаше, с њега не силази. Нема те кише ни хладноће која би га натерала да покрије главу. Сачувао је необичну жилавост тела, тако да може да обавља све послове и дужности краљевске власти. Може се, дакле, вежбањем и умереношћу сачувати чак и у старости нешто од раније снаге.

XI

Каже се: старости недостаје снага.

Али од старих људи нико и не тражи снагу. Зато и закони и прописи ослобађају наше доба оних дужности које се не могу обављати без физичке снаге. Отуда нас друштво не обавезује да му дамо не само оно што не можемо, него чак ни онолико колико бисмо могли дати. Па има, кажу нам, много старих људи који су тако слаби да не могу обављати никакву дужност нити било какав посао. Али то није ствар старости, него уопште зависи од стања здравља. Колико је само слаб био Публије Африканац — син, онај који те је усвојио, и како је нежног или боље никаквог здравља био! А да није било тако, друго би сунце сијало нашој републици. Јер он је величину очеве духа спојио са својим још већим образовањем. Шта треба онда да се чудимо старцима, ако су понекад и слаби, кад то исто ни сами младићи не могу избећи? Старости се ваља одупирати, мој Јелије и Сципионе, а

њене слабости замењивати јаком вољом: против старења се морамо борити као против болести. Зато је потребно водити бригу о здрављу, обављати умерена вежбања, хране и пића узимати колико је потребно да се надокнади а не и упропасти изгубљена снага. Али не сме се пружати помоћ само телу него још више снагама духа и срца. Јер он се гасе у старим данима као светиљка којој не доливаш уље. А затим телесна свежина попушта од претераног напора, док се душевне снаге вежбањем окрепљују. Јер под

нашавањем старцима комедије,

како их Цецилије назива, треба разумети лаковерне, заборавне, расејане старце, чије мане нису особина старих људи уопште, него немарних, тремких и дремљивих стараца. Као што су обест и распуштеност ближе младићима него старцима, али не и свим младићима, него неваљалим, тако је и та старачка измагелост, кроз коју они обично подстињене, својствена само лакомисленим, а не свима старим људима.

Апије је управљао са четири одрасла сина, пет кћери, толиком кућом и безбројним клијентима, иако је био и слеп и стар. Али његов дух је био напет као лук стреле, а слабачко тело није подлегало старачким годинама. Он је имао не само углед него и власт над својима: прибојавали су га се робови, поштовала га деца, а сви заједно су га волели. У његовом дому живело се по старинском реду и обичају. Према томе, стари свет се поштује само онда, ако се сам брани, ако чува своје право, ако ни пред ким не уступа и ако је господар над оним што му припада до последњег даха живота! Ја, наиме, одајем признање старом човеку код кога има печег младићког онако исто као што то чиним и са младићем који има нечег старачког. Онај који тако ради, може постати старац телом, али никад духом.

У руци ми је седма књига мојих *Почетака*: сакупио сам све спомене о давној прошлости, сада управо коначно дотерујем говоре које сам пред судом одржао у важнијим парницама; проучавам аугурско, понтифичко и грађанско право. Бавим се много и грчком књижевности и попут питагорејаца сваке вечери, да бих вежбао памћење, понављам шта сам у току дана говорио, слушао и радио. Такве су вежбе мог духа, такво је поље рада мога ума: знојећи се и трудећи на том послу ја не осећам велику потребу за телесном снагом. Застунам пријатеље на суду, долазим често у сенат, излажући и на једном и на другом месту предлоге о којима сам много и дуго размишљао и крпоио их снагом духа, а не тела. И ако не бих био у стању да тако даље радим, ипак бих радо и у постељи размишљао о ономе што сам више не бих могао обављати. А да још увек то могу да радим, заслуга је мог ранијег живота. Бавећи се непрестано оваквим размишљањима и пословима, човек и не примети кад му се старост прикраде. И тако лагано и неосетно људски век тече свом крају: не прекида се одједанпут, него се гаси постепено, својим трајањем.

XII

А сад долази и трећи прекор старости. Кажу да је лишена свих страсти.

Диван ми је то дар којим нас старачко доба ослобађа онога што је најгоре у младости! Слушајте, моји ваљани младићи, овај стари говор Тарсентинца Архите¹, изванредног и веома знаменитог човека. То сам чуо кад сам као младић био у Таренту са Квинтом Фабијем. „Нема веће несреће“ — говорио је он — „него што је телесна похота коју је природа људима дала. Незаситне страсти их слепо и необуздано вуку свом задовољењу. Отуда се рађа издајство отаџбине, отуда за-

вере против државе, отуда тајни договори са непријатељем. Напокон, нема тога злочина, нема тога злодела на које нас похота не би могла навести: јер раскалашеност и неверство и свако друго неморално дело потичу баш из жеље за телесном насладом, а не из неких других побуда. А пошто су природа и нека друга божанска сила човеку дали разум као најдрагоценију ствар, телесна страст је највећи непријатељ овом дару божанске милости. Јер ако похота овлада човеком, нема места трезвеном расуђивању, нити уопште у царству телесне насладе може бити здравог разума.“

Да би се то боље могло разумети, захтевао је да замислимо некога кога је телесна страст потпуно освојила. Он је сматрао да нема никог који би посумњао да такав човек за цело време док робује тој страсти неће бити у стању да се правилно служи ни срцем, ни разумом, ни мишљу. Отуда нема ничег срамнијег од похотљивости, јер она, кад је велика и трајна, потпуно гаси светлост разума. То је Архита разговарао са Самнићанином Кајом Помпијем, чији је син победио конзуле Спурија Постумија и Тита Ветурија², у бици код Каудина. Тарентинац Неарх, мој гост, веран пријатељ римског народа, каже да је то чуо од још старијих људи, што је и могуће, пошто је томе разговору присуствовао Атињанин Платон, за кога сам дознао да је у Тарент дошао за време конзула Луција Камила³ и Апија Клаудија. Зашто вам ово говорим? Да схватите да треба да будемо веома захвални старости, јер нас она ослобађа онога што нам не приличи, ако већ нисмо у стању да се разумом и мудрошћу узвисимо изнад ниских страсти. Страст смета размишљању, непријатељ је разуму, заслепљује очи душе, да тако кажем, и нема ничег заједничког са врлином. Догодило се против моје воље да сам из сената истерао Луција Фламинија, брата Тита Фламинија, веома ваљаног човека. То је било седам година после Луцијева конзулата. Али ја сам сматрао да је било потребно јавно жигосати његову распуштеност. Када је,

наиме, био конзул у Галији, подлегао је, приликом једне гозбе, молби неке неморалне жене, наредивши да се једноме кажњенику одруби глава, иако је овај већ био осуђен због неког тежег преступа. Он је избегао казни за време цензорства свог брата Тита, који је ту дужност вршио непосредно пре мене. Али ја и Флак ни по коју цену нисмо могли прећи преко тако срамне и одвратне моралне разобручености, која је повлачила за личним непоштењем и срамоћење државне власти.

XIII

Често сам слушао од старијих људи, који опет кажу да су то чули још као дечаки од других стараца, како се Кај Фабриције, као римски изасланик код краља Пира, чудом чудио кад је од Тесалца Кинеаса¹ сазнао да у Атини постоји неки филозоф који се издавао за ученог човека, а овамо говорио: „Све што чинимо, треба да буде усмерено на задовољење телесних страсти.“ Кад су то од њега чули Марко Курије и Тиберије Корунканије, често су пожелели да на то наведу Самните и самог Пира, не би ли их лакше могли победити, ако се ови буду одали таквој раскалашности. Марко Курије био је савременик Публија Деција², који се жртвовао за спас републике за време свог четвртог конзулата, а Курије је био конзул пет година доцније. Њега је знао Фабриције, знао и Корунканије. Судећи колико по њиховом животу толико и по Децијевој пожртвованости, они су знали да заиста постоји нешто што је по природи лепо и узвишено, чему се тежи само по себи, и што сваки поштен човек тражи, не марећи за страсти најнижег реда. Зашто су потребне, дакле, оволике речи о телесној наслади? Зато што старост не заслужује не само ни најмањи прекор, него јој припада највећа похвала, јер уопште и не жели задовољење таквих страсти. Она не осећа потребу за гозбама, за богатим трпезама и препуним пехарима. Она је

далеко од пијанчења, претоварености и несанице. Али, ако нешто треба допустити телесној наследи, јер се њеним чарима није лако одупрети — а Платон је нашао божански израз за њу кад је рекао да је „мамац на зло“, пошто се на њу људи хватају као рибе на удицу — онда стари људи могу учествовати у радостима скромних гозби, премда избегавају претерана чашћења. Често сам као дечак гледао како се враћа са вчерашње стари Кај Дуилије, Марков син, који је први нанео Картагинцима пораз на мору. Уживао је у светлости буктиња и музици свирача у фрулу, што као приватно лице ни у ком случају није могао себи допустити: толико смелости давала му је само слава! Али зашто да говорим о другима? Узећу себе за пример. Пре свега, увек сам имао званица за својим столом. А таква друштва основана су за време моје квесторске власти, кад смо примили статуу фригијске Велике мајке³. Јео сам, дакле, са друговима сасвим скромно, али је било ипак младалачког жара у мени. Током живота из дана у дан све се то смирује. Јер задовољство од таквих гозби ја нисам мерио задовољством телесне потребе, него скупом пријатеља и њиховим разговором. Наши преци су сасвим добро назвали састанак пријатеља за трпезом „convivium“, јер то значи: заједнички живот. То је боље него код Грка који то називају час „заједничком гозбом“ час „заједничким обедом“, тако да при том тежиште стављају на оно што је у оваквом случају најпоредније.

XIV

У сваком случају ја се радујем због задовољства које ми пружа разговор и подужим обедима, и то не само са вршњацима, којих је исувише мало остало, него чак и са људима нашег доба, и са вама самима. А према старости осећам дубоку захвалност, јер ми је појачала жељу за разговором. а сузбила страст за пићом и храном. А ако неке

и таква осећања чине задовољство — ја нипошто не желим овим да објавим рат телесној потреби, за коју постоји јамачно извесна природна мера — ја не видим због чега би старачко доба било лишено тих истих осећања. У ствари, ја уживам кад на гозбама добијем место у прочељу, онако како су то наши преци увели у обичај, а и у здравици, коју по старинском обичају држи најстарији гост с пехаром у руци; мене радују и мали и уски пехари као у Ксенофоновој Гозби и летње освежавање и зими наизменична топлота сунца и ватра на огњишту. Ја то обично радим чак и на свом добру међу Сабинцима, где сваког дана трпезу попуњавам суседима, проводећи с њима у разноврсном разговору целе боговетне ноћи.

„Па страсти немају за старце такву драж“ — могло би се рећи. Ја то верујем, али нема ни жеље да се оне задовоље. А чега нема, без тога се може. Софокле је лепо рекао кад га је неко у његовим старим данима запитао да ли се још одаје љубавним радостима: „Боже ме сачувај! Јер ја од тога бежим као од осорног и бесног господара.“ Јер они-ма који су жељни таквих ствари можда је непријатно и тешко бити без њих; али кад се засите и задовоље, пријатније је лишавају их се, него у њима уживати. У ствари, онај који их не жели и не лишава их се; што се мене тиче, мислим да је пријатније не желети такве ствари.

Ако млади људи радије уживају у оваквим задовољствима, они уживају, као што смо рекли, пре свега у расположенима мање вредности, а затим у онима у којима старост, ако и не обилује, оно заиста и не оскудева. Као што Турпио Амбивије¹ пружа веће задовољство ономе који седи у првом реду, а ипак у његовој игри ужива и онај са последњег седишта², тако се и млад свет више радује тим телесним уживањима по свој прилици зато што га она непосредно привлаче. Али и стари свет, иако је далеко од њих, налази у њима задовољство толико колико му приличи. А колико је то велика ствар да дух после, тако да кажем, од-

служеног рока страстима, сујети, непријатељским сукобима и свим осталим прохтевима остане свој и, као што је реч, живи својим животом! Па ако се још храни радом и науком, онда нема ничег пријатнијег од мирне старости. Видели смо, мој Сципионе, како је Кај Гал³, пријатељ твога оца, сагоревао на послу, мерећи с муком небо и земљу: колико пута га је зора затекла на послу на коме је провео целу ноћ, колико пута га је ноћ изненадила у раду који је започео ујутру! Колика је радост за њега била да нам предкаже помрачење сунца и месеца много пре него што она наступе. А шта да кажемо о лакшим студијама, које ипак захтевају оштроумност? Колико је уживао у свом *Пунском рату* Невије⁴! Колико Плаут⁵ у свом *Закералу*, а колико у *Лупежу*! Ја сам знао чак и старог Ливија⁶. Шест година пре мог рођења он је приказивао на позорници свој комад, за време конзула Центона и Тудитана, а живео је све до мог младићког доба. Шта да кажем о марљивом раду Публија Лицинија Краса на црквеном и грађанском праву, или о раду Публија Сципиона који је пре неколико дана постао првосвештеник? И за све ове, које сам поменуо, знамо да су сагоревали на том послу и као старци. А видели смо са каквим се жаром уносио у припремање својих говора у дубокој старости и Марко Цетег, за кога је Еније с правом рекао да је у њему „језгро говорничког дара“. Па где су та уживања од гозби, или игара, или провода са женама која би се могла мерити са радостима што их рад пружа? А то је баш рад на науци, који код разборитих и образованих људи напредује упоредо са сазревањем доба. Зато је достојна хвале она Солонова изрека, коју је, као што сам раније поменио, рекао у једном стиху:

Ја стариј, стичући сваког дана нова знања.

— И заиста, нема већег душевног задовољства него што је то.

Сад прелазим на радости сељачког живота, које за мене имају изванредну драж. Ма како стари били, ми их се не лишавамо и ја сматрам да су сасвим у складу са животом паметног човека. Онс су везане за земљу, која нам никад не ускраћује наше право над њом и никад не враћа без ујма оно што је примила, него то чини, једанпут са мањом, а много пута и са већом каматом. Али колико год уживам у њеним плодовима, толико исто ме радује и стваралачка снага и природа саме земље. Кад она прими у своја оплемењена и бујна недра посејано семе, најпре му брани приступ светлости, по чему је постунак којим се то врши и назван бранање. А затим му, набујалом од њеног топлог даха и притиска измами зелену стабљику, која лагано расте држећи се за земљу влакњима корена. Усправивши коленасто стабало она завршава своје рашћење, увијена у свој плашт, као да довршава дело свог сазревања. И кад га отвори, потеря зрна поређана у класове, бранџи се од птичјег кљуцања назубљеним влакњима. А шта да кажем о сађењу лозе, о њеном рашћењу? Ја се не могу ограничити на задовољство да вам покажем какав је мир и колика је радост што ми је пружају стари дани. Ја нећу да помињем стваралачку снагу свих онога што земља рађа: онога што није из сићушног семена смокве и зрна грожђа или из најситнијих семени других плодова и растиња из којих израстају огромна стабла и дебело грање. Зар младице, калемови, одсечене младе гранчице, положнице, сађенице не чине оно што сваког испуњава дивљењем и радошћу? Ето, лоза, која је по природи нежна, вуче се по земљи, ако није подупрта; и да се усправи, она се хвата својим витицама као рукама за све чега се дохвати. А пошто се попут змије увија насумце разноврсним вијугањем, сељачка вештина натерује је ножем да не прави читаву луму изданака и да се не растура преко мери на све стране. И чим про-

леће дође, избија управо на коленцу младице оно што се зове окце, из кога се развија грозд. Хранећи се соковима из земље и сунчевом топлотом, он је у почетку веома опорог укуса, а затим се сазревајући ослађује и заштићен лишћем, он се загрева благом топлотом и штити од претеране сунчеве жगे. Зар може бити пријатнијег задовољства, угодније слике него што је та? А то није само задовољство због користи, као што сам вам раније напоменуо, него и истовање и природа посла: постављање редова, притки, повезивање трси, расађивање лозе, подрезивање једних и остављање других изданака, о чему сам већ говорио. Треба ли да вам говорим и о наводњавању, окопавању и претресању земље, услед чега она постаје много плоднија? Или о користи ђубрења? То сам већ рекао у оној књизи коју сам писао о сељачком раду, о чему тако учес човек као што је био Хесиод¹ ниједне речи није казао, када је писао о земљорадњи. Међутим Хомер, који је, по мом мишљењу, живео много векова пре њега, приказује нам Ласрта² како обделавајући поље и ђубрећи га утољава чежњу која га мори са сином. Али мени не чине другим сеоски рад само плодне њиве и ливаде, виногради и лугови, него исто тако баште и воћњаци, папљаци, ројеви пчела и најразноврсније цвеће. Радост пружа не само засађивање, него и калемљење, то највеће откриће у обрађивању земље.

XVI

Ја бих могао још много да кажем о задовољствима сеоског живота, али мислим да сам и о овима која сам поменуо говорио сувише опширно. Али ви ћете ми то опростити. На то ме је навела нешто моја љубав према земљорадњи а нешто и старост, већ по природи говорљива, тако да ми не би требало приписати у грех све те недостатке. Ево, оваквим животом провео је своје последње дане Марко Курије, пошто је однео победу над Самнитима,

Сабињанима и Пиром. И кад посматрам његову сеоску кућу — јер није далеко од моје — ја се не могу довољно начудити ни скромности тог човека, ни моралној строгости тога доба. Седећи поред огњишта Курије је одбио да прими велику суму злата које су довели Самнити. Рекао им је да му се чини да је дивно не поседовати злато, него заповедати онима који имају то злато. Зар такве мисли могу учинити старост непријатном? Али враћам се сељацима, да се не бих удаљио од себе самог. Некада су на селу живели сенатори, то јест чланови савета старца. Тако је, на пример, Луцију Квинцију Цинцинату јављено да је изабран за диктатора управо кад је орао. По његовом наређењу Кај Сервилије Ахала, заповедник коњице, убио је Спурија Мелија, који је желео да се прогласи за краља. Из сеоске куће је дошао у сенат и Курије и други сенатори, због чега су они који су их сазивали прозвани „путницима“. Зар је онда могла бити бедна старост оних који су налазили своју радост у обделавању земље? По мом мишљењу, не може бити ничег лепшег од тога, не само због врсте тога рада, пошто је земљорадња снасносна за цео људски род, него и због задовољства о коме сам говорио као и због богатства и обиља свега онога што је потребно за људски живот као и за жртве боговима. А пошто има и таквих људи који траже телесна уживања, морамо се и с тим помирити. Јер код доброг и марљивог домаћина увек је подрум пун вина и уља, смочница хране а кућа снабдевена свим и свачим: ту има у изобиљу свиња, јаради, јагањаца, кокошију, млека, сира, меда. А затим и сами сељаци називају башту другом житницом. Јов на птице и звери представља још једно задовољство више у часовима доколице. А шта тек да вам кажем о зеленим ливадама, уређеним воћњацима, о лепоти винограда и маслињака? Укратко да сведем: ништа не може бити корисније за живот ни пријатније оку од добро обделане њиве. Да ужива у томе, старост не само што стиже у прави час, него нас, напротив, тамо

води и позива. Јер где се могу стари људи боље огрејати, на сунцу или поред ватре, или с друге стране, да ли ће се боље освежити у хладовини или у води? И стога нека млади људи чувају за себе оружје и коње, копље, батине и стреле, пливања и трке, а нама, старцима, нека од свих тих игара оставе коцкице и тесере, и то коју хоће, јер и без тога се може преживети срећна старост.

XVII

Ксенофонове књиге су веома корисне за многе ствари. Читајте их, молим вас, пажљиво као што то и иначе чините. Са каквом само говорничком снагом он хвали земљорадњу у оној књизи о управљању имањем, која носи наслов *Домаћини*! И да бисмо видели да му ништа не изгледа толико достојно једног краља као што је то земљорадња, Сократ је у тој књизи онај који разговара са Критобулом. Он каже како је Кир Млађи, персијски краљ, познат по бистрини и владарској слави, примио у Сарду Лакедемонјанина Лисандра, човека велике храбрости, који му је донео дарове од његових савезника. Према Лисандру он је био другарски и пријатељски расположен, па му је показао ограђен и брижљиво његован перивој. Пошто је Лисандар био очаран витким стаблима, њиховим тачним распоредом, обрадом и чистоћом земље и пријатним мирисима којима је одисало цвече, рекао је да се диви не само марљивости, него чак и уметности онога ко је све то измерио и распоредио. А Кир му је на то одговорио: „Па ја сам то сам све измерио; мој је ред и распоред, а многа од ових стабала својом руком сам посадио.“ Гледајући Киров пурпурни огртач, његово изванредно здравље, персијско одело, украшено тешким златом и многобројним драгим камењем, Лисандар је на то рекао: „С правом те сматрају срећним, Кире, јер ти си срећи придружио и своју врлину!“

И старим људима је допуштено да уживају у тој срећи, јер их старост не спречава да се посвете различитој делатности, а нарочито агрикултури, до последњег дана живота. Чули смо да је Марко Валерије Корвин¹ доживео стоту годину, јер је старост провео на селу, обделавајући своје њиве. Између првог и шестог његовог конзулата протекло је четрдесет и шест година. Колико је заправо времена протекло између његовог рођења и, како су наши преци то желели, почетка старости, толико је трајао и ток његових почасних служби. Али последње доба његовог живота утолико је срећније него средње, што је имао више угледа а мање напорног рада. А баш признање је врхунац онога што старост постиже. Колико је био велик углед Луција Цецилија Метела, колики Атилија Калатина! На њега се односи онај славни епитаф:

*За овога човека многа племена кажу да је био
најбољи у свом народу...*

Познато је да је цела ова песма урезана на његовом гробу. Она је, дакле, веродостојна, јер о његовој слави сви једнако мисле. Какав је човек некад био Публије Крас, врховни свештеник, какав опет Марко Лепид, који је доцније имао исто свештеничко достојанство! А шта да кажем за Паула или Африканца, или, као што сам већ раније учинио, за Фабија Максима? Јер њихов углед почивао је не само у умној обдарености, него се испољавао у сваком најмањем покрету. Старост, нарочито кад је достојна поштовања, има далеко више угледа него сва задовољства што их младост пружа.

XVIII

Него, сетите се да ја у сваком говору одајем признање старости, која почива на чврстим основама младалачког доба. Отуда следи оно о чему сам ја недавно говорио уз ваше опште одобравање:

да је јадна старост која је присиљена да се брани речима. Јер не стиче се углед изненада седим властима и набраним лицем, него часно проведени живот жање најлепше плодове људског поштовања. Ма како да изгледа незнатна и обична, извесна пажња треба да се указује старим људима: треба их поздрављати, уступати им место, устајати пред њима, од куће и кући их пратити, питати их за савет. То су обичаји који се и код нас и у другим земљама утолико брижљивије негују уколико је морал на већој висини. Кажу да је Лакедемонјанин Лисандар, кога сам мало пре поменуо, имао обичај да каже да је Лакедемон земља у којој се стари људи највише поштују: јер нигде се старости не одаје толика пажња, нигде се толико она не поштује. Позната је чак и она прича како је у Атини један старац ушао за време игара у препуно позориште и нико му од суграђана није уступио место. А кад је дошао до Лакедемонаца, који су као посланици седели на посебним местима, прича се како су сви поустајали и старцу направили место међу собом. А кад им је после тога дат општи аплауз, један од њих је рекао да Атињани знају шта је ред, али неће тако да поступају. У нашем аугурском колегијуму има много лепих обичаја, а нарочито један, о коме говоримо: да сваки добија реч према свом добу, и, уколико је старији, добија виши ранг, не само испред оних који имају више звање, него чак и испред оних који имају највишу власт. И онда, која се телесна уживања могу мерити са преимућствима највиших признања? А они који су умели у њима да уживају, мени изгледају да су до краја одиграли свој комад на позорници живота, не прекидајући га у последњем чину као неки неувежбани глумци.

Опет кажу: *старци су зловољни и људљиви, срдити и тешке нарави*. Ако добро погледамо, чак су и тврдице. Али то су мане карактера, а не старости. Међутим, зловоља и оне мане које сам поменуо имају неко извињење, не сасвим праведно, али које се ипак може узети у обзир: старци мисле

да их људи не цене и не држе до њих. Осим тога, за трошно тело свака повреда је болна.

Ипак све то бива у блажем облику, захваљујући добром васпитању и образовању што се може разумети, у животу као и на позорници, по оној браћи која су приказана у комедији *Аделфи*¹. Колико је окружности код једнога, колико љубазности код другог! Ствари овако стоје: као што ни свако вино не ускисне кад остари, тако то не бива ни са сваком природом у старости. Допуштам да постоји строгост у старости, али умерена као и остале особине. Али не пристајем на љутитост ни на који начин. А не схватам шта треба да значи старачки тврдичлук. Може ли, наиме, ишта бити неприродније него скупљати све више путног трошка, уколико је пут ближе крају?

XIX

Остаје четврти приговор, који на изглед највише узнемирује и забрињава нашу старост: *близина смрти*, која заиста није далеко од старих људи.

О јадног ли старца, који за свог дугог века није дошао до сазнања да према смрти треба да је равнодушан! Јер за њу не треба уопште марити, ако представља коначан крај живота, или је треба желети, ако га наставља тамо где ће се продужити у вечност. Треће решење заиста се не би могло наћи. Зашто онда да се плашим да ли ћу после смрти бити несрећан или блажен? И напослетку, ко је толико луд, ма како да је млад, ко би могао са сигурношћу тврдити да ће жив дочекаати вече? Штавише, то младалачко доба крије у себи далеко веће опасности од смрти него ово наше: младићи лакше оболевају, теже болују и са великом муком се опорављају. Стога је мали број људи који дочекају старост. Да није тако, живело би се боље и разумније. Јер памет, разборитост и мудрост

припадају старим људима, да њих нема не би уопште било ниједне државе.

Али морам да се вратим питању смрти која нас угрожава. Каква је кривица старости, ако јој је то, као што видите, заједничка особина са младости? Ја сам осетио на случају свог дивног сина, а ти Сципионе по својој браћи коју је чекала сјајна будућност, да је смрт једнако блиска сваком добу. Али млад човек се нада да ће дуго живети, чему се старац не може надати с истим правом. А ако то чини, нада му је залудна. Јер шта је бесмисленије него неизвесно сматрати извесним, а лажно истинитим? Међутим, старац нема потребе да се нада ономе што већ има. Само што је он у бољем положају од младића, пошто оно чему се онај нада, овај је већ постигао: један хоће дуго да живи, а други је већ дуго живео.

Па шта значи то, тако вам бога, дуго у људском животу? Дај човеку најдужи могући век, дајте нам да дочекамо и век краља Таргешана¹ (живео је, наиме, у Гадесу, као што сам читао, неки Аргантоније², који је владао осамдесет, а живео сто двадесет година). Али мени не изгледа ништа дуготрајно што има свој крај. Јер кад он дође, тада оно што је дошло изгледа као да није ни било. Остаје само оно што се постигло врлином и поштем радом. Пролазе часови и дани, месеци и године: протекло време никад се не враћа, а оно што ће доћи, не може се знати. Свак мора да је задовољан веком који му је дат.

Да би нам се свидео један глумац, није потребно да остане на позорници до краја комада, него је важно да своју вредност покаже у ма којем чину. Паметном човеку тако исто није потребно да иде све до онога „аплаудирајте“³. Јер чак и кратак век довољно је дуг да се проживи ваљано и честито. А ако се продужи, не треба се за то жалостити више него што то чине сељаци кад виде да је прошло благо пролећно време и дошло лето и јесен. Јер пролеће је младо доба године и оно наговештава будуће плодове; а остала доба

треба да служи жетви и убирању плодова. Плодови старости су, као што сам то често наглашавао, дуго памћење и добра стечена искуством. А све што се догађа по природним законима треба да се сматра као право добро. Па шта је онда природније него то да људи умиру кад су старци? То се догађа и младићима, али уз отпор и противљење природе. Зато ми смрт младих људи изгледа као кад се снага пламена затире огромном количином воде, док је код старца то тако као кад се дотрајала ватра сама од себе гаси. Као што се недозреле јабуке морају силом откидати са грана, а дозреле саме падају, тако младићима сила, а старцима зрелост чини крај животу. А ова ми изгледа толико пријатна да ми се чини, уколико сам ближе смрти, као да видим копно и једва једанпут, после дуге пловидбе, улазим у луку.

XX

Трајање старости је неодређено и у њој се лепо живи све дотле док си у стању да, не мислећи на смрт, целисходно одговориш својим обавезама. Отуда се дешава да су стари људи смелији и упорнији од младића. То се види и по Солоновом одговору тиранину Пизистрату¹. „Откуда ти смелост да ми се тако противиш?“ упитао га је тиранин. „Од дуга живота“ — кажу да је одговорио овај.

Па ипак, најлепши је крај живота ако природа сама почне да растура дело које је створила, док нам је још дух потпуно свеж, а чула нас добро служе. Као што лађу и грађевину раставља најлакше онај ко је саставио, тако и човека најбоље своди на првобитно стање сама природа која га је и саткала у људско биће. Штавише, све што је свеже спојено, с муком се раставља, а старо, напротив, с лакоћом. Из овога следи да оно мало времена што остаје старим људима за живот не треба ни жудно желети, нити овај напуштати без

потребе. Зато Питагора забрањује да се без заповедниковог, тј. божјег наређења, напусти дужност и место у животу.

Постоји један надгробни натпис мудраца Солона, где он каже да не жели да му пријатељи смрт дочекају с болом и сузама. Ја мислим да он хоће да остане у лепој успомени код њих, и чини ми се да је то Еније још боље изразио:

*Нека ми нико не одаје пошту сузама
и не плаче на мом гробу.*

Он сматра да не треба оплакивати смрт, јер за њом следи бесмртност.

У ствари, осећање да се мора умрети може постојати једно кратко време, нарочито код старог човека. Али после смрти осећање је или такво да га треба желети, или га уопште нема. Уосталом, потребно је још од младости навикавати се да не мислимо на смрт, јер без таквог гледања на ствари не може бити ни душевног мира. Извесно је да се умрети мора, неизвесно је само да то не буде још овога дана. Може ли се сачувати душевна равнотежа, ако се човек плаши смрти која нас угрожава сваког часа?

Изгледа ми да није потребно нашироко о томе расправљати. Довољно је сетити се не Брута¹, који је својом крвљу запечатио слободу своје земље; не двојице Деција, који су добровољно натерали коње да их воze у смрт; нити Марка Атилија Регула², који је пошао у смрт да би одржао заклетву дату непријатељу; ни два Сципиона³, који су властитим телима хтели препречити пут Картагињанима; ни твог деда Луција Паула, који је смрћу спрао лакоумност свог друга у срамном поразу код Кане, нити пак Марка Марцела, коме ни најокрутнији непријатељ није хтео ускратити погребне почасте — него се треба сетити наших легија које су, као што сам написао у *Почецима*, неустрашиво и одважно често ишле тамо одакле су знале да им повратка нема.

Да ли ће се онда паметни старци плашити онога што презиру не само млади и необразовани људи, него чак и прости селаци? Мени уопште изгледа да човек постане сит живота кад испуни све своје жеље. У детињству постоје одређене жеље: да ли то исто желе и младићи? Младост има своје прохтеве: зар зрело доба тражи исто што и средовечно? И ово доба има своје жеље: оно не тражи исто што и старост. На крају, постоји оно за чим старост тежи: и као што одумиру жеље млађих доба, тако бива и са жељама старости; а кад то дође, презрели живот доводи нас на сам праг смрти.

XXI

Заиста не знам зашто немам храбрости да вам кажем шта сам мислим о смрти, јер ми се чини да је све јасније видим, што јој се више приближавам. Ја сматрам да ваши очеви, твој, Сципионе, и твој, Јелије, људи високог угледа и мени веома драги, живе и то животом који једино заслужује да носи то име. Док смо затворени у овим оковима што се зову тело, ми се обавезно мучимо и кулучимо: наш је божански дух свучен са свог небеског трона и готово загњурен у земљу, у простор супротан његовом божанском и вечном бићу. Али ја верујем да су бесмртни богови унели душу у тело зато да би био неко ко ће се бринути за земљу и ко ће, посматрајући ред у свемиру, према њему доследно уредити и свој живот. На такво мишљење мене не наводе само разборитост и расуђивање о свему томе, него племенитост и углед највећих филозофа.

Слушао сам да Питагора и питагорејци, који су готово били скоро наши суграђани — јер су их негда звали италским филозофима — никад нису сумњали да су наше душе део свеопштег божанског духа. Осим тога мени је познато шта је Соократ казао последњег дана свог живота кад је го-

ворио о бесмртности душе, он, кога је Аполоново пророчиште прогласило најмудријим од свих људи. Зашто да вам дужим своје излагање? Ја сам стекао дубоко убеђење да не може бити бесмртно биће које у себи носи такву стваралачку снагу, тако неизмерно памћење прошлости, такву проницљивост будућности, толике лепе вештине, свестрано знање и толика открића. Дух је у непрестаном кретању, које нема почетка, јер се креће само од себе, а неће имати ни свршетка, јер само од себе то кретање никад неће престати. А пошто је дух по природи једноставан и нема у себи ничег страног му ни различитог, самим тим немогуће га је делити. Пошто је то немогуће, онда се дух не може ни уништити.

Велики доказ да људи знају многе ствари још пре рођења јесте чињеница да већ деца, док уче тешке вештине, тако брзо схватају безбројне појмове, да нам изгледа као да их тада не чују први пут него се присећају и дозивају их у памћење.

XXII

Према Ксенофону Кир Старији је на свом смртничком одру ово рекао: „Немојте мислити, мили моји синови, да ћу, кад одем од вас, заувек нестати. Јер, ни док сам био с вама нисте видели моју душу, него сте по ономе што сам радио сматрали да је она у овоме телу. Верујте, дакле, да дух постоји и даље, премда га никад нећете видети. Јер ни указивање поштовања славним људима не би се одржало после њихове смрти, кад њихове душе не би деловале да их што дуже чувамо у сећању. Ја никад нисам могао стећи уверење да душе живе само док су у смртним телима, и да умиру кад их се ослободе. Исто тако не верујем да дух престаје да мисли кад напусти тело које само од себе не може да мисли. Смаграм да смрћу он постаје очишћен и независан и да тек онда достиже врхунац мисли кад се ослободи сваке везе с телом.

Чак и онда кад природа учини крај људском животу, јасно се види шта бива са његовим земаљским остацима — сви иду тамо одакле су и дошли — само дух остаје невидљив и за живота и после смрти.

Ви сем тога знате да ништа није тако слично смрти као што је сан. У сну душа највише открива своју божанску природу: будући да је отпуштена и ослобођена, она често види и будућност. По томе се да закључити шта бива с душама кад се потпуно ослободе телесних окова. „Онда, ако је то тако“ — рекао је Кир — „поштујте ме као бога. А ако дух умире заједно са телом, ви ипак чувајте побожно и свето нашу успомену, поштујући богове који бдију над свом овом лепотом и владају њоме.“ Ово је, дакле, говорио Кир на смрти. А ми бисмо могли, ако сте расположени, да погледамо како стоје код нас ствари.

XXIII

Никада ме нико неће убедити, мој Сципионе, да је твој отац Паул' или два деда, Паул и Африканац, или Африканчев отац или његов стриц, или толики славни људи које није потребно набрајати, да би сви они толика велика дела учинили, о којима би потомство требало да сачува помен, да нису веровали да и то потомство њима припада. Зар мислиш да бих ја, само старачког хвалисања ради, поднео толике напоре дневне и ноћне, у миру и рату, ако би се моја слава угасила заједно са животом? Зар не би далеко боље било провести миран и безбрижан живот, без тегоба и напора? Ја не знам како је то моја душа увек гледала у будућност, као да ће отпочети да живи тек онда кад оде с овога света. Јер кад душа не би била бесмртна, најбољи људи не би чинили највеће напоре да стекну бесмртност и славу.

А затим, зато што сваки паметан човек умире спокојно, а глуп у највећем неспокојству, зар

вам онда не изгледа да душа онога који више и даље види зна да одлази у бољи живот, док онај, чији је поглед остао кратковид, то не зна? Заиста ја изгарам од жеље да видим ваше очеве које сам поштовао и волео. А желим да сусретнем не само оне које сам лично познавао, него чак и оне о којима сам нешто слушао, читао или и сам писао. Са тог пута нико ме заиста не би могао лако одвратити, нити васкрснути као Пелија². И ако би ми неки бог понудио да ме из овог доба врати у децињство и колевку, ја бих то сасвим одбио, јер не бих желео да се, већ при крају трке, испред самог циља враћам на почетак. Јер чега има у животу лепот? Или боље, шта није непријатно? Ако и постоји нешто лепо, и то иде или до засићености или до извесне мере. Ја ипак не могу да се жалим на живот као што су то често чинили многи, па и наметни људи, нити ми је жао што сам живео, јер сам тако провео свој век да сматрам да се нисам узалуд родио. Али ја живот напуштам као гост куће, а не као њен домаћин. Јер нам је живот дао само привремено склониште, а не и дом за сталан боравак. О дивног ли дана кад крснем на онај божански скуп и састанак душа и кад напустим сав овај метеж и прљавштину! Јер ћу поћи не само оним људима о којима сам већ говорио, него свом Катону, од кога мајка није родила бољег човека, и чијој синовској љубави нема равно. Ја сам му спалио тело — камо среће да је он то учинио с мојим. Не напуштајући ме него осарћући се за мном, његова душа отишла је баш тамо где је сматрала да и мени ваља ићи. Изгледало је да храбро подносим свој удес, не зато што бих могао бити равнодушан према њему, него што сам се сам тешио верујући да наша одвојеност и даљина неће бити дуготрајне.

Ето због чега ми је, Сципионе — јер томе си се ти са Лелијем обично чудио — старост лака, и не само сносљива него и пријатна. Ако грешим у томе што верујем да је људска душа бесмртна,

радо грешим и не желим за живота да се ослободим те заблуде, која ми је драга.

Ако после смрти ничег нема, као што мисле неки безначајни филозофи, ја немам разлога да се плашим да ће се мртви филозофи ругати овој мојој заблуди. А ако нисмо бесмртни, ипак можемо желети да нам се живот угаси у право време. Јер природа има своју меру у свим стварима па и у животу. Старост је само чин у драми живота и њено развлачење морамо избегавати, особито ако је већ постигла свој животни домет.

Ето, то сам имао да вам кажем о старости: камо среће да је дочекате, и да оно што сте од мене чули својим искуством потврдите.

О ДУЖНОСТИМА

.....

.....

.....

КЊИГА ПРВА

I

Већ годину дана, сине Марко¹, слушаиш Кратипа², и то у Атини, и без сумње си, поред тако великог учитеља који те науком може обогатити и у таквом граду који ти велике примере за углед може пружити, стекао обилна знања основа и учења филозофије; па ипак, као што сам и сам ради свог усавршавања увек повезивао латински са грчким, што сам не само у филозофији него и у спремању за говорништво радио, мислим да и ти исто тако треба да поступиш, те да се подједнако оспособиш у оба језика. У овом погледу сам, чини ми се, учинио не малу услугу нашим људима, тако да не само они који нису вични грчком писму него и учени признају да су се мојим списима прилично користили и у погледу изражавања и у погледу расуђивања. Ти, наравно, и даље учи код највећег филозофа нашег времена, учи докле те воља, а воља треба да те држи докле год си задовољан са напредовањем у раду. А кад будеш моје списе читао, у којима не одступах много од перипатетичара, јер и једни и други желимо да се прикажемо и сократовци и платоновци, сам слободно о њиховој вредности просуди, у то се не мешам; жеља ми је само да читајући моја дела свакако употпуниш своје знање латинског језика. Не бих хтео да се ово што ћу рећи сматра као израз охолости. У филозофским наукама свакако уступах место многима, али кад је реч о говорничкој особини јасног, одмереног и лепог изражавања, мислим да је с извесним правом себи могу приписати, пошто сам на њеном изучавању свој век провео.

Стога ти, мој Цицероне, најозбиљније препоручујем да пажљиво читаш не само моје говоре, него и моје списе из филозофије којих има скоро колико и првих. Наравно, у првима има више изражајне снаге, али и овај уједначени и одмерени начин излагања треба неговати. Не видим чак ни код Грка да је икоме успело да се истоврсмено изгради у оба рода, и да има успеха и у јавном говорништву и у овом мирном начину расправљања, ако се овде можда не уброји Деметрије из Фалере³, оштроуман мислилац, беседник са мало жара, али ипак толико пријатан да можеш препознати Теофрастова ученика. Што се мене пак тиче, нека други пресуде колико сам и у једном и у другом роду успео; извесно је само да сам се и у једном и у другом огледао. Наравно, сматрам да би и Платон, да је хтео да се бави судским говорништвом, могао живо и речито говорити, и Демостен⁴, да је хтео даље да проучава и разрађује оно што је од Платона научио, могао би то изванредно и сјајно и филозофски изразити. То исто мислим о Аристотелу и Изократу⁵, али обојица беху тако занети у своју науку да су се са немаром односили један према другом.

II

Како сам наукао да у овом времену за тебе напишем нешто, а доцније још више, најрадије сам хтео да почнем од онога што највише одговара и твојим годинама и моме угледу и искуству. У филозофији свакако постоји велики избор озбиљних и корисних ствари о којима су филозофи темељно и опширно расправљали, али се међу њима, чини ми се, највише истичу она учења која су нам о дужностима оставили и препоручили. Јер ниједан однос у животу, ни у јавним ни у приватним пословима, ни у спољашњим ни у домаћим стварима, било да сам нешто предузимаш или да с

другим уговараш, не сме бити лишен дужности, тако да у поштовању дужности лежи сав морал живота, а у занемаривању — срамота. Стога је ово питање предмет истраживања свих филозофа. И ко би се, уосталом, усудио да себе назове филозофом а да не остави за собом никаквих правила о дужностима? На жалост, има и таквих учења¹ која својим начином одређивања граница добра и зла изопачују сваки појам дужности. Јер онај ко је највише добро тако замислио да оно нема ничег заједничког с врлином и ко га мери личном користи а не моралом, такав, ако остане себи доследан и ако у њему не победи понекад доброта природе, никада не може неговати ни пријатељство, ни правду, ни племенитост; исто тако не може бити ни храбар ако сматра бол за највише зло, ни умерен ако замишља уживање као највише добро. Мада су ове ствари толико очигледне да им није потребно тумачење, ипак сам о њима на другом месту² опширније расправљао. Оваква, дакле, учења, ако желе да остану себи доследна, не би смела о дужностима ништа да говоре, јер поуздана, трајна и с природом сагласна правила о дужностима могу поставити само они који уче да моралу треба тежити као једином или као најважнијем добру ради њега самог. А таква учења су својствена само стоичарима, академичарима и перипатетичарима, док је гледиште Аристона³, Пирона⁴ и Херила⁵ већ раније одбачено. И они би додуше имали право да се чује и њихова реч о дужностима, да су оставили какав избор међу стварима да би се видео пут за изналажење дужности. Ја ћу се у овом питању, и с обзиром на ово време, управљати поглавито према стоичарима, али не као преводилац, него ћу по свом обичају са њихових извора захватити по свом суду и нахођењу и мером и начином како ми затреба.

Пошто ће се, дакле, цела наша расправа односити на дужности, потребно је претходно дефинисати шта је то дужност, што је Панетије⁶,

зачудо, пропустио. У ствари, свако истраживање које се о некој ствари из основа предузима треба да пође од дефиниције, да би се разумело шта је то о чему се расправља'...

III

Цело истраживање о дужностима састоји се од два дела. Први се односи на суштину највишег добра, а други обухвата правила помоћу којих се могу сагласити поступци практичног живота у свим приликама. Под први део потпадају питања ове врсте: јесу ли све дужности савршене, је ли једна дужност већа од друге, и овима слична питања. А што се тиче самих правила која се о дужностима прописују, и она се наравно односе на највише добро, само се то мање испољава, пошто изгледа да се више тичу уређења свакидашњег живота; наше ће се излагање у овим књигама баш на њих односити. Али постоји и друга подела дужности. У ствари се за једне дужности каже да су средње а за друге савршене. Савршену дужност бисмо, мислим, могли назвати исправност; Грци је међутим зову *катартоза*, док средњу или општу дужност зову *кидикус*. Обе ове дужности они дефинишу овако: савршену дужност дефинишу као исправност, док за средњу дужност кажу да је то поступак за чије извршење постоји довољно разумног оправдања.

При сваком, дакле, доношењу одлуке морају се, по мишљењу Панетија, три ствари узети у разматрање. Прво се, наиме, истражује да ли је морално или неморално оно што се намерава урадити; при овоме се разматрању дух често колеба између супротних мишљења. Затим се испитује или тражи да ли оно што се намерава доводи или не доводи до животне угодности и пријатности, до увећања способности и средстава, до богатства, до моћи, којима би се могло и себи и својима помоћи. Цело ово расуђивање спада у об-

ласт корисности. Трећа врста предомишљања настаје онда кад изгледа да је оно што је привидно корисно у сукобу са моралом. Тада нам у ствари изгледа као да корисност себи граби, а морал себи позива, те се дешава да се у овом расуђивању дух растрже и уноси неодлучност у мишљење.

При овој подели учињена су два пропуста, а пропусти код вршења поделе представљају највећу грешку. У ствари, није довољно расуђивати само о томе да ли је нешто морално или неморално, него и да ли је од две моралне намере једна моралнија од друге, и, исто тако, да ли је од две корисне намере једна кориснија од друге. И тако излази да цео предмет треба разделити у пет делова, док је Панетије мислио да их има само три. Према томе, најпре треба расправљати о моралу, и то у два смера: да ли је нешто морално или не, и од две моралне ствари која је моралнија; затим о корисном, на исти начин; и најзад о њиховом међусобном односу.¹

IV

Још од почетка је природа свакој животињској врсти дала нагон да се сама брине за свој живот и тело, да се клони свега што јој може шкодити, и да изнаходи и набавља потребна средства за живот, као храну, склониште, и друго томе слично. Заједничко такође целом животињском свету је нагон за сједињавањем ради продужења врсте и извесна брига око порода. Али између човека и животиње највећа је разлика у томе што се животиња, колико јој то чула допуштају, управља према ономе што је сада пред њом, док сасвим мало опажа прошло и будуће. Човек, међутим, обдарен разумом којим сагледава последице, увиђа узроке ствари, — сазнаје њихов ток и њихове повезаности, упоређује сличне догађаје и садашње појаве доводи у везу и спаја с будућим, — лако увиђа ток целог живота и припрема

све што је потребно за његово провођење. И та иста природа силом разума здружује човека с човеком говором и друштвеним животом; усађује му пре свега неку нарочиту љубав према онима које је створио и нагони га да жели да постоје скупови и удружења и да у њима учествује, и да настоји да у ту сврху марљиво прикупља потребна и довољна средства за неговање и одржавање живота, и то не само за себе, него за жену, децу и остале који су му драги и које треба да штити. Ове бригае уз то буде духовне снаге и јачају их за већа дела. Али нарочита одлика човека је истраживање и изналагање истине. Јер чим нам свакидашње дужности и послови допусте, ми жудимо да нешто видимо, чујемо, научимо, и сматрамо да је за срећан живот нужно још и сазнање тајни и чудеса природе. Из овога закључујемо да људској природи највише одговара оно што је истинито, једноставно и чисто. Са овом жудњом за сазнањем истине здружена је и извесна тежња за самосталношћу, тако да од природе добро саздат дух не жели никоме да се покорави, сем онеме ко га саветује и учи, или онеме ко праведно и законито влада, одакле се рађа великодушност и презирање пролазних ствари. И најзад није ни то мала предност природе и разума¹ да једино овај створ осећа шта је ред, шта је пристojно, и где је мера у поступцима и речима. Такође и у самим опажајним стварима ниједан други створ не осећа лепоту, драж и складност сразмера као он. И преносећи му овај чулни приказ у душу, природа и разум га наводе да лепоту, меру и ред још више прилагоди намерама и поступцима, и да се чува да што недостојно и малодушно не уради, и да се и у мислима и у поступцима сваке похоте уздржи.

Из ових склоности и нагона природе састоји се и изводи оно морално добро за којим овде трагамо; оно је морално и кад га већина не одобрава, и чак смо у праву да кажемо да је по својој природи за хваљење и онда кад га нико не хвали².

Из овога, сине Марко, видиш саму замисао и тако рећи лице морала; и кад би се све то могло очима сагледати, побудило би у нама, како каже Платон, чудесну љубав према мудрости¹. Све дакле што је морално потиче из једног од ова четири извора². Или лежи у сазнању истине и мудрости; или у одржању људског друштва, дајући сваком своје и поштујући дате и примљене обавезе; или у достојанству и снази узвишеног и непобеденог духа; или у срећности и мери свега што се говори и чини, у чему лежи скромност и умереност. И мада су ове четири основне врлине међусобно повезане и испреплетане, ипак из сваке од њих израстају одређене врсте дужности. Тако, из оног дела који смо први описали, и у који стављамо мудрост, произилази истраживање и изналагање истине; ово је основни задатак ове врлине, јер уколико неко дубље прозира шта је у којој ствари истинитије и уколико може оштроумније и хитрије да увиди и објасни суштину, утолико се с правом може сматрати мудријим и паметнијим. Стога истина потпада под ову врлину као стварни предмет који она обрађује и на који се односи. Осталим пак трима врлинама одређено је да се брину о животним потребама, да набављају и чувају оне ствари којима се одржава животна делање да би се сачувало и људско друштво и његове везе и истакла величина и достојанство духа, како у тежњи за увећањем моћи и стицањем добара и за себе и за своје, тако исто, и још више, у потцењивању и презирању ових истих. Исто тако се и ред, доследност и умереност, и њима слична својства, односе на оне ствари на које треба применити неко делање, а не само размишљање. Јер ако оним стварима којима се у животу служимо одредимо извесну меру и ред, сачуваћемо и морал и достојанство.

Од она четири дела на која смо поделили природу и смисао моралног добра, онај први који се односи на сазнање истине, највише се тиче људске природе. Јер сви ми имамо и нагон и жељу за сазнањем, и изгледа нам лепо да се у том смислу истичемо, док грешке, заблуде, незнање, самообмане сматрамо за зло и срамоту. У овој и природној и часној тежњи треба умети избећи две грешке. Једна је: да непознато не сматрамо за познато и да му лакомислено не дамо свој пристанак, јер ко жели да избегне ове грешке, а то сви треба да желе, тај мора уложити и време и труд за испитивање ствари. Друга грешка је у томе што неки посвећују сувише труда изучавању мрачних и тешких ствари, које уз то ничему не служе. Ако се ове грешке избегну, онда ће сваки рад и труд који се уложи у племените и сазнања достојне ствари добити заслужено признање. Тако смо слушали да се Гај Сулпиције¹ истакао у астрономији, Секст Помпеј² у геометрији, као што сами знамо; многи у дијалектици, а још више њих у правним наукама. Све се ове вештине односе на истраживање истине; при свем том огрепили бисмо се о дужности ако бисмо се из љубави према овим вештинама удаљили од животних послова. Сва се, дакле, хвала врлине састоји у делању, а у овом има увек прекида и пружају се многе прилике за повратак на научни рад; сем тога нас и сама делатност духа, који никад не мирује, може навести на научна истраживања и без наше намере. Укратко, цело наше мишљење и сав духовни рад се мора односити или на доношење одлуке о моралним поступцима и тежњи ка срећнијем животу, или на научно истраживање и сазнање истине. Толико за сада о првом извору дужности.

Од остале пак три врлине највећи значај има она која људе држи у међусобној повезаности и живот чини донекле заједничким. Она се састоји од два дела: правде, која највише зрачи врлином и по којој се стиче назив добра човека¹, и правди сродног доброчинства, које се може још назвати добротој или великодушносту. Први задатак правде је да нико никоме зло не чини, ако није изазват неправдом; и даље, да се заједничким стварима служимо у заједничке сврхе, а само приватним као својим. У природи заправо нема приватне својине, већ она настаје или ранијим запоседањем, кад неко заузме ненасељену област, или победом, кад се неко нечега ратом докопа, или законом, уговором, погодбом, додељивањем. Отуда и долази да се, на пример, насебина Арпинаца зове Арпинат, а Тускуланаца Тускулан². Слично се објашњава и порекло приватних поседа. Пошто на овај начин свако располаже оним што је по природи било заједничко, то излази да свако треба да се задовољи оним што му је припало; и ако неко преко тога за себе приграби, погазиће закон људског друштва. Но пошто нисмо рођени само ради себе, како то изванредно Платон каже³, већ на нас полаже право делом отаџбина, делом пријатељи, или, како би то друкчије рекли стоичари⁴, све што земља производи служи човеку и сами људи су створени ради људи да би могли међусобно једни другима користити, то у овоме треба да следимо природу као вођу и да заједничком добру свој допринос дамо, те да узајамним услугама, спремом, радом и својим способностима учврстимо везе људске заједнице. Основа пак правде је верност, а то значи поузданост и истинитост дате речи и уговора. На основу овога, макар то изгледало чужда некима усиљено, усудићу се ипак да овде и дражавам стоичаре, који брижљиво истражују ода речи потичу, те тврдим да реч *fides* долази од *fidet*, јер је учињено што је речено.

Насупрот правди је неправда, од које постоје две врсте: прва је оних који чине неправду, а друга оних који не прогоне неправду од других којима се наноси, кад то могу. Јер ко неправедно на неког насрне, наведен било гневом или каквом другом страшћу, треба га сматрати као да је руку дигао на свог друга; а ко пак другог не брани и не супротставља се неправди, кад то може, толико је погрешно као да је занемарио родитеље, или пријатеље или отаџбину.

Што се тиче оних неправди које се врше намерно да се неком нашкоди, оне често потичу из страха, кад се онај ко другоме зло смисли боји да ће њему, ако то не уради, нека штета бити нанета. Али ипак се неправда чини највише зато да би се постигло оно за чим се жуди; код преступа ове врсте нарочито се истиче поклепа за туђом имовином.

VIII

За богатством се тежи како из животних потреба тако и ради задовољења прохтева. Они пак који су духом јачи, код њих жудња за новцем има за циљ стицање моћи и угађање присталицама. Тако недавно Марко Крас¹ рече да ниједно богатство није довољно велико за онога ко хоће да буде први у држави ако својим приходима не може издржавати читаву војску. Задовољство чини такође и спољашњи сјај и отмен и удобан живот. Из свега тога произилази да жудња за новцем нема граница. Али не треба ни кудити увећавање приватне имовине, ако се никоме штета не наноси, само се увек треба чувати неправде која би отуда могла произаћи. Многи себе доводе у стање да им се замрачи свест о правди, нарочито кад их спопадне страст за влашћу, почастима, славом. Стога Енијеви² стихови:

*Ни вере ни светих права заједнице
У краљевству овом сада нема,*

имају широку примену. Јер што год је такве природе да се у њему не могу многи истицати, око тога настаје врло често толико такмичење, да је тешко сачувати „света права заједнице“. То је нарочито јасно показала заслепљеност Гаја Цезара, који погази сва божанска и људска права због оне самовласти која му се у заблуди учини као врхунац људске среће. Болно је заиста у целој овој ствари што се жудње за почастима, влашћу, моћи и славом обично јављају код људи највећих духовних снага и обдарености. Стога се утолико пре треба чувати да се у том погледу што не згреша.

Сем тога, код сваке неправде строго се води рачуна да ли је учињена у неком душевном растројству, које је обично кратког трајања, или се врши свесно и припремљено. Свакако су лакши они случајеви који настају услед неког изненадног душевног узбуђења, него они који су смишљено и у миру припремљени. О нашоњој неправди мислим да је већ доста речено.

IX

А што се тиче пропуштања заштите другог и занемаривања те врсте дужности, ту обично има више узрока. Једни не желе да се изложи било непријатељству, било напору, било трошковима; код других је узрок немарност, леност, равнодушност; трећи су заузети својим занимањима или пословима, тако да оне које треба да заштите препуштају самима себи. Стога би могло бити да оно што Платон о филозофима каже¹ није довољно: да су праведни зато што се баве истраживањем истине, и што презиру и ништавним сматрају оне ствари које врло многи жудно желе и око којих имају обичај да се и оружјем расправљају. Они стварно постижу једну врсту правде, утолико што никоме не наносе неправду, али греше против друге, тиме што, занети својим изучавањима, напуштају оне

које су дужни да штите. Он још сматра² да не треба ни државним пословима да приступају, сем кад су нагнани. Праведније би ипак било кад би то добровољним путем ишло. Јер добро дело тек онда постаје праведно кад је својевољно учињено. Има и таквих који у тежњи да заштите своје домаће ствари, или из неке мржње према људима, раде, кажу, само свој посао, и дају утисак да никоме неправду не чине. Овакви избегавају једну врсту неправде, али упадају у другу. Јер они изневерују животну заједницу пошто ништа не доприносе општој ствари ни трудом, ни радом, ни способностима.

Пошто смо на овај начин издвојили две врсте неправде и указали на њихове узроке, а раније смо већ утврдили у чему се правда мора састојати, лако ћемо сада моћи проценити шта је у којој прилици дужност, уколико себичношћу не будемо заслепљени. Додуше, тешка је брига око туђих ствари. И ма колико да онај Теренцијев³ Кремес мисли да му ништа људско није туђе, ипак, пошто више опажамо и осећамо оне ствари које нам се срећно или несрећно свршавају него оне које се другима дешавају и које нам изгледају као да су од нас великим размаком одвојене, друкчије о себи, а друкчије о другима судимо. Стога добро уче они који забрањују да се ма шта уради ако се сумња да ли је праведно или неправедно, јер правда блиста сама од себе, док сумња значи смишљање неправде.

Х

Али често настају и такве околности кад оне ствари које изгледају највише достојне праведна човека, односно онога којег ми овде називамо добрим човеком, мењају изглед и претварају се у супротност; тако се дешава да је понекад праведно да се залога не врати, да се обећање не одржи, и да се истина не призна и вера не сачува. У ова-

ким случајевима треба се вратити на оне основе правде које сам у почетку поставио: прво, да се никоме зло не чини, и затим, да се заједничкој ствари служи. И кад се те ствари временом промене, мења се и дужност, те није увек иста. Може се, на пример, десити да испуњење неког обећања или уговора постане штетно, било за онога коме је обећано, било за онога који је обећао. Тако, да се послужимо причом, да Нептун¹ није испунио оно што је Тезеју обећао, Тезеј не би изгубио сина Хиполита. Јер од три жеље, како тамо стоји, трећа је била што је у гневу зажелио уништење Хиполита, и кад је то постигао, пао је у највеће очајање. Према томе, не треба држати она обећања која су некорисна онима којима си их дао, нити је дужностима противно да се већа дужност претпостави мањој ако дато обећање теби више штети него што користи ономе коме си га дао. На пример, ако си обећао да неког заступаш у парници, и ако ти се у међувремену син разболи, неће бити противно дужности да не урадиш што си обећао, док ће онај коме је дато обећање више одступити од дужности ако се пожали на неизвршење. А коме већ није јасно да се не морају држати обећања која је неко дао нагнан страхом или обманут лукавством. Уосталом, већина таквих обавеза се раскида преторским правом⁴, а неке законом.

Неправде такође настају извртањем права, односно врло препреденим, чак и злонамерним тумачењем закона. Отуда је и постала она већ општепозната изрека: *Suntit ius, summa iniuria*. На овај начин се чак и у државним стварима често греша, као што је случај с оним војсковођом⁵ који је с непријатељем склопио био педесет дана примирја, па је коћу пустошио поља, јер се, по њему, примирје односило на дане, а не на ноћи. Па ни поступак оног нашег земљака, уколико је тачно оно што се прича за Квинта Фабија Лабео⁶, или неког другог, јер ово знам само по чувењу, који беше послат од сената као посредник за разграничење Ноле и Неапоља. Кад је дошао на лице

места, разговарао је и с једнима и с другима засебно, саветујући им да не буду лакоми ни себични, и да радије границе помере мало натраг него напред. И кад су и једни и други тако поступили, остало је нешто слободног земљишта у средини. Он им потврди границе како су се сами сагласили, а онај преостали део присаједини римском народу. Ово је у ствари варање, а не пресуђивање. Стога треба у свему избегавати овакву врсту досетљивости.

XI

Постоје још и такве дужности које треба испунити и према онима који су ти неправду нанели. Јер и у освети и кажњавању има мере, и можда је чак довољно да се онај ко је нанео неправду покаје због недела, па да ни сам тако нешто убудуће не ради и да се и други неправде клоне. А у односима међу државама највише треба поштовати ратна права. Постоје у ствари два начина решавања спорова, један путем расправљања, други силом, и како је први својствен човеку а други животињама, то се другом прибегава тек кад се први не може применити. Стога је допуштено водити ратове ако им је циљ да се живи у миру, без неправде; а кад се победа постигне, треба сачувати оне који нису били нечовечни у рату. Тако су наши преци Тускуланце, Екве, Волске, Сабинјане, Хернике¹ примили чак у држављанство, док су Картагу² и Нуманцију³ из темеља разорили. Волсима да Коринт⁴ нису уништили, али мислим да су на то били наведени неким важним разлогом, вероватно су се бојали да услед повољног поможаја места не дође до обнове рата. Моје је мишљење, уосталом, да се за мир увек треба заложити кад он нема у себи ничег подозривог. И да су мене у овом послушали⁵, и данас би имали, ако не најбољу, а оно ипак неку републику, док овако немамо никакве. Па кад се треба старати о онима

које си силом победио, онда би требало поштедети и оне који, положивши оружје, траже милост заповедника, иако је већ ован⁶ ударио у бедем. У овом погледу је код наших земљака гајена праведност толико да су они који су ратом побеђене градове и народе на веру примили по обичају предака постајали њихови покровитељи. Што се ратне праведности тиче, она је најсветије прописана фецијалним правом⁷ римског народа, из којег се може видети да ниједан рат није праведан ако се не предузима тек после постављених услова, или ако није унапред заказан и објављен. Попилије⁸ беше заповедник једне провинције, а у његовој војсци Катонов син служаше као млад војник. Како је Попилије сматрао за сходно дапусти једну легију, то отпусти и Катонина сина који бежаше у истој легији. Али пошто овај из љубави према војничком позиву остаде и даље у војсци, Катон нише Попилију да треба, ако му допусти да остане и даље у војсци, да га обавезе новом војничком заклетвом, јер, пошто је прве разрешен, нема више права да се бори са непријатељем. До тог стелена су ишли обзири у погледу начина вођења рата. Постоји још писмо Катона Старијег сину Марку, док је овај био у Македонији као војник у рату против краља Персеја, у којем се каже да је чуо да га је конзул отпустио из војске и опомиње га да се чува да иде у борбу, јер, каже, онај ко није војник нема право да се бори са непријатељем.

XII

Примећујем узгред још ово. Ми онога кога би требало знати *perduellus* називамо *hostis*, чиме је блажим изразом умањена мрскост овога појма. *Hostis* је у ствари код наших предака био онај кога ми сада називамо *peregrinus*¹. То показује и ово место из *Дванаест таблица*²: *aut status dies cum hoste*; такође и ово: *adversus hostem aeterna aucto-*

ritas. Може ли се благодет више испољити него да онога с којим рат водиш тако скромним именом називаш? Додуше, време је ову реч огрубело, јер се удаљила од означавања странца, и односи се на онога који је на нас дигао оружје. Стога и онда кад се борба води о превласт и ратује због славе морају у потпуности постојати исте оне побуде за које малопре рекох да су праведне побуде ратова. Ове ратове који имају за циљ славу превласти треба наравно водити с мање огорчености. Јер као што у ствари са грађанином друкчије поступамо ако је непријатељ, а друкчије ако је такмац, пошто се с овим боримо око угледа и достојанства, а с оним за живот и част, тако се и са Целтиберима¹ и са Цимбрима² ратовало као с непријатељима, јер се радило ко ће постојати, а не ко ће владати, док смо се с Латинима, Сабињанима, Самнићанима, Картагињанима, Пиром борили о превласт. Картагињани беху вероломни, Ханибал свиреп, док су остали били праведнији. Изванредне су, на пример, ове Пирове речи о враћању заробљеника:

*Не тражим злато ни откуп да ми дате,
Нисмо зеленаши, већ смели ратници:
Мачем, не златом, о животу одлучио ми.
Кога је моћна судба доделила да влада,
Вама или мени, нек врлина ратна одлучи.
И ове још саслушај речи: ја одлучих сад
Да слободу подарим којима срећа живот сачува.
Водите их, нека би то жеља вишњих богова била!*³

Баш краљевска одлука и достојна рода Еакида⁴.

XIII

Тако исто, ако и појединци наведени приликама нешто обећају непријатељу, дужни су и према њему да одрже реч, као што је поступио

Регул¹ у првом пунском рату када су га Пунци као заробљеника послали у Рим ради размене заробљеника, уз заклетву да ће се вратити. Кад је дошао, прво је саветовао у сенату да се заробљеници не врате, а затим, кад су га рођаци и пријатељи стали задржавати, решио је радије да се врати на муке него да изневери реч дату непријатељу. У другом пунском рату, после Канске битке, Ханибал беше послао у Рим десет заробљеника везаних заклетвом да ће се вратити ако не издејствују откуп оних који беху заробљени. Цензори све оне који погазише заклетву осуде да остану доживотно у реду ерарија²; а ништа боље није прошао ни онај ко је изигравањем заклетве себи кривицу створио. Кад овај, у ствари, по Ханибаловом одобрењу беше из логора са осталима изишао, врати се мало доцније под изговором да је нешто заборавио. И кад је после поново изишао из логора, сматрао је да је разрешен заклетве: и био је на речима, али не стварно. Јер код дате речи увек треба мислити на оно шта ти је била намера, а не на оно што си рекао. Али најлепши пример правде према непријатељу дали су наши преци у рату са Пиром. Кад неки пребеглица из Пирова логора предложи сенату да отрује краља, сенат и Гај Фабриције предаду пребеглицу Пиру. И тако не одобрише да се злочиначки убије чак ни тако моћан непријатељ који је уз то нападач. — Мислим да је о ратним дужностима довољно било говора.

Сетимо се још да се правде треба држати и према онима из најнижих слојева. Најнижи положај и најтежи удес припада робовима. Стога не предлажу рђаво они који траже да се с њима поступи као с најамницима: од њих треба тражити рад, али им праведну накнаду треба дати.

Видимо, дакле, да неправда настаје на два начина, или силом или преваром; превара изгледа као да је лисичјег рода, а сила особина лава. Ни једно ни друго не доликује човеку, само је превара за веће презирање. Али у целом роду неправ-

ди ништа није одвратније од поступка оних који се за добре људе издају баш онда кад врше преваре.

О правди је доста било говора.

XIV

А сада је на реду, као што смо раније истакли, да говоримо о доброчинству и великодушности, од којих врлина људској природи није ништа сагласније, само при том треба бити врло опрезан. Јер прво треба пазити да доброчинство не буде на штету ни онима којима се наизглед добро чини, ни осталима; затим да доброчинство не буде веће од могућности; и, најзад, да се сваком према заслуги указује. То је у ствари основ правде са којом се сви поступци морају сагласити. Јер они који својим услугама штете ономе коме изгледају као да желе користити, такви не смеју бити сматрани добротворима ни услужним људима, већ штетним удворицама, док они који једнима шkode да би према другима били дарожљиви врше исто такву неправду као да туђу ствар себи присвајају. Постоји у ствари много таквих, жожних нарочито сјаја и славе, који отимају од једних да би друге обасули поклонима, и сматрају да ће изгледати као добротвори својих пријатеља ако их обогате на каквим било начином. У ствари, све је то тако далеко од дужности да ништа са дужностима није у већој супротности. Треба, дакле, гледати да се послужимо оним услугама које нашим пријатељима користе, а никоме штету не наносе. Стога се Сулино и Цезарово преношење имовине са правих власника на друге не може сматрати као великодушност.

Друга ствар од које се треба чувати, то је, као што рече, да доброчинство не буде веће од стварних могућности. Јер они који хоће да буду више добротвори него што прилике допуштају, греше најпре у томе што су неправедни према

својим најближима, јер ону имовину коју би било праведније и дати и оставити овима они преносе на друге. Осим тога, у таквој услужности се најчешће крије жеља за плачкањем и неправедним отимањем, да би се дошло до довољно средстава за разметање. Треба још напоменути да има много таквих који нису толико по природи дарожљиви колико су честољубљем вођени да изгледају великодушни, и чине многе ствари које потичу више из разметљивости него од добре воље. Стога је такво претварање ближе таштини него доброчинству или моралу.

Трећа ствар на коју смо обратили пажњу то је да се у доброчинству врши избор према заслуги. При овоме треба узети у обзир и карактер онога коме се услуга чини и његово осећање према нама, као и природне и друштвене везе с њим, и услуге које нам је раније учинио. Треба желети да се све ове особине нађу у једној личности, али ако то није случај, онда предност треба дати оним особинама које су многобројније и важније.

XV

Како у ствари не живимо међу савршеним и сасвим мудрим људима, него међу таквима који заслужују довољно поштовања ако се у њима примећује бар сенка врлине, то мислим да нарочито треба имати у виду да се уопште нико не запостави у коме се примећује бар неки знак врлине, док поштовати треба највише оне које красе блаже врлине: скромност, умереност и сама она праведност о којој је већ много било говора. Јер храбар и узвишен дух¹, ако није у мудрацу и савршену човеку, постаје већином плаховит и напрасит, док оне друге врлине изгледа да се више одnose на карактер добра човека. Ово су примедбе о којима треба водити рачуна у вези са карактером.

Што се тиче наклоности коју нам неко указује, први је задатак дужности да највише пажње укажемо ономе ко нас највише воли; само наклоност не смомо оцењивати дечачким заносом, већ више озбиљношћу и доследношћу. Ако су у питању заслуге према нама, тако да треба узвратити захвалност, а не само изразити, онда се мора већа пажња обратити, јер ниједна дужност није нужнија од захвалности. И кад оно што си од другог на употребу примио треба, како Хезиод каже, већом мером да вратиш ако икако можеш, шта тек треба радити ако смо добротинством обавезани? И зар да се не угледамо на плодна поља која много више доносе него што су примила? Доиста, кад се не колебамо да учинимо услуге онима за које се надамо да ће нам користити, какви тек треба да будемо према онима који су нам већ користили? Пошто постоје две врсте великодушности, једна у вршењу добротинства, друга у узвраћању, то да ли ћемо дати или не у нашој је моћи, али не узвратити не приличи поштену човеку, нарочито ако то може учинити без неправде. Али и међу примљеним добротинствима мора се правити разлика. Нема сумње да се највише дугује највећем добротинству. При томе нарочито треба одмерити с каквим је ко осећањем, каквом намером и каквом искреношћу то учинио. Јер многи чине добра дела с извесном лакомисленошћу, без суда и мере, према свакоме, као да су на то нагнани неким као ветар изненадним душевним изливом. Таква добротинства се не смеју сматрати једнаким добротинствима учињеним свесно, смисљено и доследно. Поред тога и у вршењу добрих дела и у одавању захвалности, кад су остали услови исти, највећи је задатак дужности да се највише помогне ономе ко највише оскудева. У овоме врло многи супротно поступају, јер од кога највише користи очекују, томе највише услуга чине, макар му оне и не биле потребне.

Међутим, само људско друштво и његове везе биће најбоље сачувани ако се највише доброте укаже онима који су у најприснијим односима с нама. Само претходно треба дубље испитати које су природне основе људске заједнице и људског друштва. Постоји, у ствари, нешто што је првобитно и што се испољава у повезаности целог људског рода. А његова веза је разум и говор који поучавањем и учењем, разменом мисли, расправљањем и расуђивањем зближује људе међусобно и повезује их у извесну природну заједницу, и ничим се другим више не удаљујемо од природе животиња, којима често признајемо храброст, као коњима и лавовима, али им не признајемо праведност ни доброгу, зато што не располажу разумом и говором. Из овога се види да је ово баш она веза која људе највише држи међусобно, и то све са свима; и отуда произлазе дужности да се сачува заједница свих оних ствари које је природа произвела на општу употребу људи, допуштајући да оне ствари које су законима и грађанским правом предвиђене остану у власништву онако како је самим законима прописано, док се у осталим стварима треба придржавати грчке пословице: међу пријатељима све је заједничко¹. А све што је људима заједничко изгледа да је оног рода о којем Елије даје један пример који се може применити на многе случајеве:

*Човек који залутао љубавно покаже пут,
Поступа као да светиљку са своје светиљке пали;
И ништа мање му не светли што је другом упалио.²*

Само овим једним примером довољну нам поуку даје да се чак и непознатом укаже све оно што се без штете може учинити. Отуда она општепозната правила: не забрањуј никоме текућу воду; допусти свакоме да са ватре ватру узме; дај поуздан савет ономе ко га тражи. Све саме ствари корисне онима

koji ih primaју, a nisu teške onome ko ih даје. Стога се и овим општим стварима треба користити, и увек нешто свога општем добру допринети. Али како су средства појединаца мала, и како је неограничен број оних којима су потребна, то ова општеважећа услужност треба да буде сведена на границе дате Ђнијевим стихом „и ништа мање му не светли“, да би остало могућности да и према својима најближим будемо услужни.

XVII

Постоји, у ствари, више степена друштвеног повезивања људи. Ако изузмемо ону најопштију везу, о којој је досада било говора, прва по реду је припадност истом племену, народу, језику, којом су људи највише међусобно повезани; а још тежиња од ове је припадност истом граду. Заиста, многе ствари су заједничке грађанима: тргови и храмови, портици и улице, закони и права, судови и гласање, поред тога навике и познанства, и други односи и послови у којима су многи с многима повезани.

Још приснија од ове је, разуме се, повезаност заједнице сродника; овде се људско друштво од оне огромне заједнице своди на мали и узан круг. Јер како је по природи заједничко свима створивима да имају нагон за плођењем, то прва заједница настаје у самом браку, следећа у деци, и затим један дом где је све заједничко. То је, у ствари, основа града, и могло би се рећи, расадник друштва. За овима долазе родбинске везе браће, њихове деце и деце ове деце, који се, пошто им један дом постаје тесан, одвајају у нове домове као у неке насеобине. Затим долазе женидбе и удадбе и орођавања, откуда још већи број сродника. Овакво ширење и расплођавање почастак је државе, док заједница, заснована на крвном сродству, још више повезује људе добром вољом и љубављу, јер је неоспорно велика ствар имати

исте споменике предака, служити се истим светињама, и имати заједничка гробља.

Али од свих друштвених веза ниједна није узвишенија, ниједна чвршћа, него кад су добри људи сличног карактера међусобно повезани одавношћу. Јер нас оно морално добро, које често споменуемо, узбуђује и онда кад га у другоме примећујемо, и још утиче да останемо пријатељи оном у коме нам се чини да га видимо. И мада нас свака врлина соби привлачи и утиче да волимо оне у којима нам се чини да она постоји, ипак правда и доброчинство то највише постижу. Исто тако ништа није пријатније ни привлачније него сродност карактера добрих људи. Јер кад су у људима исте тежње, иста расположења, онда се код њих дешава да један у другом уживају као у себи самима, и настаје оно што Питагора захтева у пријатељству: да од множине постане један. Велика је такође и она заједница која настаје на основу обострано датих и примљених услуга, и док су оне узајамне и драге онима између којих настају и веза међу њима остаје чврста.

Али кад све у мислима размотриш и разумом одмериш, наћи ћеш да од свих друштвених веза ниједна није важнија, ниједна милија од оне везе која свакога од нас спаја са државом. Драги су родитељи, драга су деца, рођаци, пријатељи, али све љубави свих обухвата једна отаџбина; и који би се поштен човек колесбао да пође за њу у смрт ако би јој то користило? Утолико је одвратнија бесомучност оних који су растрзали отаџбину свакојаким злочинима и раде и радили су на њеном потпуном уништењу.

И ако бисмо хтели да извршимо ма какво одмрзавање и упорсђивање према коме смо у највећој обавези, онда на прво место долазе отаџбина и родитељи, према којима смо у обавези због највећег доброчинства, за овима долазе деца и цела кућа која од нас све очекује и чије смо ми једино уточиште, затим рођаци с којима смо у слози и с којима нам је већи део имања заједнички. Стога

се нужна средства за живот дугују највише онима које споменух, док се заједнички начин живота, заједничка уживања, савстовања, разговори, храбрења, утеше, понекад и прекори највише остварују у пријатељству, а најдраже је оно пријатељство које је повезала сличност карактера.

XVIII

Међутим, код вршења свих ових дужности треба водити рачуна шта је коме најнужније, и шта ко може или не може без нас постићи. Тако, на пример, оно што прилике захтевају неће увек одговарати родбинским односима, јер има таквих дужности које једнима дугујемо више него другима. Тако ћеш суседу брже помоћи у убирању плодова него брату или пријатељу; али ако се ради о судском спору, бранићеш пре рођака или пријатеља него суседа. Ове, дакле, и сличне обзире треба имати у виду у свакој дужности, и треба се навићи и извежбати да постанемо добри оцењивачи дужности, и да смо у стању да видимо, кад се све сабере и одузме, колики је коначни збир, из којег ћеш разабрати колико се коме дугује. Али као што ни лекари, ни војсковођи, ни беседници, ма колико овладали правилима своје вештине, не могу постићи ма шта достојно веће хвале без искуства и вежбе, тако се и у погледу вршења дужности могу поставити правила, као што то сада сами радимо, само и овде ствар због своје важности захтева и примену и вежбање.

Мислим да је довољно било говора на који начин се из оних ствари које служе као правни однос људског друштва изводи морал са којим су дужности тесно повезане.

Приметимо још да од четири споменута рода врлина из којих морал и дужности произлазе најузвишенија изгледа да је она врлина која припада великом и поносном духу који се на људске пролазне ствари с презиrom односи. Стога у преко-

ревању ништа тако не помаже као кад се нешто овакво може рећи:

*И ви сте ми младићи,
Женско је у вама срце
У девици оној јупичко.¹*

Или нешто оваквог рода:

Силамакидо², дај оружје без зноја и крви!

И, напротив, у величању дела која су снажном вољом, храбро и сјајно изведена, њих, не знам откуд то долази, некако пунијим устима хвалимо. Отуда беседницима широко поље пружају Маратон, Саламина, Платеја, Термопили, Лесуктра³. Овде спада и наш Кокле⁴, затим Децији⁵, Кнеј и Публије Сципион⁶, Марцел⁷, и многи други, и сам римски народ највише се баш овом особином истиче. Та наша тежња за ратном славом јасно је испољена на статуама које скоро све видимо у ратничкој опреми.

XIX

Само овај узлет духа који се испољава у опасностима и напорима промашен је ако му недостаје правда и ако се не бори за опште добро него за своје удобности. Јер то не само да није врлина, него је више врста суровости која одбацује свако људско осећање. Стога стоичари исправно дефинишу храброст кад кажу да је то врлина која се бори за праведност. Отуда долази да нико није стекао истинску хвалу ко је славу храбрости тражио лукавством и подвалама, јер ништа не може бити морално што је правде лишено. Зато су изванредне ове Платонове речи: Не само, вели он, да науку лишеноу правде треба пре назвати лукавством него мудрошћу, него и решеност на опасности, ако је

покренута из личних побуда а не ради општег добра, треба пре да носи назив дрскост него храброст. Стога с правом тражимо да људи храбри и снажног духа истовремено буду и добри и скромни, пријатељи истине и најмање варљиви, све саме особине које припадају суштини правде. Само је немила појава што се у овом узлету и величини духа рађа самовоља и претерана жудња за самовлашћу. И као што Платон вели да цело биће Лакедемонаца пламти за победом, тако се може рећи: уколико се неко више истиче величином духа, утолико више жели да буде први међу свима, или боље рећи једини. Стога је тешко, кад станеш жудети да све надмашиш, да сачуваш ону једнакост поступања према свакоме која је битна одлика правде. Отуда настаје да такви људи нити се разумним путем могу убедити, нити се икаквом јавном и општепризнатом праву потчињавају, и у слободној држави постају свјештом подмитљивци света и бунтовници, само да би дошли до што веће моћи и постали радије силом старији него другима праведношћу равни. Али уколико је умсреност тежа, утолико је славнија, јер ниједно време не сме бити лишено правде. Према томе, храбрим и срчаним људима треба сматрати не оне који врше неправду, него оне који прогоне неправду. А права и разумна величина духа постоји само у ономе ко сматра да оно морално добро којем се највише по природи тежи налази у делима, а не у слави, и више жели да стварно буде први него да то само изгледа. Стога онога ко је у зависности од неучке гомиле не треба бројати међу велике људе. Али, на жалост, уколико је ко духом виши, утолико је лакше гоњен на неправедне поступке из жудње за славом. Ово је нарочито тешко питање¹, и једва да се неко може наћи који после издржаних напора и прсјених опасности не жели славу као неку врсту награде за извршена дела.

Уопште узев, храбар и велики дух се највише огледа у двома стварима, од којих се прва састоји у презирању спољашњих ствари¹, кад је човек убеђен да се не треба ничему дивити, пити што желети или очекивати што није часно и достојно, и да не сме подлещи ни човеку ни страстима, ни удесу. Друга ствар је кад си духовно онако на-стројен као што горе рекох: да вршиш она дела која су велика и врло корисна, али која су и пуна напора и опасности како у погледу живота тако и у погледу многих за живот важних ствари. У овој последњој од ове две ствари лежи сав сјај, величина, додајем још и корист, али основа и покретачка снага која чини људе великим лежи у првој. У томе лежи и она сила која ствара изванредне духове и даје им снаге да прсзире пролазне људске ствари. А ова сама особина препознаје се у двома стварима: прво, ако добрим сматраш само оно што је морално, и друго, ако си ослобођен сваке страсти. Јер је особина храброг и великог духа да сматра ништавним и доследно и одлучно прсзире све оно што се неукој већини чини особично и славно; а снагу духа и највешћу доследност показаше ако све недаће и горчине које се у великом мноштву и разноликости у животу и људској судбини јављају тако подносиш да не одступиш ни од високог степена на који те природа поставила, ни од достојанства мудра човска. И стварно, не би се са природом слагало да се похлепношћу сломи онај ко се страхом не може сломити; или да се уживањима победи онај ко се показао у напорима непобођен. Стога све ово треба имати у виду, а од свих прохтева највише се треба клонити похлепе за новцем. Јер ништа тако не одаје ниску и ситну душу као жудња за богатством; и ништа није часније ни достојније него презирати новац ако га немаш, или га употребити на доброчинства и услуге ако га имаш. Такође се треба чувати жуд-

ње за славом, као што сам горе рекао, јер она одузима слободу којој треба да буде усмерено све делање племенита човека. Не треба се грабити ни за положајем ни за почастима и радије их понекад треба не прихватити, или их се по који пут и одрећи. Треба се још ослободити сваке страсти, како прохтева и страха, тако и туге и претеране радости и гнева да бисмо постигли душевни мир и сигурност, што уноси у живот доследност и достојанство.

У тражењу овог мира о којем говорим, многи људи су се и у наше време као и у прошлости удаљавали од јавних послова и повлачили у докон живот; међу овима има и најугледнијих и најзначајнијих филозофа, као и других људи врло озбиљног и строга морала који нису могли да поднесу људи ни народа ни првака, тако да су понеки чак и цео живот провели на својим имањима зајимајући се својим домаћим стварима. И њима је била намера, као и краљевима, да се никоме не покорављују, да уживају у пуној слободи, чија је суштина да живиш онако како желиш.

XXI

Према томе, исти је циљ и онима који су жељни највиших почести као и онима које назвах доконима; само што једни сматрају да то могу постићи ако стекну велика богатства, а други ако буду задовољни с оним што је њихово, макар било мало. У томе, мислим, није гледиште ни једних ни других сасвим за осуду, само је живот доконих и лакши и сигурнији, и другима мање тежак и несносан док је за људски род плоднији живот оних који су се посветили државним пословима и великим делима. Због тога би се можда могло дозволити да се јавних послова не прихватају људи изванредне обдарености који су се науци посветили, као ни они који су се услед телесне слабости,

или ометени каквим озбиљним узроком, удаљили од јавних послова, уступивши и управљање државом и славу другима. Док онима код којих такав узрок не постоји, а говоре да презиру оно што већина уважава, односно власт и звања, то треба пре урачунати у ману него у врлину. Што се тиче њиховог става да славу не цене и ништавном сматрају, тешко је стварно не одобрити га; само што изгледа да се они плаше напора и тешкоћа, а затим неуспеха и одбијања као неке срамоте и рђава гласа. Осим тога, има и таквих који су у приликама по природи супротним себи врло мало доследни, јер док најстроже осуђују чулна уживања, у болу су малодушни; за славу не маре, а понижење их слама, што су све ствари које се међусобно не слажу. Према томе, они којима су од природе дате могућности да воде државне послове треба без икаква оклевања да настоје да дођу до звања и да преузму вођство државе, јер се на други начин не може ни државом управљати, нити се права величина духа може испољити. Поред тога, они који преузимају државне послове морају ништа мање него филозофи, ако не и више, испољавати племенитост и оно често спомињано презирање пролазних ствари, и сачувати душевни мир и сигурност, ако стварно желе да не буду забринуте, и да живе у достојанству и доследности. Додуше, све је ово лакше филозофима, јер су у свом животу мање изложени ударима судбине, и што се лакше лишавају многих ствари и не могу се тако тешко сурвати ако их прилике изневере. Због тога они који воде државне послове нису без разлога подложни већим душевним немирима и већим пословним бригама него они који у тишини живе, те утолико пре они морају показати више духовне величине и ослободити се сваког немира. А онај који приступа државним пословима, нека не гледа само колико положај доноси почести, него и да ли има способности, при

чему нарочито треба да пази да не падне у очајање из малодушности или да се сувише не поузда из превелике жеље за успехом. Уосталом, у сваком послу пре него му се приступи треба извршити марљиву припрему.

XXII

Будући да је врло распрострањено мишљење да су ратне ствари важније од грађанских, то ћу покушати да разбијем ову предрасуду. Многи су, као што се зна, често покретали ратове из жеље за славом, што је највише случај код људи снаж- на духа и велике обдарености, утолико пре ако су војничкој вештини вични и жељни ратних пот- хватата. Али ако хоћемо право да судимо, многе гра- ђанске ствари биле су веће и славније од ратних. Ма колико, на пример, Темистокла¹ с правом хва- лили и његово име изнад Солонова² истицали, а Саламину спомињали као сведока најславније по- беде и стављали је изнад Солонове мудрости ко- јој се има захвалити за оснивање ареопага, ипак ово дело не треба сматрати мање славним од онога. Оно је, у ствари, једном користило држави, а ово ће јој увек корисно бити, јер овај савет чува зако- не Атињана и штити установе остале од предака. Сем тога, Темистокле ништа није рекао чиме би ареопак помагао док је овај стварно Темистокла помагао: управо је рат вођен по саветима баш оно- га сената који је Солон основао. То исто се може рећи и о Паусанију³ и Лисандру⁴, јер ма колико се мислило да је њиховим делима власт Лакедемона- ца проширена, ипак се ни у ком погледу не могу упоредити са Ликиурговим⁵ законима и васпитањем. Баш захваљујући овима, имали су и послушницу и храбрију војску. Што се тиче примера из наше историје, мени бар изгледа да ни Марко Скаур⁶, кога памтим као дете, није уступао Гају Марију⁷, ни Квинт Катул⁸, у оном времену док бејах на

власти, Кнеју Помпеју⁹. Мала је у ствари снага оружја споља, ако дома слоге нема. Такође ни Африканац¹⁰, тај изванредни муж и војсковођа, није више користио држави разарањем Нуманције, него у исто време Публије Назика¹¹, кад је као приватно лице убио Тиберија Граха¹². Додуше, овај поступак не спада сасвим у грађанске ствари и има у себи печег војничког, јер је извршен силом и оружјем, али га ипак рачунам као да је извршен по налогу грађанског савста, без учешћа војске. Стога се на све ово најбоље примењује она моја изрека коју, како чујем, завидљивци и лакосници често нападају:

*Нека оружје узмакне пред тогом, лавор пред је- зиком*¹³.

И збиља, да не говорим о другима, док сам био на управи републике, зар оружје није уз- макло пред тогом? Јер, у ствари, република никад није била изложена већој опасности нити је у њој владао већи мир, тако да је мојим смишљеним ме- рама и мојим неуморним настојањем брзо оружје само од себе испало из руку најдрскијих грађана. И кад је такав подвиг икада у рату изведен? Који се тријумф с овим може упоредити? Свакако ми је, сине Марко, допуштено да се пред тобом хва- лим, на кога прелази и наслеђе ове славе и угле- дање на дела. Поуздано знам да је Кнеј Помпеј, тај муж који непосредно обилује војничком сла- вом, то исто признао пред много присутних кад је рекао да би узалудно свој трећи тријумф довео довео да није имао, захваљујући мојим заслугама према држави, места где да тријумфује. Има, дак- ле, грађанских подвига који нису мањи од војнич- ких, у које чак треба уложити више воље и труда него у ове.

Уопште, оне моралне особине које се захтевају од човека племенита и узвишенa духа, и које овде истражујемо, настају из духовних, а не телесних снага. При том тело треба извсјобити и тако навићи да се може повиновати одлуци и разуму, и у извршавању задатака и подношењу напора. Док оне моралне особине које овде истражујемо све почивају у делању духа и примени мишљења, у ком погледу не доприносе мање они који у тоги државом управљају од оних који рат воде. Тако су по њиховом савету често ратови били или спречени или завршени, а понекад чак и покренути, као што је трећи пунски рат предузет по савету Катона¹ чије је мишљење у сенату победило, иако је он био мртав. Стога у таквим приликама више вреди мудро решење него храбро држање, само треба пазити да то не буде више из страха него из побуда опште користи. А кад већ дође до рата, треба да буде очигледно да се у њему ништа друго не тражи до мир.

Особина пак храбра и постојана човека је да у неприлици не изгуби присуство духа, и да га не потисну са положаја, како се то каже, већ да се присебног духа користи разложима и да не одступи од здравог разума. Док су ово особине одважна човека, дотле се од човека велика ума тражи да разумом о будућности закључује, и да понекад одреди и сазна шта се може повољно или неповољно десити, и шта треба урадити кад одређена прилика настане; и да не допусти да једног дана мора рећи: томе се нисам надао. То су особине човека велика и узвишенa духа који се поверава мудрости и разуму. Док насумце по бојишту тумарати и с непријатељем се само на снагу сукобљавати има у себи нечега сировог и животињског, али кад време и нужда затражи, мора се и с оружјем у руци борити и смрт ропству и срамоти претпоставити.

Што се тиче разарања и пустошења градова, ту треба нарочито пазити да се што неспромишљено ни свирепо не почини. Стога је дужност баш великог човека, пошто претходно испита околности, да казни само кривце а већину да поштеди и да се у свакој прилици држи правде и морала. И као што има људи, као што малопре рекох, који грађанским стварима претпостављају ратне, тако ћеш наћи многе којима опасне и обесне намере изгледају сјајније и веће од мирних и смишљених. Додуше, не смемо нипошто из страха од опасности поступати тако да испаднемо нераторборни и плашљиви, но опет морамо се чувати да се без разлога не излажемо опасностима, од чега ништа не може бити луђе. Стога се при сваком опасном покушају треба угледати на лекаре, који лакше болеснике блажим средствима лече, док су код тежих обољења принуђени да примене опасне и неизвесне лекове. И као што је лудо на мирном мору буру желети, тако је мудро ма којим начином бури одолети, утолико пре ако нас после свега труда чека више користи него што су поднете жртве. Осим тога, смели потхвати су опасни делом за оне који их предузимају, а делом за саму државу, тако да се дешава да једни доводе свој живот у опасност, а други свој углед и наклоност код грађана. Стога се на опасности морамо брже решавати кад смо ми у питању, него кад се ради о општој ствари, и спремнији бити на борбу за част и славу него за друге удобности.

Али има много и таквих који су спремни да жртвују за отаџбину не само имовину него и живот, док се ни најмањег дела славе не би одрекли, па ни онда кад то држава захтева. Тако се на пример Каликатрид¹ понео кад је као лакедемонски војсковођа у пелопонеском рату, после много славних успеха ствар из основа обрнуо, јер није послушао савет оних који су били мишљења да треба повући флоту од Аргенуских острва и не упу-

стити се у битку с Атињанима. Овима он одговори да Лакедемонци могу створити другу флоту ако ову и изгубе, али да он без бруке побеси не може. Ова рана Лакедемонцима није била одвећ дубока, али она друга беше погубна, од које се сруши лакедемонска моћ, кад се Клеомброт², из бојазни од прекора, несмотрено сукоби с Еламинондом. Колико је у томе Квинт Фабије³ већи, о коме вели Еније:

*Један човек ствар нам спасе одлагањем мудрим,
Јер ми спас државе од зловних гласова беше дражим;
И отада његова слава с временом бива већи.*

Овакву врсту грешака треба избегавати исто и у грађанским стварима; јер, стварно, има таквих људи који се не усуђују да искажу оно што мисле, ма то било и најбоље, из страха да се не замере.

XXV

Уопште, они који мисле једног дана да буду на челу државе, треба добро да упамте ова два Платонова правила¹. Једно је: да у свим својим поступцима имају у виду само добро својих грађана, заборављајући личне удобности. Друго је: да се старају о целом државном телу, а не да један део штите а друге занемарују. Јер управљање државом, као и старатељство, треба да буде у корист оних који су поверени на управљање, а не оних којима је управа поверена. Стога они који једном делу грађана повлађују а други део занемарују уносе у државу најомасније ствари, буну и раздор; отуда настаје да су једни народњаци а други присталице оптимата, док је врло мало оних који су за целу заједницу. Отуда код Атињана оне силне размирице, а у нашој републици не само буње већ најубитачнији грађански ратови. Ова зла озбиљан и честит грађанин, и достојан да буде на челу др-

жаве, мора избегавати и мрзети, и сав се тако државном послу предати да неће тражити ни богатство ни моћ, већ ће на општу ствар тако гледати да буде свима користан. Још мање ће лажним оптужбама на неког мржњу и незадовољство навући, и уопште ће се правде и морала тако држати да ће, док њима веран остаје, ма колико непријатностима био изложен, пре у смрт поћи него што ће оне врлине које споменух изневерити.

Али ништа није тако бедно као амбиција и отимање о почастима, о чему се опет Платон сјајно изражава²: Они који се међусобно отимају ко ће пре државом управљати поступају отприлике тако као кад би се морнари препирали ко ће од њих крманити. Тако исто учи да за противнике сматрамо оне који су се латили оружја, а не оне који имају друго гледиште о управљању државом. Такво је, на пример, размимоилажење без огорчености постојало између Публија Африканца и Квинта Метела³.

Тако исто не треба слушати ни оне који мисле да непријатеље треба гневно мрзети, сматрајући да се по томе познаје човек јака и одлучна карактера. Напротив, ништа није похвалније нити достојније велика и племенита човека од помирљивости и милостивости. А у једном слободном народу, где влада равноправност пред законима, треба још показати приступачност и хладнокрвност, и да се не деси, ако се наљутимо на оне који нам у невреме долазе или неумесне ствари траже, да паднемо у неко ситничарско и мрско расположење. Па ипак, ова благост и милостивост допуштена је само под условом да не искључује ону строгост без које се државом не може управљати. Сем тога, свако прекореване и кажњавање треба да буде без вређања, и да се не врши ради онога који кажњава или речима прекоревача, него ради добра државе. Још треба пазити да казна не буде већа него кривица, и да се у истим случајевима једни не кажњавају, а други ни на одговорност не позивају. Зато треба нарочито гнев у кажњавању избега-

вати. Јер онај ко у гневу приступа кажњавању, никада неће одржати ону меру која лежи негде у размаку између сувише и мало, коју перипатетичари препоручују⁴, што с правом раде, само да не хвале гнев, тврдећи да је од природе корисно дат. Напротив, такво расположење треба у свим приликама избегавати и желети да управљачи државом буду слични законима који кажњавају зато што су праведни, а не зато што су љути.

XXVI

Тако исто у срећним приликама, и кад нам изгледа да све иде по нашој вољи, нарочито избегавајмо охолост, презирање, нетрпељивост. Јер умерено држање како у несрећи тако и у срећи знак је карактерне слабости, док је изванредна она равнодушност и мирни израз лица и увек ведро чело, као што причају за Сократа и Каја Лелија¹. Филипа, краља Македоније, на пример, син је надмашно делима и славом, док је у мојим очима, у благости и човечности био већи од њега. Тако да је онај био увек велики, док је овај често био гори од свакога. Стога изгледа да добро уче они који саветују да будемо утолико скромнији уколико смо већи. Панеције, на пример, прича да је његов слушалац и пријатељ Африканац имао обичај да каже: Као што се коњи постали необуздани услед грубости сукоба на бојишту предају укротитељима да би се њима могло лакше управљати, тако би требало и људе постале од велике среће обесним и самовољним довести, да се тако изразим, на вежбалиште разума и знања, да увиде бесмисленост људских ствари и варљивост среће. И баш у данима највеће среће треба се највише користити саветом пријатеља и тада им допустити још већи утицај него раније. Такође се у тим временима треба чувати да уши не поверимо улицицама и не допустимо да нам се ласка, у чему се лако можемо преварити, јер већином мислимо да

смо такви да нам хвале с правом припадају. Отуда настају безбројне грешке кад људи, надувени ласкавим мишљењима, постају предмет ружног исмевања, и падају у највеће заблуде. Мислим да је доста било говора о величини и снази духа.

О свему овоме треба овакав суд донети: највећи терет подносе и највећи духовни напор чине они који државом управљају, јер се њихова делатност најшире простире и на највећи број људи односи; али има и било је много људи снажног карактера и у доконом животу који су или извршили или покушали велика дела, остајући увек у границама својих прилика; или таквих који су се, стојећи на граници између филозофа и државника, задовољили управљањем својом имовином не тражећи да је на сваки начин увећају, нити да искључе своје најближе да се њоме користе, већ уступајући један део у случају потребе и пријатељима и отаџбини. Сама пак имовина треба пре свега да буде исправно стечена, а не неком недостојном и нечасном зарадом, затим да се увећава трудом, радом и штедњом, и најзад да буде од користи што већем броју и то часних људи, и да не буде плен раскоши и прохтева него пре да послужи добротинству и великодушности. Ко се, дакле, ових прописа буде држао, тај ће моћи племенито, честито, и достојно живети и истовремено бити искрен, веран и човекољубив.

XXVII

Сада је ред да говоримо о оном преосталом, четвртом, делу морала у којем се огледа скромност и оне врлине које служе као украс живота, умереност, уздржљивост, као и свако стишћавање страсти и мера ствари. Овамо припада оно што би се латински могло назвати *decorum*¹, а што Грци зову *κράτος*, чија је суштина таква да се од моралног не може одвојити. Јер и оно што је пристојно морално је, и оно што је морално пристојно

је, али каква је разлика између моралног и пристojног лакше је разумети него објаснити. Што год је, у ствари, у неком поступку пристojно, оно се тек онда испољава кад му моралност претходи. Стога се пристojност не јавља само у овом делу морала о којем сада треба да расправљамо, него и у оним трима претходним. Тако је, на пример, пристojно разумом и говором се мудро послужити, и оно што радиш урадити промишљено, и у свакој ствари видети и бранити оно што је истишито, док, напротив, грешити и бити у заблуди, преварити се и бити обманут тако је непристojно као лудовати или сасвим намет изгубити. Тако исто су сви праведни поступци пристojни, а неправедни, напротив, и неморални и непристojни. Исти односи важе и за храброст, јер оно што се ради мушки и храбро, то је истовремено и човека достојно и пристojно, а што је овоме супротно, то је како неморално тако и непристojно. Стога се ово што називам пристojним односи на сав морал, и то се односи тако да се не увиђа неким заобилазним путем, него се само намеће. Јер постоји нешто што је пристojно и што се у свакој врлини примећује, и што се од врлине пре може у мислима него у стварности одвојити. И као што се лепота и спољашњи изглед тела не могу одвојити од здравља, тако је и ова пристojност о којој је реч сасвим с врлином сливена, те се може само умом и мишљењем оделити. Али кад хоћемо да је дефинишемо, налазимо да постоје две врсте пристojности: јер разликујемо и извесну општу пристojност, која се садржи у сваком моралу, и другу овој потчињену пристojност која се односи на поједине делове морала. Прва се обично овако дефинише: пристojно је оно што је у сагласности с оним узвишеним делом људске природе којим се човек разликује од осталих живих бића. Док онај део који је првом потчињен отприлике овако дефинишу: пристojно је оно што је са природом тако у сагласности да се у њему испољава умереност и уздржљивост с извесним видом пријатности.

Да ово овако треба разумети, можемо закључити из оне пристojности које се песници држе, о чему се обично у расправама друге врсте опширније говори. Овде ћемо само приметити толико да се песници држе пристojног тада кад свакој личности у драми приписују и речи и особине које јој приличе. Тако, на пример, кад би Минос или Еак¹ рекао:

Нека мрзе, само нек се плаше.

Или:

Синова својих отац је живи гроб,

било би непристojно, јер за њих знамо да су били праведни, док кад те речи изговори Атреј² настаје одобравање, јер у овом случају речи одговарају личности. Као што се види, песници према улози одређују шта се коме пристojи, док је нама сама природа наметнула улогу која се састоји у узвишености и присуству над осталим живим створенима. И док је песницима допуштено да у мноштву својих карактера лазе шта доликује и шта се пристojи чак и порочним лицима, дотле нама, којима је од саме природе одређена улога скромности, умерености, доследности и којима та иста природа указује да није свеједно како се према људима односимо, мора бити јасно колико је широко распрострањена пристojност, и она која се односи на сав морал, и ова која се огледа у сваком роду врлине. И као што лепота тела складним саставом делова привлачи погледе и изазива пријатност самим тим што се сви делови међусобно слажу неком допадљивошћу и сразмером, тако и пристojност која зрачи кроз цео живот изазива одобравање оних с којима живимо својим редом, миром и сагласношћу свих наших речи и поступака. Према томе, дужност је указивати извесно

поштовање људима, како најугледнијима тако и осталима. Јер не марити шта други о нама мисле не само да је особина охолости код човека него и потпуне разузданости. Само при овоме ваља разликовати шта нам у односу на људе налаже праведност, а шта учтивост. Улога правде је не чинити зло никоме, а учтивости не врећати никога, у чему се баш највише испољава снага оне пристојности о којој смо говорили. После ових излагања, мислим да је јасно шта је оно што називамо пристојним.

Што се тиче дужности која отуда произлази, њен први задатак је да нас упуту да будемо сагласни са природом и да се ње увек придржавамо. И ако њу будемо следили као вођу, никада нећемо залутати, увек ћемо бити на путу мудрости и са знања, сагласности наших поступака са друштвеном заједницом, и развоја наших снага и одлучности. Али највећа снага пристојности лежи у оном делу морала о којем сада расправљамо. Јер не само да покрети тела који су у складу са природом изазивају допадање и одобравање, него још у већој мери и душевна кретања која су такође природи сагласна. Постоје, дакле, две силе у души и природи људској, прва се испољава у прохтеву, што се грчки зове *орис* која човека вуче тамо и овамо, а друга је у разуму који поучава и објашњава шта треба радити, а шта избегавати. Отуда и настаје да разум управља, а прохтев се покова.

XXIX

Према томе, сваки поступак мора бити ослобођен лакомислености и немарности, и ништа се не сме урадити за шта не постоји довољно оправдан разлог. Ово је укратко дефиниција дужности. У ту сврху треба још постићи да се прохтеви потчине сили разума, да га не престижу, нити иза њега изостају због тромости и немара, и да буду

мирни и ослобођени сваке страсти, па ће из таквог душевног стања почети да зрачи она доследност и умереност о којој смо говорили. Тако они прохтеви који се сувише отргну, и тако осамостале у својим људима да се разумом не могу задржати, они без сумње прелазе сваку допуштену меру и границу јер, у ствари, кидају своје везе са разумом којем су дужни да се поковавају по законима саме природе, и на тај начин уносе немир не само у душу него и у тело. Довољно је само погледати уста наљућених, или оних који су узбуђени неком похотом или страхом, и претераним уживањем занетих, па да се види како се код свих њих мењају и лице, и глас, и покрет, и држање. Из свега овога јасно произилази да се вратимо на дужност коју сада по реду истражујемо, да све прохтеве треба ограничити и стишавати, и да стално морамо бити будни и на опрези да не урадимо што непромишљено или случајно, ни немарно или неумесно.

Осим тога, нисмо ми ни од природе тако рођени да изгледамо само за игру и шалу створени, него би се пре могло рећи за озбиљне ствари и нека већа остварења. Игром и шалом, наравно, свако има право да се послужи, као и сном и сваким другим одмором, али тек онда кад смо посвршавали друге важније и озбиљније послове. А сам начин шале не сме бити неумерен ни разметљив, већ треба да буде учтив и духовит. И као што деца не дајемо пуну слободу играња, већ само ону која се не удаљује од пристојног понашања, тако и у самој шали треба да провирује зрачак чисте врлине. Уопште узев, постоје два начина шале: један је непристојан, дрзак, бестидан, други биран, отмен, досетљив, духовит. Овом врстом шале обилују не само наш Плаут¹ и стара атичка комедија², него и дела филозофа Сократове школе, а постоје и многе збирке духовитих изрека разних људи, као што је она коју је стари Катон прикупио, и која носи наслов *флорбјурис*³. Лако се, уосталом, пристојна шала разликује од неумесне. Једна је, ако у право време бива и ради духовног одмора,

достојна и највећег човека, а друга не приличи никоме, нарочито ако се неморалности садржаја дода још и бестидност речи. Исто као у шали, и у игри треба држати меру и чувати се да сувише не претерамо, и да, занети уживањем, не западнемо у какву непристојност. У том погледу наше Марсово Поље¹ и лов пружају достојне примере забаве.

XXX

Важно је још да се у сваком питању о дужностима увек има у виду колико се људска природа истиче изнад свих осталих животиња. Оне ништа друго не осећају сем чулних задовољстава и њима теже свом силином нагона, док се људски ум храни учењем и размишљањем, и увек нешто или истражује или ради, и вођен је жељом да нешто види и чује. Штавише, ако је неко донекле и склон чулним уживањима, само ако није животињског рода — јер има и таквих који су људи само по имену, а не по делу — већ има нешто поноса, ма колико га страст обузимала, настојаће из стида да сакрије и прескрати похотљивост. Из овога се јасно види да телесна уживања не приличе људском достојанству и треба их презрети и одбацити; а ако је неко и подложен чулним уживањима, тај мора марљиво настојати да одржи меру у њиховом задовољавању. Стога храна, одеваче и неговање тела треба да буду ради заштите здравља и јачања тела, а не ради уживања. И, заиста, довољно је само да погледамо колико је достојанства и узвишености у људској природи, па да схватимо како је ружно распинути се у раскоши, и размажено и лено живети; и обратно, како је часно водити скроман, умерен, озбиљан и трезвен живот.

Ствари треба још тако схватити као да нам је природа доделила да одиграмо две улоге у свету, од којих је једна свима заједничка у томе што сви располажемо разумом и оним предностима која

нас дижу изнад осталих животиња; она је извор сазнања дужности, и отуда потиче сав морал и пристојност. Друга је пак она која је сваком појединцу посебно додељена. Јер као што у телесном погледу има великих неслагања међу људима, једни се, на пример, истичу брзином у трчању, други, снагом у борењу, док у спољашњем изгледу једни имају достојанство, други пријатност, тако и у погледу карактера постоје још и веће разноликости. Тако Луције Крас¹ и Луције Филип² беху људи веселе нарави, а још више и срачунато Кај Цезар³, Луцијев син. Док су њихови савременици Марко Скаур и млади Марко Друз⁴ испољавали нарочиту озбиљност, Кај Лелије беше врло веселе нарави, а његов пријатељ Сципион наизглед више ведар, а по природи сетан. Од Грка пак, као што знамо, Сократ је био благе нарави, духовит и пријатан у разговору, и волео је увек да прави у разговору оне обрте због којих га Грци назваше *εἰρωνεύς*⁵; напротив, Питагора и Перикле стекоше највећи углед, иако нису веселост испољавали. Међу пунским војсковођама Ханибал се истицао лукавством, а од наших знамо да је Квинт Максим имао способност да лако сакрије или прећути намеру, да се притаји или постави заседу, или да прозре план непријатеља. У том погледу Грци истичу изнад осталих Темистокла и Ферееца Јазона⁶. А нарочито хвале смишљени и лукави поступак Солона⁷, који је симулирао лудило да би и себе заштитио и држави од користи био. Други се опет од ових сасвим разликују: једноставног су и отвореног карактера, не смишљају ништа потајно ни из заседе, љубитељи су истине и непријатељи подвале. А има и таквих који ће све поднети, свакоме послужити, само ако тиме постижу оно што желе, као што смо видели да се понео Марко Крас пред Сулом. У том погледу, као што из историје знамо, нико није био довитљивији и нико стрљивији од Лакседемонца Лизандра, док је сасвим супротан био Каликатрид, који после Лизандра преузе заповедништво над флотом. Понски опет, ма

колико моћни били, умеју себе у разговору тако представити да изгледају равни обичним грађанима. То је био случај са оба Катула⁴, и оцем и сином, а исто тако и са Квинтом Мунцијем Манцијем⁵. Слушао сам од старијих људи да је то исто био случај и са Публијем Сципионом Назиком¹⁰, док напротив, његов отац, онај који је осујетио све зле намере Тиберија Граха, није показивао нимало љубазности у разговору. Такав је био и Ксенократ¹¹, тај најозбиљнији и најстрожи од свих филозофа, због чега је баш и био велики и славан. Има још безброј различитости људске природе и карактера, које при свем том нису ни најмање за кућње.

XXXI

Свако, разуме се, треба да сачува своје особине, и то не порочне него битне, да бисмо се могли што лакше придржавати оне пристојности коју онде истражујем. У ствари, тако треба поступати да ништа не урадимо што је у сукобу са општом људском природом, и, држећи се ње, да следимо своју сопствену природу, тако да своја настојања, и онда кад су код других важнија и боља, мерилом своје природе меримо. Уосталом, узалуд је борити се против природе и тежити за нечим што се не може постићи. Из овога се још јасније види у чему је природа пристојности, баш зато што ништа није пристојно што је противно вољи Минерве, како се то каже, односно што се противи и омире вољи природе. Уопште, ако постоји ма шта пристојно, онда ништа није тако и толико као уравниомереност како целог живота тако и појединачних поступака, што не можеш постићи ако туђу природу подражаваш, а своју напушташ. И као што треба да се служимо својим матерњим језиком, тако да се не излажемо оправданом подсмевању услед менања грчких речи, исто тако ни у поступцима ни у целом животу не смемо испо-

љити никакво неслагање. Осим тога, ова разлика у природи карактера има толику силу да се јављају прилике кад један мора у смрт ићи, док други под истим околностима не мора. И зар је, на пример, Марко Катон² био у друкчијем положају од осталих који су се Цезару предали у Африци? Другима би се можда и замерило да су извршили самоубиство, будући да су у животу били мање одлучни и по нарави мекши; Катону, напротив, коме је природа дала невероватну постојаност, а и сам ју је сталном доследношћу јачао, тако да је увек у својој намери и предузетом послу истрајао, изгледало је да је боље умрети него тиранину у лице погледати. А шта све Одисеј није претрпео у оном дуготрајном лутању, кад је чак и женама служио, ако се Кирка³ и Калипсо⁴ могу женама назвати, и увек се свакоме у разговору љубазан и пријатан правио! И у свом дому је чак отрпео увреде робова и служавки, само да би једном дошао до онога што је желео. Док би Ајакс⁵, како га по карактеру описују, хиљаду пута радије у смрт отишао него што би тако нешто поднео. Имајући све ово у виду, свако треба добро да одмери шта је њему својствено и да се по томе управља, и да не испитује како му туђе особине пристају. У ствари, свакоме највише доликује оно што му је највише својствено. Нека, дакле, свако упозна свој карактер и нека се покаже строг судија својих добрих и рђавих страна, да се не би десило да глумци у том погледу покажу више мудрости него ми. Они, наиме, себи бирају не најбоље улоге, него оне које им највише одговарају; они који се уздају у глас бирају Епигоне⁶ и Меда⁷, а они који се играм истичу Меланипу⁸, Клитсместру⁹. Тако је Рупилије¹⁰, кога лично памтим, увек играо Антиопу,¹¹ а Езон¹² не често Ајакса. Па зар да глумац на позорници види оно што мудар човек не види у животу? У оним, дакле, стварима у којима смо најспособнији, у њима треба првенствено да се изграђујемо. Но ако нас прилике једном натерају на такве послове који не одговарају нашим скло-

ностима, онда нам је дужност да све мисли, напоре и марљивост тако употребимо, да то ако не достојно а оно бар што је могуће мање недостојно урадимо. Не треба, дакле, толико тежити да стекнемо она добра и савршенства која нам од природе нису дата, колико да избегнемо пороке којима смо наклонени.

XXXII

Овим двама улогама, које горе споменух, придружује се трећа коју нам неки случај или време намеће, а четврта је она коју саму по свом нахођењу преузимамо. Тако престоли и заповедништва, племство и почаст, богатства и моћ, као и њихове супротности, зависе од случаја и управљају се према временским приликама. Али какву улогу желимо да играмо, то је резултат наше воље. Тако се једни одају филозофији, једни грађанском праву, једни говорништву, па и у самим врлинама једни више воле да се истичу у једној, други у другој. Они, на пример, чији су очеви или преци славом каквом предњачили, и сами желе да у истом роду стекну заслуге, као, на пример, Квинт Муције¹, Публијев син, у грађанском праву, а Паулов син Африканац у војничкој вештини. Неки опет оној слави коју од очева наследише додају још и своју властиту, као овај исти Африканац, који своју ратну славу украси говорничком вештином; исто је и са Тимотејем², Кононовим сином, који у ратној вештини није био нижи од оца, а стекао је поред ове још и славу учености и умна човска. Ипак се понекад дешава да понеки одустају од подражавања својих предака и имају своје животне циљеве; у томе се највише труде они који имају велике амбиције, а рођени су од незнатних родитеља. Све, дакле, ове околности треба имати на уму и о њима добро размислити кад истражујемо шта је пристojност.

Пре свга, према томе, треба да одлучимо какви хоћемо да будемо и какав позив да избегавамо. Ово одлучивање је од свих најтеже, нарочито због тога што баш у раној младости, кад је неспособност одлучивања најјача, тада свако себи бира такав начин живота који највише заволи. И тако се упуту неким одређеним током живота пре него што је могао просудити шта је за њега најбоље. А што се тиче онога што Продик³ за Херкула прича, што од Ксенофонта знамо, да је у годинама које су од природе одређене да свако себи избере пут којим ће се у животу крстати, изишао у пустињу, и ту, угледавши два пута, један прохтева, други врлине, дуго седећи размишљао којим је боље кренути, то се можда могло десити Херкулу, Јупитерову сину, али не и нама који се угледамо на оне који нам се свиђају, и за њиховим се радом и начином живота поводимо. Највише се ипак поучени родитељским саветима опредељујемо према њиховим навикама и карактеру. Други опет иду за схватањем свга, и оно што већи изгледа најлепше, то највише желе. Понеки ипак, било срећним околностима, било склоношћу природе, било васпитањем родитеља, крену правим путем живота.

XXXIII

Па и међу оним људима који се истичу изванредном снагом духа или великом ученошћу, или и једним и другим, врло мали број је оних који су имали довољно времена за размишљање који би ток живота најрадије изабрали. У овом размишљању свако треба да усредосреди сву пажњу првенствено на своју природу. Јер ако, као што је горе речено, у свим поступцима истражујемо шта је за кога пристojно према томе какве су му природне склоности, онда морамо још већу пажњу обратити при доношењу одлуке која се на цео

живот односи, да бисмо целог века остали себи доследни и да ни у једној дужности не рамљемо. И пошто при овом разматрању природа има највећу силу, а за њом одмах срећа долази, то уопште обе треба узети у обзир при избору начина живота, само више природу. Ова је у ствари и поузданија и постојанија, тако да нам срећа понекад изгледа као смртно биће које је у сукобу са бесмртном природом. Онај, дакле, ко је сва своја животна начела определио према непорочном делу своје природе, у томе нека буде доследан, јер му то пристојност налаже, уколико можда не увиди да је погрешно у избору начина живота. Ако се то деси, а може се десити, онда треба вршити промене и у навикама и у животним намерама. Ову промену ћемо лакше и успешније извести ако су нам прилике наклоњене; али уколико нису, онда треба радити поступно и опрезно, као, на пример, што мудри људи сматрају да је пристојније пријатељства, која нам се више не свиђају и која више не одобравамо, поступно разлучивати него нагло раскинути. И кад се тако промени начин живота, треба се нарочито побригати да свету буде јасно да смо то свесно и из оправданих разлога учинили.

Иако је малопре речено да се треба угледати на претке, ипак се од тога изузеци морају направити, прво: да се не подражавају њихове мане, и, затим, оне особине које некому сама природа не допушта да их подражава, као што је био случај са сином Африканца Старијег, који се због слабост здравља није могао онако угледати на оца као што се Паулов син, којег овај беше усвојио, угледао на свог; те према том, ако неко нема способности било да заступа пред судом, или да говори пред народом, или да води рат, дужан је ипак да се покаже у оним врлинама које су у његовој моћи: у праведности, верности, услужности, скромности, умерености, да би се што мање гледало на оно што му недостаје. Али најлепше наслеђе које

од очевга прелази на децу и које надмашује сваку очевину јесте слава њихових врлина и јавних заслуга, и њој бити на срамоту мора се сматрати и грехом и преступом.

XXXIV

И како различитим добима старости не припадају исте дужности, јер су друкчије дужности младића а друкчије старца, то нешто треба рећи и о овој разлици. Од младих људи се на првом месту тражи да поштују старије по годинама и да међу њима бирају најбоље и најчеститије на чије ће се савете и углед ослањати, јер неукост младих година треба да се допуњује и исправља мудрошћу старости. Нарочито ово доба треба од разузданости сачувати и избежбати у напорима и духовној и телесној истрајности, да би њихова предузимљивост дошла до изражаја и у ратним и у грађанским пословима. Тако исто и кад желе да даду израза своје расположењу и да се прсаду вреслу, треба да се чувају неумерености, да се сете учтивости, што ће утолико лакше бити ако се не противе да у случајевима те врсте и старији по годинама с њима буду у друштву. Људима у старости пак треба смањити телесне напоре, али би зато њихова духовна делатност морала бити повећана. Они, у ствари, треба да настоје да саветом и искуством што више користе и пријатељима и омладини, а највише држави. Ничега се, уосталом, у старости не треба више чувати него чаме и неупослености. Раскошност пак, која је сваком добу неприлична, старости је најружнија. Ако се с овом здружи још неумереност прохтева, онда настаје двоструко зло, јер се и сама старост покрива срамотом и чини неумереност младих људи још неразумнијом.

Такође није изван граница нашег излагања да нешто кажемо и о дужностима представника

власти и приватних лица, грађана и странаца. У ствари, главна дужност представника власти је да су увек свесни да они воде државу, и да су дужни да штите њено достојанство и углед, да чувају законе, да деле правду, и да имају на уму да је све то њима поверено. Приватан човек треба пак да живи са осталим грађанима у равноправном односу, да не буде ни потчињен ни понизан, али ни охол, и да у односу на државу жели само оно што је мирно и часно: таквог сматрамо и називамо добрим грађанином. Дужност је пак странца и досељеника да ради само свој посао, да се не меша у туђе ствари, а најмање да буде радознао у питањима стране државе у којој он ништа не представља. Држећи се, дакле, ових правила, моћи ћемо скоро увек наћи у чему се састоје дужности ако се запитамо шта је пристojно и шта одговара појединим звањима, приликама и годинама. Још бих само додао да ништа није тако пристojно као када се у сваком послу и намери сачува доследност.

XXXV

Пошто се она пристojност за коју смо рекли да постоји у свим поступцима и речима огледа такође и у самим покретима и стању тела, што се испољава у овим трима стварима: лепоти, реду и достојанству у делању, појмовима који се посебним речима тешко изражавају, али је довољно ако се разумоју, и како се баш у овим трима сажми и наше настојање да се свидимо онима с којима и код којих живимо, то и о овим стварима треба која реч да се каже.

Пре свега, изгледа као да је сама природа добро водила рачуна о нашем телу те је наше лице и остале делове који имају допадљив изглед видно поставила, док је оне делове намењене природним потребама, и које имају ружан и одвратан изглед, покрила и прикрила. Према овом брижљи-

вом устројству природе равна се и људска пристojност. Тако, оно што је по природи сакривено, то исто и људи здраве памети сакривају од погледа, и настоје да своје телесне потребе што скриве- није обављају, а оне делове тела који служе тим потребама, као и њихово подмиривање, својим именом не називају, сматрајући да је оно што се скривено ради, макар и не било ружно, срамота изрећи. Стога је отворено вршење таквих ствари и причање о њима знак дрскости и неучтивости. Не треба, разуме се, слушати ни цинике, ни оне стоичаре који су скоро циници, који грде и подсмевају се што оне ствари које по себи нису неморалне сматрамо за срамоту речима исказати, док оне ствари које су неморалне правим именом називамо. Тако красти, варати, заводити, по суштини је неморално али се исказује као да није неморално, док је настојање за породом у суштини морално, а по имену саблажњиво; и много тога у том смислу ти исти против стидљивости наводе. Ми ипак више волимо да природу следимо и да избегавамо све оно што је одвратно и чути и видети. И у сваком нашем стању, било да идемо или смо за трпезом, и лице и очи и покрети руку, — све треба да је у складу с пристojношћу, о којој је толико било говора. У овим стварима највише треба избегавати две крајности: да се нешто разнежено и млитаво, или грубо и простачки не уради. И не препуштајмо глумцима и говорницима да само они о томе воде рачуна, док смо ми од тога разрешени. У томе код глумаца влада толика обазривост, да према једном старом позоришном пропису нико не сме на позорницу изаћи без прегаче испод хаљине, бојећи се, у ствари, да се случајно не деси да се неки делови тела открију и непристojан утисак не учини. А по нашем обичају, на пример, одрасли синови се не кунају с родитељима, нити зетови с тастом. Према томе, треба сачувати обзире ове врсте, нарочито кад нас на то природа учи и наводи.

Како постоје две врсте лепоте од којих се једна односи на пријатност, а друга на достојанство, то нећемо погрешити ако пријатност сматрамо женском особином а достојанство мушком. Стога треба отклонити сваки украс који човека није достојан, а такође се треба чувати сличних мана у изразу лица и покретима тела. Чак и гимнастичке кретње су често неприличне, а и понеки покрети глумаца не оскудевају у неумесностима, док се и код једних и код других похваљују оне радње које су отмене и једноставне. Међутим, изгледа да се достојанство најбоље одржава свежом бојом лица, а та ће се свежина постићи вежбањем тела. Овове треба додати још спољашњу чистоћу, која не сме бити ни извештачена ни сувише упадљива, већ таква да се избегне простачка и неуљудна занемареност. Исте обзире треба имати и у одевању, у којем је, као и у већини ствари, најбоље држати средину. Треба још пазити да у ходу не будемо сувише спори, да не изгледамо као да смо у некој свечаној поворци, и да у хитању не испољимо превелику брзину, као што то неки раде тако да дах губе, у лицу се мењају и уста им се криве, из чега се јасно види да нешто није у реду. Али још много више треба настојати да душевне радње не одступају од природе, што ћемо постићи ако се причувамо да не упаднемо у душевне пометње и бесвесна стања и ако нам пажња буде напрегнута на очување пристojности. Душевних радња, у ствари, имамо две врсте: једне се јављају у облику мишљења, а друге у облику прохтева. Мишљење се највише односи на истраживање истине, а прохтеви гоне на делање. Стога се треба бринути да се мишљењем служимо у што достојније сврхе, а прохтеве да учинимо послушним разуму.

Пошто људски говор има велику моћ, то и о њему треба нешто рећи. Његова примена је двојака: једна у говорништву, друга у разговору. Говорништво се односи на судске расправе, јавне зборове, сенатска заседања, док се разговором служимо на састанцима, у научном расправљању, у пријатељским сусретима, или са гостима. За говорништво постоје правила која су дали учитељи говорништва, док за разговор нема никаквих, мада сам убеђен да их и овде може бити. Јер где год има жеље за учењем, ту се нађу и учитељи; само вештину разговора нико не тежи да проучава, док учитеља говорништва има куд год се окренеш. Додуше, многа њихова правила, која се односе било на речи или смисао, лепо се могу применити и на разговор. Пошто, дакле, гласом изражавамо говор, то од гласа захтевамо две особине: да је јасан и да је пријатан. Обе ове особине треба наравно од природе очекивати, но ипак се једна усавршава вежбањем, а друга угледањем на оне који говоре одмерено и благо. Тако, на пример, за оба Катула не бих могао рећи да су се нарочито истицали ученошћу, иако су били образовани, али то су били и други, само се ипак за њих држало да се најбоље служе латинским језиком. Звук им је био пријатан, изговор гласова ни сувише разговетан ни пригушен, да им говор не би био нејасан или усиљен; тако да им је глас био без напрезања, ни суштао ни звучан. Говор Луција Крса био је богатији и ништа мање духовит, али то није ништа умањивало говорнички углед Катула. Док је Цезар, брат Катула Старијег, досетљивошћу и шалама све превазилазио, тако да је и у оном самом судском начину говора често својим обичним говором више успеха имао него други свом припремљеном речитошћу. У свим, дакле, овим стварима треба се оспособљавати ако хоћемо да у свакој ствари изаберемо оно што је пристojно. Стога нека наш обичан говор, у којем се нарочито сокра-

товци истичу, буде благ, без жестине, са извесном ведрином. И, наравно, нека не изгледа као да га је неко под закуп узео, већ нека се као и у другим стварима тако и у заједничком разговору допусти свакоме да дође до речи. А нарочито треба водити рачуна о каквим се стварима говори: ако се ради о озбиљним стварима, треба унети озбиљност, ако су шаљиве у питању, пријатност. Особито треба припазити да говор не ода какав недостатак у карактеру, што се обично највише тада дешава када се намерно о одсутнима, било у шали или озбиљно, злобно и срамотно говори у циљу омаловажавања. И пошто се разговори најчешће воде или о домаћим стварима, или о државним пословима, или о уметности и науци, то треба настојати, уколико почне да се удаљује на друге предмете, да се опет врати на ове основне, наравно према томе ко су присутни, јер сви не уживају у истим стварима, ни у исто време, ни на исти начин. Треба још pazити докле је разговор занимљив, и као што је било разлога за отпочињање разговора, тако треба да буде мере и за престајање.

XXXVIII

И каогод што сасвим исправно препоручују да у свакој прилици избегавамо душевне немире, односно она душевна узбуђења која се разуму не покорављају, тако и обичан говор треба да буде слободан од излива сличне врсте, да се у њему не испољи било гнев или каква пристрасност, било немарност или плашљивост, или томе нешто слично, а особито треба настојати да се види да онима с којима смо у разговору и поштовање и наклоност указујемо. Додуше, прекори понекад постају неопходни, код којих се можда треба послужити и повишеним гласом и оштријим изразом; само све то треба тако радити да се не види да смо то у гневу учинили. И као што лекари приступају сечењу и паљењу само ретко и нерадо, наравно само

у нужди, кад нема другог лека, тако исто треба се клонити гнева којим се ништа исправно ни смишљено не може постићи. Уопште, у великом броју случајева довољно је послужити се благим прекором, али ипак с таквом озбиљношћу да у себи има и строгости и да буде без вређања. Треба још указати да она горчина коју грдња садржи постоји ради добра онога који грдњу подноси. Паметно је такође и у оним споровима до којих долази с непријатељима, и онда кад од њих чујемо за нас непријатне ствари, да и тада хладнокрвност сачувамо и гнев одагнамо. Јер оно што бива у душевној пометњи не може бити ни доследно учињено, нити га присутни могу одобрити. Ружно је такође и себе величати, лажно нарочито, и уз подсмех присутних играти улогу хвалисавог војника¹.

XXXIX

Пошто се дотичемо, или бар желимо да се дотакнемо, свих случајева пристojности, мора се нешто рећи и каква треба да буде кућа човека од угледа и положаја. Прва намена јој је свакако становање, и у том смислу и сам план изградње треба да се управља, само треба узети још у обзир удобност и спољашњи изглед. Кнеј Октавије¹, који је први из те породице постао конзул, велики је углед стекао, као што се прича, тиме што је на Палатину² саградио изванредан и велики дворac; и како је мноштво света долазило да га види, мислило се да је то власнику, новом човеку, много користило приликом избора за конзула. Скаур³ га је разрушио да би добио пространство за своје грађевине. И тако се десило да је онај у своју кућу први унео конзулство, а овај, син велика и славна човека, у вишеструко већу кућу донео је не само пораз са избора него још и срамоту и несрећу. Кућа свакако треба да уздиже углед, само сав углед не сме зависити од куће, тако да се не деси да власника цене због куће, него кућу због

власника. И као што у осталим стварима треба водити рачуна не само о себи него и о другима, тако и у кући славна и угледна човека, где се примају многи гости и где долази мноштво људи разнаго положаја, треба водити рачуна о пространству. Дешава се, додуше, да пространа кућа често служи на срамоту господару, а нарочито ако је под ранијим господаром била више посећивана. Непријатно је, на пример, кад пролазници кажу:

*О древни доме, колико се твој господар сада
Од ранијег разликује, авај!*

што се у данашње време за многе може рећи⁵. Треба још пазити, нарочито кад сам зидаш, да се сувише не размећеш раскошем и сјајем, јер у том погледу само из једног примера може много зла настати. Баш у овој области врло многи се угледају на поступке најистакнутијих људи. Тако, на пример, ко се нашао да подражава врлине Луција Лукула⁶, тог изврсног мужа, а колико их је много било који су по угледу на њега правили раскошне виле! Стога нарочито у овим стварима треба меру имати и средине се придржавати. И ту исту меру и средину треба на све потребе и начине живота пренети. О овоме само оволико.

У сваком послу који предузимамо треба имати, као што знамо, ове три ствари у виду: прво, да се прохтеви покорављају разуму, што највише помаже у испуњавању дужности; затим, да се извиди од коликог је значаја оно што се намерава урадити, да не бисмо ни више ни мање бриге и труда посветили него што ствар захтева; треће, да пазимо да у свему ономе што се односи на спољашњи углед и начин опхођења будемо умерени. Према томе, праву меру ћемо наћи ако се будемо придржавали оне пристојности о којој смо раније говорили, и ако је никад не будемо напустили. А најважније код ових правила је, свакако, да се прохтеви покорављају разуму.

Остало је још да говоримо о реду у поступцима и речима и повољном времену које им одговара. Овом науком је обухваћено оно што Грци зову *εὐκρίσια*, којом је речи изражено одржање реда, а не умереност, како је ми преводимо, чиме је изражена мера. Ми је при свем том можемо звати умереношћу, а стоици је овако дефинишу: умереност је наука о постављању на право место свега онога што се ради или говори. Отуда излази да речи ред и положај имају исти смисао; јер и ред дефинишу као постављање ствари на њима подесна и одговарајућа места. Само пак место радње називају повољним временом за делање, које Грци зову *εὐκαιρία*, што значи прилика. Из овога излази да је умереност, у оном смислу у којем смо ову реч горе објаснили, наука о повољном времену за делање. Додуше, иста дефиниција важи и за мудрост, о којој смо у почетку говорили, али на овом месту расправљамо само о умерености, уздржљивости и њима сличним врлинама. Оно, дакле, што је мудрости својствено у вези с овим стварима речено је у своје време, а сада је ред да нешто кажемо шта се од ових врлина о којима већ дуго говоримо односи на скромност и допадање онима с којима живимо. Пре свега, у својим поступцима треба завести такав ред да цело наше понашање у животу буде складно и повезано, као поједини делови добро састављеног говора. Ружно је, на пример, и врло неумесно у озбиљној ствари правити шале као на гозби или убацивати неку двосмислену примедбу. Познат је онај умесни одговор Периклов песнику Софоклу док бежаху заједно у војном савету. Приликом једног заједничког састанка случајно прође леп дечак, кад Софокле⁷ примети: „Гле, Перикле, лепа дечака!“ — „Софокле“, одговори му Перикле, „државник треба да има уздржљиве не само руке него и очи.“ Да је Софокле овако нешто изрекао на некој атлетској приредби, не би с правом могао бити пре-

корен: толика је моћ места и времена. Тако на пример, кад би неко коме предстоји судска расправа успут или у шетњи о томе размишљао, или се предао каквим другим мислима, нико му не би замерио, али кад би то исто радио на гозби, изгледао би неуљудан, због небирања времена. Што се тиче оних поступака који много одступају од уљудности, као кад неко пева на тргу или врши неку другу непристојност, они су толико упадљиви да није потребно о њима доносити нарочита правила, док се од оних престапа који су најизглед мали, и које многи не примећују, треба марљивије клонити. Јер као што код цитара и флаута зналац и најмања одступања одмах примети, тако и ми треба да мотримо да у животу не буде каквих неслагања, и уколико пре пажња треба да буде већа што је већа и тачнија сагласност поступака него звукова.

XLI

Према томе, као што код цитаре уво музичара примећује и најмања одступања, тако ћемо ми, ако хоћемо да будемо оштроумни и пажљиви посматрачи мана, често велике ствари закључити из малих. Из погледа очију, на пример, из отпуштања или скупљања обрва, из жалости, веселости или смеха, из повишеног или спуштеног гласа, и из других сличних ствари, лако ћемо просудити шта у тим изразима одговара пристојности и шта одступа од дужности и природе. У том погледу није згорега да се на другима види како изгледа сваки од ових поступака, да бисмо сами могли избећи оно што у њима није пристојно. Јер се дешава, не знам откуд то долази, да код других пре примећујемо кад се нешто погрешно него код себе самих. Стога се у настави најлакше исправљају они чије грешке сами учитељи понављају пред њима.

Исто тако није неумесно ни за оне ствари у погледу којих смо у неизвесности обратити се ученим људима, и по могућству искусним, и затражити савет како они сматрају да треба поступити у поједином роду дужности. Ово утолико пре што људи већином нагињу скоро увек тамо где их сама природа вуче. Примајући савете треба гледати не само на оно шта ко каже, него и шта мисли и из којег разлога тако мисли. И као што сликари и они који ликове праве, па чак и песници, желе да им радове свет разгледа, да би, ако нешто већина покуди, поправили, и истражују сами, и заједно са другима, у чему је грешка учињена, тако и ми, ослањајући се на суд других људи, морамо врло много тога и да урадимо и да не урадимо, и да променимо и да исправимо.

Што се тиче оних поступака који се заснивају на обичајима и грађанским установама, о њима нема шта да се прописује, јер су они сами за себе прописи, и нико не би смео упасти у ту грешку да мисли, кад су Сократ и Аристип могли понешто урадити или рећи против обичаја и друштвених навика, да је то и њему допуштено. Они су ту слободу и право стекли својим великим и недоступним преимућствима. Учесне циника, међутим, треба сасвим одбацити јер је непријатељско свакој пристојности, без које ништа не може бити ни праведно ни морално. Наша је у ствари дужност да уважавамо и указујемо поштовање онима чији је живот осведочен на великим и моралним поступцима, који су одани држави и за њу имају заслуга или су их имали, као и онима који су на почасним и управним положајима. Треба још указивати много поштовања старости, уступати првенство представницима власти; такође правити разлику између грађанина и странца, а међу самим странцима разликовати да ли је приватно или јавним послом дошао. Укратко, да појединачно не набрајам, дужни смо да поштујемо, бранимо и чувамо права и заједницу целог људског рода.

Што се тиче заната и других занимања, које треба сматрати племенитим а које ниским, о томе смо отприлике овако гледиште наследили. Прво се не одобравају она занимања која навлаче мржњу људи, као цариника или мењача. Неплеменитим и ниским пак сматрају се занимања најамника и свих оних од којих се купује рад, а не способност, јер је код њих плата у ствари најамнина за робовање. Ниским такође треба сматрати и занимања оних који од трговаца купују да би одмах препродавали, јер ништа у ствари не користе, сем што сувише лажу, а од обмањивања нема ничег ружнијег. И све занатлије се баве цијим послом, јер заиста у једној радионици не може бити ничег привлачног. Најмање се пак могу одобрити оне вештине које су слуге прохтева, где спадају:

Рибари, месари, цревари, кувари¹.

како би Теренције рекао. Додај овамо, ако хоћеш, продавце мирисних уља, учитеље играња и власнике коцкарница. Међутим, она занимања у којима се тражи више знања или која доносе већу корист, као медицина, архитектура, васпитање омладине, све су то занимања достојна оних чијем друштвеном реду прилича. Што се пак тиче трговине, ако је на мало, мора се сматрати као занимање нижег реда и неприлично, али ако је на велико и разгранато, и ако набавља мноштво робе са свих страна и ставља је на расположење многима без обмањивања, није баш за кућење; штавише, трговац може заслужити највећу хвалу ако се засићен или боље рећи задовољан добитком, онако као што се раније често са пучине повлачио у пристаништа, сада са пристаништа повуче на пољско имање и своје посеве. У ствари, од свих начина за стицање имовине ниједан није бољи од земљорадње, ни уноснији, ни пријатнији, ни сло-

бодна човека достојнији. Међутим, пошто сам о њој довољно опширно говорио у Катону Старијем, то оданде можеш узети све што се на ово место односи.

XLIII

Из досад изложеног мислим да се довољно јасно види на који начин се дужности могу извести из оних делова који сачињавају морал. Али и између самих моралних поступака често може доћи до сукоба и одмеравања који је од два морална поступка моралнији, које питање Панеције уопште није ни додирнуо. Јер како се сав морал, као што знамо, састоји из четири дела, од којих се један односи на сазнање, други на заједницу, трећи на великодушност, четврти на умереност, то их је потребно при избору дужности често међусобно упоређивати.

Пре свега, мишљења сам¹ да су оне дужности које се односе на друштвену заједницу важније и са природом сагласније од оних које потичу из тежње за сазнањем истине, што се може образложити следећим излагањем. Кад би, рецимо, мудра човека запао такав живот да у изобиљу свих ствари проучава и посматра у највећем миру сам са собом све оно што је достојно сазнања, ипак, ако би усамљеност била толика да не може човека видети, брзо би изгубио вољу и за сам живот. Дале, као што знамо, најглавнија од свих врлина је мудрост², коју Грци зову σοφία, док памет, или грчки φρόνησις, нешто друкчије замишљамо, као науку о избору ствари којима треба тежити или које треба избегавати; док је мудрост, коју назвах главном врлином, наука о божанским и људским стварима, која обухвата заједницу богова и људи и њихове међусобне везе, те ако је ова врлина најважнија, као што јесте, онда је нужно да најважнија дужност буде она која произлази из те

заједнице. Јер, у ствари, упознавање и посматрање природе изгледа донекле крње и недовршено ако није праћено никаквим делањем. А то само делање најбоље се огледа у удовољењу људских потреба, и односи се, дакле, на људско друштво, те га, према томе, треба претпоставити научном сазнању. То исто мисле и делом потврђују и сви најодличнији људи. И ко се, уосталом, у испитивању и истраживању природе може толико занети да, сазнавши изненада, док посматра и проучава ствари најдостојније сазнања, да је отаџбина у опасности, којој он може притећи у помоћ и користити, не би све оставио, и чак одбацио, макар мислио да за то време може избројати звезде или измерити величину света? То исто би свакако урадио да му је отац или пријатељ у опасности. Из свега овога излагања се јасно види да тежњама и дужностима науке треба претпоставити дужности правде, јер се оне односе на опште добро људи, од чега човеку ништа не сме бити прече.

XLIV

Штавише, и они чији је сав живот био посвећен научном истраживању ствари нису сасвим одустајали да буду људима од користи и помоћи. Захваљујући њима, многи су стекли образовање и постали бољи и кориснији грађани своје државе. Тако је, на пример, Тебанца Епаминонду васпитао питагорејац Лизис¹, Сиракужанина Диона² Платон, и многи други многе друге. И ми сами, све што смо држави допринели, ако смо стварно што допринели, то је зато што смо јој приступили подучени од својих учитеља и знањем снабдевени. Сем тога, они не пружају знање само за живота и лично онима који су жељни науке, већ то исто постижу такође и после смрти својим писаним споменицима. И доиста, ниједно питање није од њих остало необрађено, ни у вези закона, ни оби-

чаја, ни државног уређења, тако да изгледа као да су своје слободно време посветили нашим пословима. Тако видимо да и сами они који се одају научном истраживању и мудрости све своје знање и способност посвећују општој људској користи, из чега се види да више вреди умети нешто речито исказати, и уз то паметно, него и најумније размишљати без речитости, зато што се размишљање само у себи врти, док се речитост распростире на све оне с којима смо друштвено повезани. И као што се ројеви пчела не удружују ради прављења саћа, већ праве саће зато што од природе имају нагон за заједничким животом, тако и људи још у већој мери доприносе својим радом и стваралаштвом општем добру зато што су друштвена бића. Стога, ако она врлина која се заснива на опстанку људи, односно на одржавању заједнице људског рода, не врли утицај на научно сазнање ствари, онда сазнање изгледа усамљено и неплодно, као што и одважност, ако се отуђи од људске заједнице и њених веза, постаје само подивљалост и суровост. Огуда и следи да су дужности према људској заједници важније од тежње за сазнањем. А није истина ни што неки тврде да је до стварања друштвене заједнице и веза међу људима дошло из животне нужде, пошто оно што природа захтева без помоћи других нису у стању да постигну; и још кажу: кад би нам све што се односи на живот и негу било дато као неким чаробним штапићем, како се то каже, онда би се свако ко има духа и дара одрекао свих послова и брига и сав се предао размишљању и науци. Није тако. Такав ће, напротив, самоћу избежавати и тражити друштво за свој научни рад, желећи или да неког научи или да сам учи, или да нешто чује или да сам другима нешто каже. Према томе, свака дужност која има значаја за људску заједницу и њено одржање мора стајати изнад оне дужности која се односи на сазнање и науку.

Овде би се још можда могло поставити питање да ли дужности према овој заједници која почива на основама природе треба претпоставити дужностима умерености, скромности и пристојности. Мислим, не треба. Има у ствари поступака који су делом и тако ружни и тако срамни да их ниједан мудар човек, ни кад се ради о опстанку отаџбине, неће урадити. Таквих примера је Посидоније¹ врло много прикупио, само су неки тако одвратни, тако бестидни да их је чак срамота изрећи. Тако нешто нико не сме предузети ради државе, нити држава може тражити да се тако нешто због ње предузме. И ова ствар утолико боље стоји што такво време не може наступити кад је држави потребно да честит грађанин за њу какво срамно дело почини. Према томе, можемо као утврђено сматрати да код избора дужности увек првенство имају оне дужности које се односе на одржање људске заједнице. А други закључак овог излагања је да свако мишљење и научно истраживање треба да прати смишљено делање. Из тога излази да више вреди смишљено делање него мудро размисљање. О овом је, мислим, било доста говора. Сад је цела област толико рапчишћена да није тешко при истраживању дужности увидети коју треба којој претпоставити. Уосталом, и у односу на саму људску заједницу постоји више ступњева дужности, само се у овом случају лако може видети која је од које важнија, тако да се прве дугују бесмртним боговима, друге отаџбини, треће родитељима, а затим редом осталима. Из ових кратких излагања може се, надам се, разумети да људи не падају у несвесност само у томе да ли је нешто морално или неморално, него и онда кад се укажу два морална поступка, који је од њих моралнији. Ово место је Панеције, као што горе рекох, изоставио. А сада је време да пређемо на остале делове наше поделе дужности.

КЊИГА ДРУГА

I

На који начин се дужности изводе из морала, односно из ма којег рода врлине, мислим, сине Марко, да је довољно објашњено у претходној књизи. Сада је ред да пређем на оне родове врлина који се односе на уређење живота, и на стицање оних ствари којима се људи служе да дођу до моћи и богатства. Овде се, као што сам већ рекао, истражује шта је корисно, шта је некорисно, и онда, међу корисним стварима, која је кориснија или која је највише корисна. Приступитићу излагању тих дужности пошто претходно нешто кажем о својој намери и гледишту у вези с овом расправом. Јер колико год да су наши списи многима отворили вољу не само за читање него и за писање, ипак се понекад бојим да се још не нађе добрих људи којима би само име филозофије било мрско, и чудили се да на њу толико труда и времена трошим. Њима могу одговорити: док су државом управљали они којима се сама била поверила, дотле сам и ја све своје бриге и мисли на њу управљао. Али откада један човек држи све под својом насилном влашћу, те ни савет ни реч других не важи, и откако сам изгубио своје другове, оне изванредне људе са којима сам републику бранио, нисам се хтео предати ни чами, која би ме уништила да јој се нисам одупро, нити опет уживањима недостојним образована човека. И камо среће да република сада постоји у оном стању у којем поче да се уздиже¹, и да није опет пала као плен људима жељним не толико промена колико разарања! Тада бих и ја, онако као што

сам радио док је република постојала, прво више труда улагао у делање него у писање, и затим у самим списима не бих као сада расправљао општа питања, већ бих, као што сам често радио, објављивао своје јавне говоре. А сада кад република, која је највише била предмет мојих брига, мисли и настојања, више уопште не постоји, то су наравно и говори и пред судом и у сенату умукли. И како дух не може мировати, сматрао сам да ћу бригае најчасније одагнати ако се опет вратим филозофији којом сам се још од раних година почео бавити. Њој сам у младости ради образовања много времена био посветио, али доцније, кад почех добијати звања и кад се сав предадох државним пословима, прилике за рад на филозофији било је само толико колико ми је времена преостајало од пријатеља и државних брига. А то сам опет цело трошио у читању, јер за писање није достајало времена.

II

Усред, дакле, тако великих зала нашло се, мислим, бар то добро што ми се пружила прилика да пишем о оним стварима које нашим људима нису довољно познате, а које су у највећем степеноу достојне сазнања. И шта је, уосталом, пожељније од мудрости, шта извршније, боље и човека достојније? Стога се они који њој теже називају филозофи, а сама филозофија није ништа друго, ако хоћеш саму реч да преведеш, него љубав према мудрости; док је мудрост, како је стари филозофи дефинишу, познавање божанских и људских ствари и закона по којима се ове ствари управљају. И ко тако узвишену тежњу куди, не знам доиста шта би то могло бити што такав сматра да би требало хвалити. Јер, стварно, ако се тражи душевни одмор и предах од брига, шта се може упоредити са занимањем оних који увек понешто истражују што се односи и утиче на добар и сре-

ћан живот? Или ако се желе извести начела доследности и врлине, онда је ово та наука којом то постижемо или нема друге. А тврдити да нема науке о највишим стварима, док ни најбезначајније нису без своје науке, особина је људи који мало смишљено говоре и у највишим стварима се варају. Ако пак постоји нека наука о врлини, где да се тражи она ако од овог начина изучавања одступиш? Само ове ствари, кад је реч о подстицању на изучавање филозофије, треба убедљивије изложити, што сам и урадио у једном другом спису¹. Овом приликом сам само хтео да објасним зашто сам се, будући потиснут са државних положаја, најрадије одао овом послу.

Још ми се ставља примедба, и то од стране образованих и учених људи, да ли довољно доследно поступах када, тврдећи да се ништа поуздано не може сазнати, ипак често расправљам о разним питањима, а сада чак и правила о дужностима постављам. Волео бих кад би овима боље била позната гледишта наше школе². Јер ми нисмо од оних чији дух лута од неизвесности до неизвесности, немајући ничег одређеног за чим би ишао. И какво би морало бити то мишљење, или боље рећи какав би то био живот којем недостаје не само моћ научног расуђивања него и сама начела у животу? Ми се, у ствари, од других филозофа разликујемо по томе што они за једне ствари кажу да су извесне, а друге неизвесне, док ми, на супрот овима, тврдимо да су вероватне или нису вероватне. И шта ме, уосталом, спречава да оно што ми изгледа вероватно прихватим, а супротно томе да одбацам, и, клонећи се охолости у мишљењу, да избегнем непромишљеност која нимало не приличи мудрој човеку? Наши се, у ствари, по свим питањима споре зато што се сама ова вероватноћа не може појавити док се не изврши упоређивање разлога и с једне и с друге стране. Но то је све у нашим *Академским беседама*³, мислим, довољно пажљиво изложено. И мада се ти сада, мој Цицероне, бавиш проучавањем најстаријег и

најплеменитијег филозофског учења под руководством самог Кратина, који се са самим оснивачима ове изванредне филозофије може напореда ставити, ипак нисам хтео да ти остану непозната ова наша гледишта, која су, у ствари, твојим¹ врло блиска. А сад је време да наставимо наше излагање.

III

Од пет делова, на које смо још у почетку науку о дужностима поделили, од којих се два односе на пристојност и морал, два на животне удобности, богатство, моћ, углед, пети на избор одлуке у случају када поменуте особине изгледају да су у међусобном сукобу, онај део који се односи на морал већ је завршен, и жеља ми је да се баш са њим највише упознаш. А предмет о којем ћемо сада расправљати јесте оно што се у обичном говору назива корисност. У последицу ове речи навика је временом скренула с правог пута и постепено докле довела да се морал одваја од корисности, те излази да је морал нешто што не мора бити корисно, а корисно нешто што не мора бити морално, од чега се ниједно опасније схватање није могло увући у људски живот. Међутим, филозофи највећег угледа поступају озбиљније и тачније, те ова три рода ствари, праведност, морал и корисност, у суштини сједињених, само у мислима растављају. Јер оно што је праведно, мисле они, мора бити и корисно, тако исто и морално мора бити праведно, те отуда излази: што је морално мора бити и корисно. Због овога се и дешава да се они који ово недовољно увиђају често диве препреденим и лукавим људима и сматрају њихово неваљалство за мудрост. Стога их треба отргнути од заблуде и у свест им повратити веру да увиде да само часним намерама и праведним поступцима, а не преваром и неваљалством, могу постићи оно што желе.

Све, дакле, ствари што служе одржању људског живота делом су безживотне, као злато, сребро, или производи земље, или томе слично; а делом жива бића са својим нагонима и прохтевима. Од самих тих живих бића, једна су лишена разума, а друга располажу разумом. Без разума су коњи, волови, остала стока, пчеле, чијим трудом се ствара нешто корисно за људску употребу и живот. Док од бића која разумом располажу постоје два рода, један је богова а други људи. Наклоност богова се задобија побожношћу и невиношћу; после богова, и одмах за њима, људи људима највише корисни могу бити. На исти начин се врши подела и оних ствари које штете и сметају људима. И пошто се верује да богови људима зло не смишљају, то се они изузимају, и сматра се да људи људима највише сметају. То долази отуда што је већина оних ствари које назвамо безживотним дело људског труда, и не бисмо их имали без већине и рада људских руку, нити бисмо се њима могли послужити без људске помоћи. Тако исто без сарадње људи не би било могуће ни лечење болести, ни пловидба, ни обрађивање поља, ни убирање и чување плодова и осталих производа. И даље, не би могло бити ни извоза оних производа којима обилујемо, нити пак увоза оних ствари којима оскудевамо, да нема људи који се тим пословима баве. Из истих разлога не би се чак ни камење које је за нашу употребу нужно могло из земље исецати, нити би се ископавало:

Гвозђе, мед, злато, сребро доле скривено¹,

без људског рода и руку.

IV

Тако исто и кровови који нас од зиме чувају и од врућине штите, откуда би људском роду у почетку били дати или како би се доцније могли

оправити ако се сруше, било услед буре или земљотреса или дотрајалости, да није искуство научило да се од људи тражи помоћ у таквим случајевима? Додај овамо водоводе, одвођење река, наводњавање поља, насипе против бујица, вештачка пристаништа: откуда бисмо све то могли имати без људске сарадње? Из ових примера и многих других јасно се види да се ни плодови ни друге користи које се из мртвих ствари издвајају ни на који начин не би могли добити без људских руку и труда. И најзад, какве би се користи и услуге могле извући од животиња кад не би и овде људи помогли? Јер и они који први пронађоше какву корист од које животиње можемо имати бејаху свакако људи; па ни данас без људског рада не бисмо их могли ни хранити, ни кротити, ни чувати, ни од њих у право време корист извлачити. Људи су такође ти који уништавају штетне животиње и хватају оне које могу бити од користи. А да већ не набрајам оне силне занате без којих људски живот уопште не би могао постојати. Јер ко би болесним помогао, ко би се о забави здравих старао, ко за храну или одело, кад нам толики занати услуге не би пружали. И нарочито њима захваљујући, људи су усавршили своје услове живота и дошли до стања које их толико одваја од начина живота осталих животиња. Па и што се самих градова тиче, ни они без удруживања људи не би могли бити ни подизани ни насељавани; а отуда су опет потекли закони и обичаји, извесна равноправност и усклађен начин живота. А то је све довело до блажих нарави и човечности, и учинило је да живот постане сигурнији и да узајамном разменом добара и услуга ни у чему не оскудевамо.

V

Овде сам се задржао дуже него што је потребно. И коме, уосталом, није одмах јасно све оно што Панетије онако опширно разлаже да ни-

ко, ни војсковођа у рату ни државник у миру, не би могао ништа велико ни корисно постићи без сарадње других људи? Ту он спомиње Темистокла, Перикла, Кира, Агезилаја, за које каже да толика дела не би могли извести без помоћи људи. У једној очигледној ствари служи се излишним сведоцима.

Онако, дакле, као што велике користи добијамо од слоге и сарадње људи, тако, с друге стране, видимо да нема тог зла које човеку не би долазило од човека. Постоји једна књига од Дикеарха¹, великог и речитог перипатетичара, о уништењу људи. Он најпре набраја разне узроке уништавања, као поплаве, кугу, сушу, најезду зверова чијим су упадима, прича, читава људска племена истребљена, а затим упоређивањем доказује колико је више људи уништено нападом људи, односно ратовима или бунама, него свим другим несрећама заједно.

Пошто, дакле, не може бити сумње да људи људима и највише користе и највише штете, смамтрам да је главни задатак врлине да усклади људске нарави и да их наведе да буду једни другима на услузи. Стога оне користи које за људски живот потичу од мртвих ствари и од употребе и коришћења животиња припадају напорним занатима, док се расположење и готовост људи на увећање нашег благостања постиже мудрошћу и врлином најизврснијих људи. Сама пак врлина се, углавном, испољава у овим грима стварима². Прва од њих се састоји у увиђању шта је у којој ствари истинито и исправно, шта је коме допуштено, шта доследно, шта из чега произлази и шта је којој ствари узрок. Друга се односи на стишавање узнемирених душевних покрета, које Грци зову *καθῆρ*, и да се прохтеви, које они зову *βίαιαι*, учине разуму покорни. А трећа нас упућује да поступамо умерено и разумно с онима с којима заједно живимо, да бисмо њиховом помоћи дошли до свих оних средстава која наша природа захтева, и да

у заједници с њима отклонимо неправду која нам се наноси, и осветимо се онима који се усуде да нам зло учине и казимо их онако како то праведност и човечност захтевају.

VI

Каквим се пак средствима треба послужити да задобијемо и сачувамо наклоност људи, одмах ћемо рећи, само ћемо претходно указати на неке ствари. Да срџа игра волику улогу у погледу и добра и зла, ко то не зна? Јер кад под њеним повољним ветровима пловимо, жељеном циљу стижемо, а кад против нас дувају, о стене се разбијамо. Ипак су ређе оне недаће које од самог случаја зависе, било да потичу од мртвих ствари, као непогоде, буре, бродоломи, рушења, пожари; или од зверова, као удари, уједи, напади. Све су ово, као што рекох, ређе случајеви. Док, напротив, уништите војска, као ту скоро три¹, а често и више, убиства заповедника, као недавно великог и изузетног мужа², затим мржње гомиле и због њих честа прогањања, немилости, бекства заслужних грађана; и, обратно, срећни исходи, почести, власт, победе колико год да су у зависности од случаја, ипак се ни у повољном ни у неповољном погледу не могу десити без учешћа и настојања људи. Пошто смо на ове ствари указали, показујемо сада на који начин можемо побудити и придобити наклоност људи за наше потребе. Ако ово излагање буде изгледало подуже, нека се узме у обзир величина користи предмета, па ће онда можда изгледати и да је одвише кратко.

Све, дакле, што људи чине да некоме моћ и углед увечају, то чине или из личне наклоности, кад неког због нечег воле, или из поштовања ако се нечијој врлини диве те га сматрају достојним највеће части, или кад у некога имају поверење и падају се да ће умети добро да послужи њиховим стварима, или кад се нечије моћи плаше, или,

обратно, кад од неког нешто очекују, као кад краљски или народни вођи какве поклоне и давања објављују, или најзад ако су наведени наградом и платом, што је најпрљавији и најнедостојнији начин и за оне који се њим обавезују и за оне који тим средствима прибегавају. Јер ствари рђаво стоје тамо где се новцем покушава оно што врлином треба постићи. Но будући да је понекад и ово средство нужно, рећи ћемо на који начин се треба њиме послужити, пошто претходно будемо говорили о оним средствима која су врлини својствена. Напоменимо још да се људи тако исто из разних побуда покоравашу сили и власти другог. На то су, у ствари, наведени или из осећања наклоности и због учињених услуга, или из поштовања према достојанству, или у нади да ће им то користити, или из страха да силом не буду натерани да се покоре, или примањем поклона и објављивања, или најзад најмљени новцем.

VII

Од свих, дакле, средстава за чување и одржавање власти нема поузданијег од љубави ни несигурнијег од страха. Стога Еније изванредно каже:

*Кога се плаше тога мрзе, кога мрзе смрт му жели.*¹

А да мржњи многих никаква сила не може одолети, уколико се раније није знало, сазнало се недавно! И не само да пропаст овог тиранина² којег је морала трпети оружјем покорена република, и покурава му се чак и сада мртвом, показује колико је погубна мржња људи, него и сличан крај осталих тирана од којих једва да је неко такву пропаст избегао. Страх је заиста рђав чувар дуготрајне сигурности, док је љубав верна заштитница и увек је уз нас. Они, додуше, који силом покорене држе у власти, морају стално прибегавати строгасти, као господари према slugама

кад их друкчије не могу држати у покорности; али они који се у слободној држави тако понашају да други треба да их се плаше, такви ништа луђе не могу измислити. Јер ма колико закони били погажени, ма колико дух слободе био заплашен, ипак они временом избијају или прећутним изражавањем незадовољства, или на тајним изборима за какво звање. И поред тога, јачи су уједи слободе која је раскинула ланце него неометане. Оно, дакле, треба да прихватимо што има најширу примену и што има највећи значај не само за безбедност, него и за увећавање угледа и моћи, или, укратко, да се страх одагна, а љубав задржи. На тај начин ћемо најлакше постићи оно што желимо и у приватним стварима и у државним пословима. Међутим, они који хоће да их се други плаше, нужно се и сами морају плашити од оних које застрашују. И шта да стварно мислимо о оном Старијем Дионизију¹? Какав ли је њега страх морао морити кад се плашио бријачевог ножа, па је сам себи ужареним угљем браду смудио? А у каквом ли је тек душевном стању живео Александар из Фере²? За њега се прича да је своју жену Тебу много волео, али кад јој је у посету после гозбе ишао, морао је један варварин, и то, како причају, сав ишаран тракијским знацима, да иде испред њега са исуканим мачем, док је унапред слао неке од својих телохранитеља да претресу женине ковчеге, и да испитају да се међу хаљинама не крије какво оружје. Јадна ли човека који је варварина и жигосана роба сматрао вернијим од своје супруге! Ипак га слутња није преварила, јер га је она убила због подозрења неверства. И нема, стварно, толике власти која би под сталним притиском страха могла бити дуговечна. Као сведок за то је Фаларис³, познат мимо осталих по својој свирепости, који не погибе из заседе, као овај Александар којег баш споменућу, нити од неколико завереника као овај наш⁴, већ на њега навали сав народ Агригента. И зар Македонци усред битке не напустише Деметрија и сви до једног не

пребегосе Пиру? И зар Лакедемонце због неправедне владавине не напустише скоро сви савезници и осташе равнодушни посматрачи леуктарске несреће?

VIII

У оваквим случајевима радије се позивам на стране примере него на домаће, али ипак не могу пропустити а да ово не кажем. Све дотле док се владавина римског народа заснивала на доброти а не на неправди, ратови су вођени или због савезника или због превласти, и крај ратова је био милостив или како је нужда захтевала. Сам сенат је био као пристаниште и уточиште краљева, народа, племена, док су наши државници и војсковођи настојали да стекну највећу част баш тиме што би наше провинције и наше савезнике узимали у заштиту. Стога се наш град тада могао назвати пре заштитником него господаром света. Овакво васпитање и начела још раније смо почели све мање показивати, док их после Сулине победе¹ сасвим не изгубисмо. Престало се, у ствари, ма шта сматрати неправедним према савезницима, откада се појавила оволика свирепост и безобзирност према грађанима. У његовом случају видимо како се борба за часну ствар завршила нечасном победом. Усудио се, између осталог, да каже, онда кад је на Форуму уз пободено копље јавно продавао имања честитих и богатих људи и неоспорних грађана, да свој плен продаје. За овим је следио други који је, у сасвим неправедној ствари, после још срамније победе, распродавао не само имања појединих грађана, него је читаве покрајине и области истом погубном праву подвргао. И пошто је онако опустошио и уништио стране народе, видели смо га како, као наговештај пропасти републиканске власти, носи на тријумфу лик града Масилије², и тријумфује над оним градом без чије помоћи никада наши војсковођи из трансалпин-

ских ратова нису тријумфе доносили. Могао бих поред овога набројати још многе срамне поступке, да је сунце икада видело срамнијег од овога. У ствари, заслужили смо казну. Јер да нисмо трпели да злочини многих остану некажњени, никада не би једног човека запала оволика самовоља. Његова имовина је, додуше, прешла на мало наследника, али зато његови прохтеви имају много следбеника. Нити ће уосталом икада нестати расада и узрока грађанских ратова, докле се пропали људи буду надали и сећали оног пободеног копља којим је Публије Сула³ претио за време диктатуре свог рођака, и које после тридесет и шест година опет подиже. Један други⁴ опет, који је под првим диктатором био јавни писар, под овим постаде градски квестор. Из овога треба разумети да грађански ратови никад неће престати док се појединци надају таквим наградама. Још су нам остали читави само зидови Града, па и њима прете највеће опасности, док смо републику сасвим изгубили. Све су нас, дакле, ове несреће задесиле — да се вратим на наш предмет — зато што смо више волели да нас се други плаше него да нас воле и поштују. И кад се то све могло десити римском народу због његове неправедне владавине, чему онда треба појединци да се надају?

Пошто је очигледно да је сила љубави велика а страха слаба, остаје нам да сада исправимо каквим средствима можемо најлакше задобити ону наклоност коју желимо постићи, заједно с поштовањем и поверењем. Само нам то свима није потребно у истој мери. Свако у ствари треба према животним намерама да одлучи да ли му је потребно да стече наклоност многих или да се са мало њих задовољи. Али једно је свакако извесно и мора се сматрати првим и најважнијим правилом, а то је да стечемо пријатељство људи који нас воле и наше особине цене. Ово је, свакако, једна од оних ствари где нема много разлике између великих и обичних људи, те и једни и други треба скоро подједнако да теже да је задобију. За почаст-

ма, славом и наклоности грађана сви можда немају потребе у подједнакој мери, али ономе ко њима располаже донекле користе, како у осталим стварима тако и у стицању пријатељства.

IX

О пријатељству сам, међутим, расправљао у једном другом спису који носи назив Лелије¹, а сада ћу да говорим о слави. И мада сам о тој ствари већ две књиге² написао, ипак ћу и тај предмет овде додирнути, утолико пре што она у отправљању најважнијих послова има велики утицај. Највиша и савршена слава састоји се из ове три ствари: да нас народ воли, да у нас има поверења и да нас са извесним дивљењем сматра достојним почаста. Према томе, да се просто и јасно изразим, наклоност народа се задобија скоро истим средствима којима и наклоност појединаца. Међутим, постоји и други начин прилажења народу којим се у душу скоро сваком појединцу можемо увући. Али погледајмо најпре међу оним трима прописима којим се средствима задобија наклоност народа. Први је начин, свакако, добротинство. На другом месту, наклоност се стиче и самом добром вољом за добротинством, чак и онда ако можда и средства недостају. Али нарочито се наклоност народа побуђује добрим гласом и мишљењем о услужности, доброти, праведности, верности, и уопште о свим оним врлинама које се односе на благост карактера и приступачност. И заиста, пошто нам се оно што називамо моралним добром и пристојношћу само по себи свиђа и својом природом и изразом узбуђује свачију душу и изгледа као да највише зрачи из оних врлина које горе споменух, то смо самом природом наведени да оне волимо у којима сматрамо да те врлине постоје. Ово су у ствари најважније побуде за стицање љубави, али може бити и других мање утицајних. Што се пак тиче поверења, оно се може постићи

овим двома особинама: да се о нама мисли да смо заједно са праведношћу обдарени и мудрошћу. Јер у оне имамо поверење за које сматрамо и да боље ствари разумеју од нас, и, кад у неком потхвату дође одлучан тренутак, да умеју и ствар боље извести и у право време одлуку донети. То је, по мишљењу људи, и корисна и права мудрост. Стога се праведним и поузданим људима, а то ће рћи честитим, такво поверење поклања да према њима не постоји никакво подозрење преваре и насиља. Отуда и долази да с њим правом сматрамо да овима можемо поверити и своју сигурност, и имање, и децу. Од ове две особине за стицање поверења правда је моћнија, јер она и без мудрости има доста утицаја, док мудрост без праведности нема никаквог дејства у стицању поверења. Заправо, уколико је неко довитљивији и лукавији, утолико је омрзнутији и сумњивији ако се нема поверења у његово поштење. Из свега овога се изводи да правда, удружена са разумом, може имати колико се хоће снаге за стицање поверења; правда без мудрости много може постићи; док мудрост без праведности у том погледу не може ништа да уради.

X

И нека се нико не чуди зашто — и поред тога што се сви филозофи у томе слажу, а и сам сам често о томе расправљао да онај ко има једну врлину има и све остале — сада такво раздвајање вршним, као да неко може бити праведан ко није уједно и mudar. У ствари, друкчији је начин излагања кад се у филозофском расправљању истина истражује, а друкчији кад се обичном говору прилагођава. Према томе, ми се овде изражавамо као обичан свет кад кажемо за једне да су храбри, за друге добри, за треће мудри. Уосталом, треба се и служити речима обичног света и које су у општој употреби кад говоримо о мишљењу које тај оби-

чан свет има о стварима. Тако исто је и Панетије радио. Али вратимо се на наш предмет.

Од оне, дакле, три особине које се односе на славу, трећа је била да нас људи из поштовања и дивљења сматрају достојним почасти и звања. Уопште узевши, људи се диве свему што изгледа велико и изнад њихових схватања, а нарочито код појединаца кад примете неке неочекиване добре особине. Стога поштују и највећим хвалама уздижу оне људе у којима мисле да су открили неке изванредне и ретке врлине, док исмејавају и презиру оне у којима мисле да нема ни врлине, ни духа, ни одважности. Међутим, не презиру све оне о којима рђаво мисле. У ствари, оне које сматрају непоштеним, opakим, превртљивим и спремним на вршење неправде, њих ниуколико не презиру, већ о њима рђаво мисле. Према томе, као што горе рекох, презиру се они који нису ни за себе ни за друге, како се то каже, и који нису ни за какву делатност, ни напор, ни бригу. Док се дивљесје указује онима за које се мисли да друге надмашују врлином, и за које се сматра да су ослобођени како сваке срамоте, тако и оних порока којима се други лако не могу одупрети. И заиста, прохтеви, ти ласкави господари, одвраћају од врлине најбоље делове душе, и обратно, кад се канце бола приближе, већину хвата прекомеран страх. Тако исто кад су у питању живот и смрт, богатство и сиромаштво, сви се људи до крајности узбуђују. И кад се нађе људи који на све то равнодушно и са висине гледају и које велика и достојна ствар, чим се пред њих укаже, придобија и привлачи, ко се тада не би дивео достојанству и лепоти њихове врлине?

XI

Отуда и долази да ово презирање пролазних ствари изазива велико дивљење, и да праведност, она врлина по којој се људи добрим називају, из-

гледа свету као нешто што је највише достојно дивљења, и не без разлога. Јер стварно нико не може бити праведан ко се плаши смрти, бола, прогањања, оскудице, или ко овима супротне ствари претпоставља правичности. А нарочито се људи диве ономе кога новац не узбуђује, и код кога ову особину примете, тога сматрају као да је ватрену пробу издржао. И тако видимо да праведност у себи садржи оне три врлине које се за стицање славе траже: најпре наклоност, јер праведан човек хоће многим да користи, затим из истог разлога поверење, и, најзад, дивљење зато што презире и занемарује оне ствари за којима се многи грабе заслепљени похлепношћу.

Стога, или бар по мом мишљењу, свако стање или начин живота тражи помоћ других људи, и то на првом месту да би имали с ким водити пријатељске разговоре, што је тешко стећи ако не дајеш утисак добра човека. Па чак и усамљену човеку, и ономе ко на пољском имању живот проводи, нужен је углед честитости, и то утолико пре што би сигурно били сматрани нечасним кад тог угледа не би имали, и, ни са које стране заштитени, били би изложени многим недаћама. Тако исто и онима који продају или купују, узимају или дају под закуп, или се каквим набавкама баве, праведност је нужна за успешно вођење послова. А њена је сила толика да ни они чак који се злочиним и преступом хране не могу живети без икаквог делића правде. Јер ако неко од оних који заједно пљачкају некоме од њих нешто украде или отме, томе нема места ни у разбојничкој дружини. Па и самог вођу гусара, који плен не би равномерно поделио, другови или убијају или напуштају. Штавише, кажу да и лопови имају своје законе којима се покорвају. Тако Теопомп¹ прича да је Бардилије², илирски разбојник, стекао велику моћ због правичности у подели плена, а још већу Вирријат³ из Лузитаније, пред којим су чак и наше војске и наши војсковођи узмицали, којег је тек Лелије, онај који носи назив Мудри, као претор

разбио и тако му обест смањено, да је својим следбеницима лак посао оставио. Кад је, дакле, таква моћ правде да она чак јача и уздиже моћ разбојника, замислимо онда колики тек њен утицај мора бити под заштитом закона и судова у добро уређеној држави.

XII

Мени се стварно чини да су не само код Међана, како Херодот¹ прича, него и код наших предака људи јаког карактера пекад истицани за краљеве да би се народ могао правдом користити. Јер кад би немоћан народ угњетаван био од оних који имаху већу моћ, прибегавао би неком појединцу који се истицао врлином. Овај би усмоћне заштитио од неправде, и завођењем праведног реда подједнаким правом би држао у власти и највише и најниже. Исте побуде су биле и за увођење закона као и за бирање краљева. Увек је, наравно, зацртана једнакост права, без чега, уосталом, оно и не би било право. И кад су то успевали да постигну преко једног праведног човека, онда су се с тиме задовољавали; али како се такав човек ретко могао наћи, створени су закони који би са свима увек истим језиком говорили. Отуда је очигледно да су најчешће на управу бирани они људи о чијој би праведности народ имао високо мишљење. Ако је уз то још долазило да су сматрани за мудре људе, онда би сматрали да ничега нема што под таквим вођима и заштитницима не би могли постићи. Према томе, правду треба свим средствима неговати и чувати како због ње саме, јер иначе не би била правда, тако и због стицања части и славе.

И као што није довољно само умети стећи новац, него га треба и корисно уложити да даје сталне приходе, и то не само за најнужније потребе него и за стицање угледа, тако и славу треба уме-

ти разумно и стећи и на своју и општу корист употребити. У том смислу Сократ даје просто правило и каже да је најпреци пут слави и најсигурнији да човек настоји да буде онакав какав жели свету да изгледа. И заиста се грдно варају они који мисле да могу стећи трајну славу претварањем, празним разметањем и притворним не само говором него и лицем. Права слава пушта корене и даље се шири, а све што је извештачено брзо пада као пролазни цветић, и ништа што је извештачено не може бити дуга века. И за једно и за друго тврђење има безброј примера и доказа, али, да бисмо били краћи, задовољимо се случајем једне породице. Тиберије Грах², Публијев син, дотле ће бити хваљен док буде трајала успомена на римска дела, док његове синове ни за живота часни људи нису ценили, а мртви спадају у оне који су по правди смрћу кажњени.

XIII

Ко хоће, дакле, да стекне праву славу, тај нека извршује дужности правде. А које су то дужности речено је у претходној књизи. И мада је најсигурнији начин да се што лакше прикажемо онакви какви смо у ствари, да будемо онакви какви желимо да нас свет сматра, ипак би се у том погледу могла дати још нека правила. Јер ако неко од ране младости има стварног разлога да буде чувен и познатог имена, било да му то долази по оцу, што је, мислим, припало теби¹, мој Цицероне, или каквим случајем и срећом, на таквог су уперени погледи свих; за њега се испитује шта ради, како живи, и изгледа као да се стално налази на највиднијем месту, те му ништа не може бити скривено, ни речи, ни поступци. Они пак којима прва младост пролази незапажено од људи због њиховог незнатног и непознатог порекла, морају чим уђу у младићко доба имати у виду вели-

ке ствари и њима тежити свим силама и часним средствима, у чему ће утолико сигурније успети, што се том добу не само не завиди него му се још и помоћ указује. Прва, у ствари, препорука млада човека за славу је храброст и одликовање у ратним стварима уколико се за то прилика пружа, у чему су се многи код наших предака истицали јер су скоро увек ратови вођени. И твоја је младост пала у време оног рата у којем је, с једне стране, било сувише много злочина, а, с друге, мало среће. Па ипак си у том рату², кад те Помпеј био поставио за заповедника једног крила коњице, стекао велико признање и од тог великог човека и од саме војске због своје спремности и у јахању, и у борби, и у издржљивости сваке врсте војничких напора. На жалост, ова твоја тада стечена слава заједно с републиком пропаде. Али како ми намера није на овом месту да говорим о теби него о самом предмету уопште, то пређимо на оно што нам преостаје.

Као што су, дакле, у свим стварима много већа дела духа него тела, тако су ове исте ствари које постижемо умом и разумом достојније захвалности од оних које извршујемо само снагом. Према томе, од ових особина које препоручују млада човека прва је скромност, затим поштовање према родитељима, и, најзад, приврженост својим ближњима. Али најлакше и са своје најбоље стране се приказују они млади људи који приступају угледним и мудрим и држави корисним људима; и ако се често у њиховом друштву виде, стећи ће мишљење код света да су слични онима које су сами себи за углед изабрали. Тако Публије Рутилије³ има много да захвали за свој добар углед и исправна човека и правника што је у младости посећивао дом Публија Муција⁴. Луције Крас⁵, међутим, није од другог позајмио углед, већ сам себи, док још бејаше врло млад, стече највеће признање оном својом чувеном и хвале достојном оптужбом. У оним годинама када други

због марљивости у вежбању похвале стичу, као што то за Демостена знамо, Луције Крас је показао да већ пред судом уме извести оно што би му хвалу донело да се у томе само код куће вежбао.

XIV

Већ смо раније показали да постоје два начина говора, од којих се један односи на разговор, а други на јавно говорништво, и нема сумње да јавно говорништво има већи утицај за стицање славе — то је у ствари оно што називамо беседништвом — па ипак, право је чудо колико духове зближује пријатност и љубазност у разговору. Постоје писма и Филипа Александру, и Антипатра¹ Касандру, и Антигона² Филипу Сину, дакле три врло умна човека, по казивању историје, у којима саветују синовима да наклоност народа задобију срдачним разговорима, а војнике да одбровоље љубазним речима и поздравима. Они пак говори који се јавно држе често су у стању да узбуде све присутне, јер се стварно велико дивљење указује ономе ко речито и мудро говори, а они који га слушају сматрају да он и боље разуме и више зна од других. И ако је у говору још здружена скромност с достојанством, онда дивљење достиже врхунац, утолико пре ако се те особине нађу у младу човеку. Има неоспорно много врста спорова у којима говорништво долази до изражаја, и многи су млади људи у нашој држави и пред судом, и пред народом, и пред сенатом стекли углед својим говорима, али се ипак највеће дивљење постиже у судским расправама, које се на два начина испољавају. Оне се у ствари састоје из оптужбе и одбране. Иако је, од ових, одбрана за већу похвалу, ипак се врло често и оптужба бурно одобрава. Мало пре сам навео пример Краса. Исто је урадио и Марко Антоније³ као младић. Такође оптужба испољи говорнички дар Публија Сулпиција⁴ кад

опасног и штетног грађанина Гаја Нарбона позва на суд. Само ово, разуме се, не треба често радити, већ онда и једино кад то захтева или државна потреба, као у случају ових које горе споменух, или из освете због учињене неправде, као што су браћа Лукули⁵ поступили, или у заштиту потлачених, као што сам ја урадио за Сицилијанце⁶, и Јулије⁷ за Сардинце против Албуција. Тако исто је Луције Фуфије⁸ испољио своје способности приликом оптужбе Манија Аквилија. Па ипак, не треба оптуживати до једном или бар не често. Ако се и деси да се то чешће мора радити, нека то буде у име државе и за њено добро, чије непријатеље чешће кажњавати није за покуду. Али и ту нека буде мере. Јер само окрутну човеку приличи, или, боље рећи, једва да човеку уопште приличи да многима ради о части и глави. И куд је то опасно за саму личност, ту је још и срамно за углед ако допустиш да те тужитељем назову. То се догодило Марку Бруту⁹, човеку угледна рода, сину онога Брута који се нарочито истицао познавањем грађанског права. Нарочито добро треба запамтити ово правило дужности: да никада невина човека не изведеш пред суд, што никако не може бити без злочина, јер, заиста, шта може бити нечовечије него кад се говорништво од природе дато ради одбране и заштите људске употреби на несрећу и пропаст честитих људи? И онако као што ово треба избегавати, тако исто треба сматрати за дужност да се понекад и кривац брани, уколико само није крајњи злочинац и безбожник. То народ хоће, навика допушта и сама човечност захтева. Што се тиче судије, он увек у споровима мора истину да следи, док бранилац понекад може заступати оно што је вероватно и онда када је мање истинито. Не бих се усудио да ово напишем, нарочито кад сам намеран да пишем о филозофији, кад истог мишљења не би био и тако угледни стоичар Панетије. Али ипак се слава и захвалност стичу највише одбранама оптужених, и утолико више ако је такав случај да се помоћ указује ономе који је угро-

жен и прогоњен од стране неког моћног противника. То сам ја често радио, чак и у младости кад сам, упркос моћи насилног Суле, бранио Секста Росција Америнца¹⁰, који је говор, као што знаш, објављен.

XV

Пошто смо изложили дужности омладине које се односе на стицање угледа, сада је ред да говоримо о доброчинству и великодушности. Ова се врлина на два начина испољава: тиме што се невољнима указује помоћ или путем каквог личног труда и заузимања, или новцем. Овај други начин је лакши, нарочито богатима, али онај први је отменији, и племенита и угледна човека достојнији. Додуше, у оба случаја постоји добра воља услужности, само се у једном случају захвата из касе, а у другом из врлина. Сем тога, поклањање које се врши из властите имовине убрзо исцрпи сам извор доброчинства. И тако доброчинство искључује доброчинство, и уколико си га већем броју указао, утолико имаш мање могућности да се њиме даље према другима послужиш. Док они који своје доброчинство и услужност испољавају делањем, односно врлином и способностима, пре свега, уколико већем броју буду користили, утолико ће имати више помоћника за свој даљи добротворни рад, и затим, навиком да чине добра дела, постају спремнији и тако рећи извежбанији да још већи број услугама задуже. Стога Филип у једном писму врло исправно прекорева Александра што настоји да поклонима задобије наклоност Македонаца. Какве су ти то мисли, вели он, на памет пале, те уображаваш да ће ти верни бити они које си новцем подмитио. И зар тако радиш да се Македонци надају да у теби добију не краља него чиновника и благајника? Право каже да је то посао чиновника и благајника и недостојан једног краља, али је још боље оно што дељење по-

клоне назива подмићивањем. У ствари, онај ко прима постаје гори и све спремнији да слично очекује. Ово је Филип писао сину, али, мислим, као правило важи за свакога. Према томе, нема никакве сумње да је оно доброчинство које се састоји од делања и заузимања и часније и већи утицај има, и већем броју може користити. Понекад, додуше, треба и поклоне делити, те ни ова врста добротворности није сасвим за одбацивање, већ често треба ваљаним људима који оскудевају уделити нешто, али опрезно и умерено, јер су многи своју имовину расули неразумним раздавањем. И има ли чега луђег него настојати, кад нешто са задовољством радиш, да не будеш у стању да то дуго радиш? Осим тога, за поклонима често долазе отимачине. Јер они који услед раздавања почну да оскудевају, принуђени су да за туђом имовином руку пружају. И тако промашују постављени циљ да даривањем задобију наклоност других, јер не стичу толико љубави оних којима дају колико мржње оних којима отимају. Према томе, не треба ни тако затворити своју кесу да је доброчинство не може отворити, нити је тако раширити да зјапи пред свима. У том погледу треба меру имати и њу одредити према могућностима. На крају, сетимо се оних речи које свет код нас често понавља и које су већ прешле у пословицу, да даривање нема дна. Заиста, какве мере ту може бити кад исто желе и они који су се на то навикли и други који то исто очекују?

XVI

Уопште узевши, постоје две врсте дародаваца, од којих су једни расипни, а други великодушни. Расипници су они који просипају новац на гозбе, јавно дељење хране, гладијаторске приредбе, раскошне игре и борбе са зверовима, укратко, на оне ствари о којима остаје само кратка или уопште никаква успомена. Великодушни су пак они који

својим средствима или откупљују заробљенике од гусара, или преузимају дугове пријатеља, или их помажу да удоме кћери, или да стекну или увећају имање. Зато ме чуди како је Теофрасту могло пасти на памет да у оној књизи коју је написао о богатству¹, у којој, уосталом, има много изванредних места, каже онакву неумесност. Он се ту, у ствари, много задржава на хваљењу раскоши и сјаја јавних гозби, и сматра да се право уживање у богатству састоји у могућности таквих изда- така. Мени опет оно уживање које потиче од великодушности, и за које сам навео неколико примера, изгледа и много веће и неоспорније. Колико у томе озбиљније и исправније поступа Аристотело², који нас прекорева што се не чудимо оваквим расипањима новца која се врше ради придобијања гомиле. Он на пример каже: Ако су људи у опсед- нутом граду принуђени да купују зделу воде за мину³, ми се запрепашћујемо и изгледа нам невероватно, али кад се ствар боље размотри, поступак се оправдава нуждом прилика; међутим, код ових бесомучних разбацивања и бескрајних трошкова ништа нас нарочито не чуди и поред тога што их ни нужда не изискује нити се њима углед увећава, па и само оно уживање гомиле траје кратко и незнатно време и односи се на њен најнижи део, код којег се са засићеношћу гаси и сећање на уживање. А затим врло лепо завршава и каже да таква задовољства могу бити пријатна деци, жена- ма, робовима и њима сличнима, али се не могу свидети човеку озбиљну и који здравим разумом одмерава све оно што се дешава. Знам, додуше, да је у нашој држави још од добрих времена увре- жен обичај да се од најодличнијих људи траже раскошне приредбе за едилско звање. Тако је Пу- блије Крас, звани Богати⁴, што је стварно и био, преузео едилско звање уз раскошне приредбе, а ускоро за њим Лициније Крас⁵, у друштву с нај- скромнијим од свих људи Квинтом Муцијем, про- слави едилство уз највећи сјај; затим, по угледу на њих, Гај Клаудије⁶, Апијев син, и многи други

доцније, као браћа Лукули⁷, Хортензије⁸, Силян⁹. Публије Лентул¹⁰, међутим, за мог конзулства над- маши у томе све своје претходнике. На овога се угледао Марко Скаур¹¹. Али највеличанственије беху приредбе нашег Помпеја¹² за његова другог конзулства. А шта се мени у свему томе свиђа, лако ти је увидети.

XVII

Али и подозрење тврдичлука треба избега- вати. Тако је на пример Мамерк¹, врло богат чо- век, одбијен од конзулства само због намерног про- пуштања едилства. Стога ако народ нешто тражи, и ако то честити грађани, макар и не желели, одо- бравају, онда то треба урадити, али према својим могућностима, као што сам ја радио², или онда кад се поклонима народу каква важна и корисна ствар постиже, као што су Оресту³ недавно велики углед донели ручкови које је дао на улицама под видом Херкуловог десетка. Такође ни Марка Сеја⁴ нико није прекорио што је за време оскудице про- давао народу мерицу жита по један ас⁵. Уз то се ослободио био неке старе мржње народа, и то ни превеликим ни недостојним издатком, с обзиром да је тада био едил. Али нарочито моме пријатељу Милону⁶ велика част и признање припада кад купљеним гладијаторима ради одбране домовине, што се и мог спаса тицало, сузби све помамне по- кушаје Публија Клаудија. Према томе, овакви издаци су оправдани или кад су нужни или кад су корисни. Али и у свим таквим случајевима нај- боље је правило умереност. Луције Филип, Квин- тов син, човек велике образованости и врло угле- дан, често се хвалио да је без икаквих поклона дошао до свих великих почести и звања. То исто су говорили Гота⁷ и Курион⁸. И ја се такође у овом погледу могу донекле подичити. Јер кад се узму све оне почести и звања⁹ које сам приликом свих избора добио, и то увек у првој години законски

предвиђеној, што се дотада није десило ниједном од оних које спомену, онда је стварно трошак око мог едилства био мали.

Наравно боље је трошити на оправку бедема, на бродоградилишта, пристаништа, водоводе, и све друге ствари које служе општем добру. Иако је онај поклон који се лично тако рећи у руке предаје пријатнији, ипак ове друге ствари у будућности већу захвалност доносе. Што се тиче позоришта, дворана, нових храмова, нећу то строго осуђивати због Помпеја, само то врло учени људи не одобравају, као на пример сам Панацеје кога ја следим у овој књизи, али не као преводилац, или Деметрије из Фалере, који прекореза Перикла, једног од првих људи Грчке, што је толике новце бацио на оне величанствене Пропилеје¹⁰. Али о целом овом питању исцрпније је расправљано у оним књигама које сам о држави написао. Уопште узето, овакав начин расипања у основи је за осуду, али је у извесним приликама нужен, само га тада треба прилагодити могућностима и одредити му меру.

XVIII

У погледу оне друге врсте даривања која произлазе из великодушности, не смемо на исти начин у различитим случајевима поступати. Јер је на пример друкчији случај онога који је неприликама притешњен од случаја онога који тражи боље, док његове ствари ниуколико рђаво не стоје. Добročинство мора бити наклоњеније онима који су у невољи, уколико можда нису заслужили своју судбину. Али ипак ни према онима који траже да им се помогне, не зато да не би пропали него да се попу на виши степен, не смемо никакo бити сасвим уздржљиви, само треба добро обратити пажњу и бити разуман у избору оних који су достојни помоћи. Стога Еније изванредно каже:

Рђаво уложено доброчинство сматрам за злочинство.

Оно, међутим, што се удаљује честитом и захвалном човеку доноси добре плодове како од њега самог тако и од других. И доиста је великодушност, ако се ослободи од непромишљености, најмилија врлина, и врло многи је радо хвале зато што је доброта сваког великог човека заједничко уточиште свих. Према томе, треба настојати да што већем броју људи укажемо она доброчинства чија успомена прелази на децу и потомке, и ни њима не допушта да буду незахвални. Сви у ствари мрзе онога ко заборавља на доброчинство и сматрају као да је њима нанета неправда таквим одвраћањем других од великодушности, а онога ко такву неправду врши сматрају заједничким непријатељем свих који оскудевају. Поред тога, има и доброчинства која су и држави корисна, као откуп заробљеника из ропства, помагање оних који оскудевају да се имовно уздигну, што је заиста био општи обичај људи сенаторског реда, као што видимо да је то опширно у Красовом говору изложено. Стога ову навику доброчинства знатно претпостављам оном дељењу поклона народу. Она доликује озбиљним и великим људима, док је дељење поклона више особина ласкаваца народа који лакомисленост гомиле тако рећи голицају прохтевима. И као што дужност налаже да у давању будемо великодушни, тако и у тражењу не смемо бити строги, већ у сваком пословном односу, у продавању и куповању, узимању или давању под закуп, разграничавању или омеђавању треба да будемо правични и попустљиви, да многим доста и од свог права уступимо, и од спорова да се уздржимо колико то прилике допуштају, и можда чак и више него што оне допуштају. Јер не само да је великодушно понекад од свог права одступити, него је каткад и корисно. Не мислим тиме да кажем да не треба водити рачуна о својим домаћим стварима, јер је заиста срамота допустити да пропадну, само се при томе треба чувати да не навучемо сумњу тврдичлука и лакомислености, јер моћи чинити доброчинства, а да се при томе

имовина не расте, неоспорно је највеће задовољство богатства.

А сада нешто да кажем и о гостопримству о којем се Теофраст с правом онако похвално изражава. Јер заиста, како се бар мени чини, веома је лепо и пристојно кад су домови угледних људи отворени угледним гостима. А и самој држави служи на част кад странци виде да у нашем граду нису лишени ове врсте предусретљивости. Тако исто је од велике користи и за оне појединце који хоће часно да дођу до моћи и утицаја, да преко својих гостију стекну углед и захвалност код страних народа. Теофраст даље прича да је Кимон¹ био гостољубив према својим земљацима Лакијаћанима чак и онда кад је у Атини боравио, јер би наредио чуварима свог имања да сваком Лакијаћанину који у његову кућу сврати све ставе на расположење.

XIX

Међутим, доброчинства која настају путем добрих услуга¹, а не даривањем, користе и држави у целини и поједицим грађанима. То се нарочито испољава у правним стварима, јер је указивање правне помоћи, давање савета и помагање што већем броју људи у овом роду знања неоспорно моћно средство за стицање угледа и наклоности. Тако је поред многих сјајних обичаја наших предака нарочито поштовања достојно што је познавање и тумачење нашег одлично постављеног грађанског права увек било на најбољем гласу. И пре негода и пометње овог времена то беше као пека својина првих људи у земљи, а сада је заједно са звањима и свим степенима достојанства уништен и сјај ове науке. Ово је утолико срамније што се догодило у опом времену кад је постојао човек² који би све своје претходнике, којима је достојанством био раван, знањем лако надмашио. Све су то, дакле, занимања многима у вољи и врло по-

годна за придобијање људи путем доброчинства. Овој вештини најсроднија је говорничка способност, само је још важнија, утицајнија и привлачнија. Јер заиста, шта је изврсније од говорништва и у погледу одушевљавања слушаца, и уливања наде невољнима, и захвалности оних који су у одбрану узети? Стога су овој вештини наши преци дали првенство међу свим грађанским занимањима. И стварно, за речита и у послу спремна човека, који по обичају наших предака без устезања и бесплатно преузима парнице многих, постоје широке могућности указивања доброчинства и заштите. Ове би ми чињенице могле дати повода да на овом месту оплакујем застој, да не кажем пропаст, говорништва, кад се не бих плашио да ћу изгледати као да за самим собом јадикујем. Али, уосталом, сви видимо колико смо изгубили изванредних беседника, и како међу новима имамо мало спремних и обдарених, а мноштво дреких и уображених. Разуме се, сви не могу бити, чак ни врло многи, праву вични или речити, али се многим може указати помоћ, било молбом да им се учини каква доброта, било заузимањем код судија и надлежних власти, било старањем око њихових послова или тражењем савета од правника или бранилаца. Они који тако поступају, добијају многе захвалности и стичу својим добротворним радом велики број присталица. Излишно их је, мислим, опомињати, јер се то по себи разумје, да обрате пажњу кад неком хоће да помогну, да тиме друге не оштете. Јер се стварно често дешава да се увредје наносе онима које не би требало вређати, или онима које није препоручљиво вређати. Ако се то ради несвесно, знак је несмарности, а ако је свесно, знак је непромишљености. Нагласимо још да је дужност да се извишиш онима које си нехотице увредио, по могућству тако да објасниш да је то што си учинио било нужно и да друкчије ниси могао урадити, и да настојиш да се каквим услугама и обавезама поправи оно што је неправедно учињено.

Пошто се код указивања помоћи људима обично гледа или на њихов карактер или на њихов положај, то је свакако лако рећи, а тако сви и говоре, да се при улагању добротина треба управљати према карактеру а не према имовном стању. То је часна изјава. Али опет где да се нађе такав који у вршењу услуга неће ствари сиромашна и ма колико часна човека претпоставити наклоност богата и моћна човека? Јер од кога нам изгледа да ће накнада брже и сигурније доћи, томе је обично и наша воља склонија. Али ипак погледајмо пажљивије каква је овде природа ствари. Пре свега, и сиромаш, ако је само честит човек, може захвалност бар изразити, уколико није у стању да је узврати. Неко је у вези с овим духовито рекао: ко узајмљени новац има, није га вратио, а ко га је вратио, више га нема; док захвалност има и онај који ју је узвратио, и који је има, самим тим ју је узвратио. Даље, они који себе сматрају богатим, угледним и срећним, такви и не желе да се добротинством обавезују. Они чак сматрају да су добротинство учинили и онда кад су какву било велику услугу примили, и стално подозревају да се од њих што не затражи или очекује. Сама пак помисао да су се нечијом заштитом користили и постали штићеници других, као смрт им је страшна. Сиромашан, међутим, зна да се оно што је урађено на њега односи, а не на његов положај и имовину, и настоји да буде захваљан не само ономе ко је за њега заслужио, него и онима од којих сличне услуге очекује, а многи су му још потребни; а деси ли се да неком узврати услугу, он је не велича речима, већ је чак и умањује. Треба још и ово имати у виду. Ако браниш човека богата и од положаја, захвалност остаје у њему једном, или још можда у његовој деци, док ако заштитиш немоћна и при том честита и скромна човека, сви неискварени и мали људи, каквих има мноштво у народу, виде у теби човека спремног

да их заштити. Стога мислим да је боље добротинство уложити код честитих него код богатих. Уосталом, треба се трудити да људима ма ког степена будемо од користи. Али ако ствар дође дотле да треба бирати, онда је најбоље за углед узети Темистокла, који, кад га запиташе коме би радије кћер дао, сиромашну а честиту човеку, или богату а не баш ваљану, одговори: Више волим човека без новца, него новац без човека. Баш то дивљење богатству узрок је да су се код нас обичаји искварили и изопачили. И шта се, уосталом, ма кога од нас тиче колико је чије богатство? Оно можда и помаже ономе ко га има, но и то не увек; али узмимо да помаже и да му доноси многа уживања, и запитајмо се како ће тиме постати часнији и поштовања достојнији? При свем том, ако је неко честит човек, нека богатство не буде запрека да му се помоћ мање укаже, или сасвим ускрати: нека у таквим случајевима одлука зависи од тога какав је ко, а не колико је ко богат. А последње правило код указивања добротинства и чињења услуга је да се не учини што противно правди ни на штету другог; јер је правда основа трајног поштовања и угледа, и без ње ништа не може бити достојно хвале.

XXI

Пошто сам овако изложио своје гледиште о оној врсти добротина која се тичу појединаца, сада је на реду да говорим о оним добротинствима која се односе на све грађане заједно и на државу¹. Међутим, и код ове врсте добротина једна су таква да се односе на све грађане као целину, а друга на сваког појединца; стога су ова и најмилија. Уопште треба настојати, уколико се може, да се помоћ укаже и целини и појединцима, и то нарочито појединцима, али тако да то општој ствари или користи или бар не штети. Тако је на пример

Гај Грах² својим дељењем жита исцрпљивао државну благајну, док је умерено дељење Марка Октавија³ било и за државу спољшљиво и народу потребно; дакле, повољно и за грађане и за државу. Стога је једна од првих дужности онога ко државом управља да пази да свако својом имовином слободно располаже, и да се присилно не врши смањивање имовине приватних лица. У том погледу је опасан пример дао Марко Филип⁴ кад је за време свог трибуната поднео закон о подели земље, од којег је, додуше, на крају добровољно одустао, у чему се умерен показао, али је у свом говору пред народом, поред много корисних ствари, изрекао и онако опасне речи да у држави нема ни две хиљаде људи који располажу имовином. Врло опасна изјава, која се односи на изједначење добара. А од тог зла које може бити веће? И баш највише из тог разлога да би свако своје сачувао, дошло је до стварања државе и оснивања градова. Јер иако су људи по нагону природе ступили у заједницу, ипак су првенствено ради заштите својих права и имовине приступили зидању градова.

Треба такође пазити да се народу не наметне данак⁵, што је код наших предака често бивало због исцрплености државне благајне; а да до тога не би дошло треба много раније мере предузети. А деси ли се да прилике неку државу приморају да таквом средствву приступи — радије овде говорим неодређено, да не изгледа да нешто слутим нашој држави, и, уосталом, не расправљам само о нашој него уопште о свакој држави — онда треба настојати да сви схвате да се таквим мерама морају повиновати, ако им је до општег добра и спаса стало. Исто тако они који државом управљају морају нарочиту бригу водити да се у довољној мери располаже нужним средствима за живот. А како се њихово набављање врши и како га треба вршити, излишно је овде расправљати, јер је то опште познато; хтео сам само да ово питање додирнем. Али нарочито важна ствар у сваком от-

прављању јавних послова и вршењу службе је: да се одагна и најмања сумња користољубља. „О, камо среће“, рече Гај Понције Самнићанин⁶, „да је судбина одредила да у оно време будем рођен кад Римљани буду почели примати поклоне! Не бих им дао дуго да владају.“ У ствари, морао бих чекати да прођу многа поколења, јер је ово зло тек одскора продрло у нашу републику. Стога ми је некако лакше што је Понције живео у оном времену, ако је стварно тако силан био. Нема ни пуних сто десет година откада је донет закон Луција Пизона⁷ о враћању изнуђеног новца, а дотада није било ни предлога таквог закона. А отада се ређају толики закони све строжи од строжих, толике парнице, осуде, и цео онај италски рат⁸, изазван из страха од судија, и толика оробљавања и пљачкања савезника услед укидања закона и судова, тако да још постојимо и нешто значимо само захваљујући неспособности других, а не због својих врлина.

XII

Панеције хвали Африканца што је био несебичан. А како да га не хвали? Само је он имао и других још већих особина за хваљење. А што се тиче похвале несебичности, она припада не само овом човеку него и оном времену. Тако на пример, кад се Паул¹ докопао целог македонског блага, које је било врло велико, толико је новаца унео у државну благајну, да је само плен овог војсковође био довољан да се престане са даљим опорезивањем појединаца. А од свега тога није ништа унео у свој дом сем трајног спомена часног имена. Угледајући се на свог оца, Африканац² се такође после разарања Картаге није вратио ништа богатији. И зар је његов колега у цензорству Луције Мумије³ постао штогод имућнији кад је из темеља разорио најбогатији од свих градова? Не, већ је више волео да украси Италију него свој дом, мада се

мени чини да је свој дом најбоље украсио тиме што је Италију украсио. Ниједан, дакле, порок није ружнији, да се опет вратим онамо одакле сам пошао, од похлепности, нарочито код истакнутих људи и оних који државом управљају. Јер искористити државу у своје сврхе не само да је срамно, него је и злочин и поквареност. Стога оно пророчанство које Аполон Питијски изрече о Спарти, да ће пропасти ни због чега другог него због лакоумности, изгледа да је предсказано не само Лакедемонцима него и свим богатим народима. И заиста, ниједном ствари лакше не могу задобити наклоност народа они који стоје на челу државе него уздржљивошћу и несебичношћу. Они, међутим, који хоће да омиле народу и у ту сврху или покрећу аграрно питање, да се власници отерају са својих поседа, или предлажу да се дугови дужницима опросте, такви подривају основе државе, и то на првом месту слогу које не може бити кад се једнима одузима, а другима новац поклања, и затим правичност које сасвим нестаје тамо где свако не може своје сачувати. Баш због тога је и дошло, као што горе рекох, до оснивања државе и града, да би свако слободно и неузнемиравано располагао својом имовином. И најзад, у том упрошћивању државе не постиже чак ни ону захвалност којој су се падали. Јер онај коме је имање отето постаје непријатељ, док се онај коме је дато прави да није хтео да прими; али највише своју радост скрива онај који је дугова ослобођен, да се не би видело да није био у стању да плати. Насупрот томе, онај коме је неправда учињена стално мисли на то и јасно испољава свој бол; и чак кад би више било оних којима је бесрамно дато него оних којима је неправедно отето, то ипак не значи да су они јачи; јер се такве ствари не цене по броју него по вредности. И какве ту праведности има да онај ко ништа није имао добије земљу која је раније другом припадала дугим низом година, или чак поколењима, док онај ко је имање имао сада губи право на њега?

Баш због овакве врсте неправде Лакедемонци су протерали ефора Лизандра¹, док су краља Агиса чак убили, што се пре тога код њих никад није десило. И од тог времена су толико неслоге следиле једна за другом, да су се чак и тирани појавили, и прваци истребљивали, те је ова изванредно уређена држава доведена до пропасти. Али да би зло било веће, није се она сама срушила, већ је и осталу Грчку у пропаст повукла заразом оних зала која су из Лакедемона потекла и на све стране се распрострла. И шта је друго упрошћило наше Грахе, синове великог Тиберија Граха, и унуке Африканца, него баш те аграрне препирке? Насупрот овима, Арат² из Сикиона с правом заслужује да буде хваљен. Већ педесет година његов родни град бејаше под влашћу тирана, кад он крену из Арга у Сикион, тајно уђе у град и освоји га. Пошто је овим изненадним нападом тиранина Никокла савладао, позове натраг шест стотина прогнаних, који уједно беху и најбогатији грађани тога града, и тако својим доласком државу ослободи. Али убрзо увиде велику тешкоћу у погледу имања и власништва, јер је сматрао и да они које беше натраг позвао, чија добра други држе, неправедно оскудевају, и да није сасвим праведно отерати са имања оне који га већ педесет година држе, нарочито зато што су многи током толиког времена дошли до имања редовним путем, било наслеђем, било куповином, било миразом, и закључи да не би требало ни овима одузети ни оне не задовољити којима су раније имања припадала. И пошто је најзад увидео да је за уређење те ствари потребан новац, саопшти да путује у Алесандрију и нареди да ствари до његова повратка остану недирнуте; а затим брзо оде Птолемеју³, свом пријатељу и заштитнику, који тада владаше као други краљ после оснивања Алесандрије, и кад му изложи да жели да осигура слободу своје отаџбине, и упозна га са ствари, овај велики човек

лако издејствује од богатог краља да га помогне знатним износом новца⁴. По повратку у Сикион окупи у савет петнаест најугледнијих грађана и са њима размотри права и оних који су држали туђу имовину и оних који су своју изгубили, и успе после извршене процене да једне убеди да радије приме новац, а имање врате, а друге да увиде да је за њих боље да у готову приме колико износи њихова некадашња имовина, него да је натраг траже. Ствари су тако уређене да су се сви разишли у потпуној слози и без жалбе. О велика и достојна човека, камо среће да се такав и у нашој републици родио! Овако равноправно треба поступати са грађанима, а не онако како већ два пута видесмо, да се уз пободено копље на Форуму извикеивањем продају имања грађана. Овај Грк је, напротив, сматрао, како то доликује мудру и велику човеку, да о свима треба водити бригу. У томе се баш и састоји здрав смисао и мудрост добра грађанина, да не подваја користи грађана и да се према свима истом правичношћу односи. И шта, у ствари, значе оне дозволе⁵ да појединци бесплатно станују у туђој кући? Како је то могуће? Зар да ти без мог питања у мом добру уживаш, кад сам ја имање купио, кућу сазидо, одржавао и новац утрошио. И шта је то друго него једнима своје одузимати, а другима туђе давати? Тако исто, ове нове таблице дугова што друго значе него да имање купујеш мојим новцем: ти имање да имаш, а ја без новца да останем?

XXIV

Због тога треба унапред предузети мере да не дође до задужења које би држави било штетно, што се разним начинима може спречити. Али ако већ до презадужења дође, не сме се поступати тако да повериоци своје губе, а дужници да се туђим користе. Јер заиста ништа тако чврсто не повезује државну заједницу као поверење, а оно не

може постојати ако нема обавезног плаћања учинених дугова. Никада се тако жестоко није водила борба да се дугови не плате као за време мог конзулства. Људи сваког стања и сталежа покушаше ту ствар с оружјем у руци и војним логорима, којима се тако одупрех да се ово велико зло од државе отклони. Никада толико дугова није било нити су икада потпуније и лакше наплаћени. Јер чим је нада на обмањивање пропала, следила је обавезност плаћања. Док овај као победник¹, који онда беше побеђени, спроведе оно што је некад смерао онда кад то више њему самом није било потребно. Толика је у њему била склоност к преступима да је у самом вршењу преступа уживао, иако за то није било повода.

Од овакве, дакле, врсте дарежљивости, где се једнима даје, а другима узима, нека се уздрже они који о држави воде бригу; и првенствено нека се старају да једнакошћу права и судова свако својим добром располаже, и да оскудни због своје немаштине не постану ничији плен, нити да имућнима завидљивост буде сметња да своја права сачувају или да до њих дођу; и, најзад, нека настоје свим расположивим средствима, било у рату или миру, да увећају моћ државе, њене границе и приходе. То су задаци великих људи; тако се обично радило за време наших предака. А они који овакве врсте дужности испуњују, поред велике користи коју доносе држави, и сами стичу највећу захвалност и славу.

У вези с овим правилима о корисности, Антипатар из Тира², који је недавно умро у Атини, мисли да је Панеције пропустио две ствари, бригу о чувању здравља и стицању имовине. А мени се чини да је ове ствари велики филозоф изоставио зато што су по себи јасне и неоспорно корисне. Уосталом, здравље се одржава познавањем тела и уочавањем оних ствари које му користе или штете; уздржавањем у јелу и пићу и осталим стварима које се на очување тела односе; затим,

потискивањем прохтева; и, најзад, вештином оних чијој науци све ово припада. А што се тиче имовине, њу треба тећи оним средствима у којима нема ничег неморалног, а чувати је пак пажљивошћу и штедљивошћу, и истим средствима је увећавати. Ова питања је врло примерно обрадио сократовац Ксенофонт³ у књизи која носи наслов *Економист*, коју сам ја, кад сам био отприлике у оном добу у којем си ти сада, превео са грчког на латински.

XXV

Такође је нужно упоређивање корисних ствари међусобно, што представља оно четврто питање које је Панеције изоставио. Тако се обично упоређују телесне удобности са спољашњим и спољашње са телесним, и саме телесне међусобно и спољашње са спољашњима. Телесне удобности се упоређују са спољашњима тако, на пример, да више желиш да будеш здрав него богат; спољашње са телеснима, да је, рецимо, боље бити богат него имати велику телесну снагу; саме телесне међусобно отприлике тако да се добро здравље претпостави чулном уживању, снага брзини; а код спољашњих пак тако да се слава цени више од богатства, градски приходи од сеоских. Овој врсти упоређивања припада онај познати одговор Катона Старијег¹. Упитан шта сматра да је у газдинству најуносније, одговори: Добро сточарство. Шта је на другом месту? Доста добро сточарство. Шта је треће? Макар и слабо сточарство. Шта је четврто? Земљорадња. И кад му онај који је питао рече: А шта мислиш о давању новца под камату? Катон одврати: А шта ти мислиш о убијању људи? — Из овог примера и многих других лако је увидети да се често врше упоређивања корисних ствари и да је исправно поступљено кад је ово додато као четврти део у нашем испитивању дужности. Уоста-

лом, о целом овом питању стицања и улагања новца и његовој употреби зрелије ће савете дати неки од оних честитих мужева са седиштем у Средњем Јановом пролазу² него ма који филозоф ма које школе. У сваком случају, вредно је упознати се и са тим питањима, јер се и она односе на корисност о којој је у овој књизи расправљано. А сада ћемо прећи на оно што је још преостало.

КЊИГА ТРЕЋА

I

За Публија Сципиона, сине Марко, онога који први доби назив Африканац, пише Катон, који је скоро његов вршњак био, да је имао обичај рећи да никад није био мање докон него кад је био докон нити мање сам него кад је био сам. Изванредне стварно речи и достојне мудра и велика човека. Оне откривају да је он имао обичај и у доколици о пословима размишљати и у самоћи са собом разговарати, тако да никад време у нераду није проводио, иако се понекад од друштва одвајао. И тако две ствари, доколица и самоћа, које другима доносе досаду, њега подстицаху на рад. Желео бих заиста кад бих могао ово исто о себи рећи. Али иако нисам у стању да угледањем постигнем толику изванредност духа, жеља ми је бар да јој се што више приближим. И стварно, одгурнут силом и оружјем преступника од државних и судских послова, сада докон живот водим и често сам сам јер сам из истих разлога град напустио и живим на пољском имању¹. Само се ова доколица не може упоредити с Африканчевом доколицом нити моја самоћа с његовом. Он је у ствари понекад тражио мир ради одмора од најважнијих државних послова и каткад се повлачио од друштва људи и посета у самоћу као у неко пристаниште; док је мој одмор настао услед недостатка посла, а не из тежње за одмором. И заиста, после стварног укидања сената и уништења судова², шта бих још достојно могао радити било у Курији или на Форуму? И тако, ја који сам некада живео у највећој слави и увек био пред очима грађана, са-

да бежим од погледа злочинаца којима је све преплављено и скривам се од њих колико је то могуће, те сам често сам. Али као што нам учени људи указују да не само од зала треба бирати најмање већ и из њих самих извући ако што доброг има; тако се и ја користим овим одмором, само не онаквим какав би доликовао ономе ко је некад држави мир сачувао, али и не допуштам да ме чама притисне у овој самоћи коју ми доноси нужда а не моја воља. Наравно, морам признати да је Африканцу његова самоћа већу хвалу донела. Он, у ствари, није оставио никаквих писаних спомена свога духа, никаквих производа своје доколице, нити постоји какво посебно дело његове самоће. Из тога се мора закључити да у свом умном раду и истраживању оних ствари које је мислима пратио није био ни докон ни сам. Ја, међутим, који немам толико снаге да се мирним размишљањем од усамљености одвојим, сав сам труд и бригу свео на свој списатељски рад³. Стога сам за ово кратко време откад је република срушена више написао него током многих година док је она постојала.

II

Цела филозофија је, мој Цицероне, неоспорно богата и плодна, и онако као што ниједан њен део није необрађен и пуст, тако у њој самој ниједна област није богатија ни кориснија од дужности из којих произлазе правила доследног и часног живота. Стога, иако си од Кратипа, мог пријатеља и првог филозофа нашег времена, надам се, све ово марљиво слушао и научио, ипак сматрам да ће ти користити ако те и ја на то подсетим, и желео бих да такви гласови са свих страна до твојих ушију допиру и да оне, кад би то могло бити, ништа друго и не чују. Тако би неоспорно сви морали радити који намеравају да крену путем чести и врлина, а нико можда више него ти. Од тебе се у ствари доста очекује, и да се угледаш

на мој рад и да дођеш до највиших почasti¹, а можда и имена. Осим тога, преузео си велико бреме које ти намећу и Атина и Кратип, јер си к њима отишао као на неко тржиште плсменитих вештина и било би ти недостојно да се вратиш празан, срамотећи углед града и учитеља. Стога колико год ти духовне снаге допуштају и колико год можеш труда уложити — уколико је учење труд а не можда задовољство — настој да успеши, и не допусти да се каже да ти је од моје стране све било стављено на расположење, али да си ти сам себи недостајао. Но доста о овоме. И, уосталом, већ сам ти често и доста писао да те подстакнем на рад. А сада се вратимо на трећи, прсостали део наше поделе дужности.

Панеције, дакле, који је без икакве сумње најбрижљивије расправљао о дужностима и којег сам се углавном, уз неке измене, придржавао, разликује три основна питања о којима људи расправљају и међусобно се саветују у вези са дужностима. Прво је кад су у неизвесности и питају се да ли је морално или неморално оно о чему се ради; друго, да ли је то корисно или некорисно; и треће, да ли је оно што има изглед моралног у сукобу са оним што изгледа корисно, и како их треба разликовати. Прва два питања расправио је у својим трима књигама о дужностима, док је о трећем питању рекао да намерава у наставку да пише; међутим, није испунио што је обећао. Утолико ме то више чуди што његов ученик Посидоније пише да је Панеције живео још тридесет година после издања ових књига. Чуди ме још и то што је Посидоније ово питање само укратко додирнуо у неким својим коментарима, а нарочито стога што сам пише да ниједно питање у целој филозофији није од овог важније. А најмање се слажем с онима који тврде да Панеције то питање није пропустио, већ га је намерно изоставио, и да уопште није требало да о томе пише, јер корисност никада не може бити у сукобу с моралом. О овоме се може расправљати, да ли је требало

овај случај који у Панецијевој подели чини трећи део узети у обзир или га изоставити, али се не може сумњати да је Панеције ту ствар почео па оставио. Јер ко је од поделе на три дела две ствари свршио, томе нужно остаје трећи део, а сем тога на крају треће књиге обећава да ће у наставку о овом делу говорити. Овде приступа и веродостојни сведок Посидоније, који поред осталог и у једном писму пише да је Публије Рутилије Руф, који је био Панецијев ученик, често говорио да, као што се ниједан сликар није нашао који би завршио онај део Венере са Коса коју је Апел² недовршену оставио, јер је лепота лица сваком наду одузимала да би остали део тела тако могао изградити, тако и оно што је Панеције пропустио и није довршио нико није ни покушао да настави због изванредности оних делова које је био довршио.

III

Да је Панеције, дакле, имао овакво мишљење о ствари, то је ван сваке сумње. Могло би се можда расправљати да ли је с правом овај трећи део прикључио истраживању о дужностима или не. Јер било да је морално добро једино добро, како стоичари тврде, било да је оно што је морално добро у том смислу највише добро, како се то ващим перипатетичарима чини, да сва остала добра стављена с друге стране теразија једва неку тежину показују остаје несумњиво при обе ове претпоставке, да се корисност никад не може сукобити с моралом. А знамо да је и Сократ имао обичај да проклиње оне који су први ове у суштини спојене ствари у мислима раставили на супротне појмове. С њим се стоичари стварно утолико слажу што сматрају да је све корисно што је морално, и да ништа није корисно што није морално. Додуше, кад би Панеције био један од оних који тврде да врлину треба гајити зато што корист доноси,

као што су они за које је задовољство или одсуство бола¹ мерило ствари којима се тежи, онда би имао право рећи да је корисност понекад у сукобу са моралом. Али пошто је он од оних који сматрају да је само оно добро што је морално и да оно што се моралу противи под видом неке корисности својим присуством не чини живот бољим нити одсуством горим, то се не види да је морао узодити таква разматрања код којих би се упоређивало оно што корисним изгледа са оним што је морално. Стога оно што стоичари зову највишим добром — живети сагласно природи — има, по мом мишљењу, ово значење: подударати се увек са врлином, а све остало што произлази од спољашњих ствари прихватити само утолико уколико се врлини не противи. Па ако је то тако, мисле неки, онда ово упоређивање моралног са корисним није оправдано уведено, нити је у том погледу трсбало било каквих правила давати. У ствари, оно морално добро које се зове истинским и правим постоји само код мудраца и не може се никако од врлине одвојити, док код оних код којих мудрост није савршена, ово савршено морално добро никако не може постојати, већ постоје само одрази моралног добра. Због тога ове дужности, о којима у овим књигама расправљамо, стоичари зову средњим дужностима. Оне су свима приступачне и стога врло распрострањене, и њих многи извршују захваљујући било доброти духа или напредовању у сазнању врлина. Она пак дужност коју они називају правом јесте савршена и потпуна дужност, и у њој, како они кажу, нема подвојености нити може икоме сем мудрацу припадати. Што пак извесни поступци, у којима се јављају средње дужности, изгледају као савршени, то долази отуда што обичан свет и не схвата у чему је савршена дужност, а уколико и схвата чини му се да није ништа пропуштено. Слично се дешава и са песмама и сликама и многим другим стварима сличне врсте, да неискусни у њима уживају и

хвале оно што није за хваљење, из разлога, мислим, што и у тим стварима има понешто добро што се неупућенима свиђа, док оно што не ваља нису у стању да увиде. Али кад их стручњаци упуте, лако одустају од свог схватања.

IV

Ове, дакле, дужности о којима у овим књигама расправљамо, стоичари сматрају као неку врсту врлина другог реда, које нису својствене само мудрацима, већ су заједничке целом људском роду. Стога се њима узбуђују сви они у којима постоји склоност врлини. Али ипак кад спомињемо, на пример, оба Деција или оба Сципиона као храбре мужеве, или кад се Фабриције¹ или Аристид називају праведнима, то не треба схватити тако да се они узимају као пример храбрости, а ови праведности онако како се то од мудраца захтева. Јер, у ствари, од ових нико није онако mudar како ми мудраца замишљамо. Ни они који су сматрани и називани мудрацима, као Марко Катон и Гај Лелије, нису били мудраци, па чак ни она чувена седморица², већ су само услед честе примене средњих дужности показивали извесну сличност и обележја мудраца. Према томе, нити је допуштено упоређивати истинско морално добро са корисношћу која му се супротставља, нити икада треба оно што у обичном говору зовемо моралом, што негују они који желе да буду сматрани добрим људима, упоређивати са спољашњим добитима; и ово морално добро које нашој скромној моћи схватања припада треба бранити и чувати исто онако као што мудраци раде с моралним добром које се правим и истинским назива. Друкчије се, уосталом, не би могло ни утврдити да ли је учињен какав напредак на путу врлине.

Ово што сам овде рекао односи се у ствари на оне који се због испуњавања дужности сматра-

ју добрим људима. Међутим, они који све мере мерилом користи и удобности, такви имају обичај да у својим разматрањима упоређују морално с оним што се њима чини да је корисно, док добри људи немају такав обичај. Стога сматрам кад Панетије каже да људи имају обичај да се двоуме при овом упоређивању, да је баш мислио онако како се изразио, да имају обичај а не да треба тако да поступају. И, заиста, не само да је срамота више ценити оно што је привидно корисно од оног што је стварно морално, него је тако исто и срамота међусобно их упоређивати и о њима неодлучан бити. Па шта је онда то што понекад неизвесност уноси, те изгледа да то мора бити предмет разматрања? Верујем да то наступа онда кад неизвесност влада у погледу самог предмета расуђивања. Јер често временом бива да оно што се обично неморалним сматра излази да није неморално. Може ли, на пример, бити већег злочина него убити човека, и то пријатеља? А да ли се злочином упрљао онај³ ко је убио тиранина, мада му је пријатељ? Римски народ, који то од свих часних дела сматра најлепшим, тако свакако не мисли. Је ли оште корисност победила морал? Не, него је, напротив, морал победио корисност, а корисност је дошла као последица морала. Да бисмо, према томе, могли без икакве грешке одлучити, ако се када деси да је у сукобу оно што сматрамо моралним с оним што зовемо корисним, потребно је створити неко правило које ће нам омогућити да од дужности никад не одступимо ако се њега будемо придржавали. Осим тога, ово правило мора бити у потпуној сагласности са духом и науком стоичара чије гледиште у овим књигама заступах. Јер и поред тога што старији академичари и ваши перипатетичари, који су некад и сами били академичари, претпостављају оно што је морално ономе што је привидно корисно, ипак јасније то разлажу они којима изгледа да је увек корисно оно што је морално, и да ништа није корисно што није морално.

Уосталом, нама наша академија⁴ даје велику слободу да можемо с пуним правом бранити све оно што нам највише вероватно изгледа. А сад да се вратим на обећано правило.

V

Одузети неком нешто и на штету другог увећати своју удобност, више је природи противно него смрт, него сиромаштво, него бол, него остала зла која могу задесити било тело било животне услове¹. Тиме се, пре свега, разара људска заједница и раскидају њене везе. Јер ако тако будемо настројени да свако ради своје користи другог пљачка и злоставља, нужно се мора распасти и сама људска заједница која је природи највише сагласна. И каогод што би људско тело нужно ослабило и пропало кад би сваки део тела имао ту способност да почне мислити да ће више снаге имати ако снагу суседног дела себи привуче, тако исто, ако свако од нас себи граби добро другог и отима што коме може ради своје користи, нужно долази до разарања људског друштва и његових веза. Да свако више воли да животна средства за себе прибавља него за друге, то је, наравно, допуштено и природа се томе не противи, само природа не допушта да одузимањем од других увећавамо своју имовину, богатство, моћ. И не само да је то супротно природи, односно обичајном праву, него је на исти начин утврђено и законима народа, на којима се у појединим државама заснивају јавни односи, да се ради своје удобности не сме другоме зло чинити. На то се, у ствари, закони и односе. Они изрично и траже да заједница грађана буде неповређена; док оне који је раскидају кажњавају смрћу, изгнанством, ланцима, глобом. И то исто у још већој мери изискује сами разум природе², тај у исто време људски и божански закон; и онај који хоће да му се поковава — а сви

му се морају покоравати који желе да живе сагласно природи — никада не сме допустити да туђе зажели и да оно што је од другог отео себи присвоји. Стога је много више у сагласности са природом узвишеност духа и племенитост, као и доброта, праведност, добročинство, него чулна уживања, него богатство, него сам живот; и сва та задовољства презрети и ништавнима сматрати, кад се упореде са заједничким добром, заиста је особина људи велика и узвишена духа. Док је, напротив, отимати од другог ради своје удобности више против природе него смрт, него бол, него остала зла сличног рода. Исто тако, више је у складу са природом примити на себе највеће напоре и бриге, уколико је то могуће, ради одржања и помагања свих народа, угледајући се на оног Херкула, којег потомство, по предању, из захвалности за учињена добра постави у савет богова, него живети у самоћи, не само без икаквих брига, него и у највећим задовољствима обилујући свим средствима, и да уз то предњачиш лепотом и здрављем. Стога свако ко је племенита и узвишена духа далеко више претпоставља онај живот овоме. Из тога произлази да човек који се природи покорави не може човеку зло чинити. Даље, ко другом зло наноси, да би за себе неку корист постигао, тај или замишља да ништа против природе не чини, или сматра да више треба избегавати смрт, сиромаштво, бол, и губитак деце, рођака, пријатеља, него неком неправду чинити. Ако такав сматра да ништа не ради против природе кад људима зло наноси, онда нема смисла расправљати с оним који човека у човеку уништава? А мисли ли ипак да то треба избегавати, али да су много већа зла смрт, сиромаштво, бол, онда се вара у томе што верује да је и једна телесна или животна повреда тежа од душевних повреда.

Према томе, за све мора важити као прво правило да је корисност сваког појединца и целине иста, и да би се људска заједница распала кад би свако себи грабио. Па ако природа тако прописује да човек човеку, који год био, из самог тог разлога што је он човек жели помоћи, онда је нужно, према тој истој природи, да корисност свих свима буде заједничка. И ако је то тако, онда сви потпадамо под један те исти закон природе, те нам на основу исте претпоставке сам закон природе забрањује да један другом зло чинимо. И пошто је прво тврђење истинито, то је и ово друго истинито. Док је оно заиста неразумно што неки кажу да оцу и брату не би ништа одузели из личних побуда, али према осталим грађанима да важи друкчији однос. Такви замишљају да према другим грађанима немају никаквих обавеза нити какве везе у погледу заједничког добра. То је опасно схватање које раскида све везе државне заједнице. Они опет који кажу да треба имати обзира према својим грађанима, али не према странцима, такви уништавају заједничке везе људског друштва, а кад ових нестане, онда сасвим нестаје и добročинства, великодушности, доброте, правде. А оне пак који ове врлине укидају треба сматрати као да врше преступ против самих бесмртних богова. Јер такви разарају од богова међу људима створену заједницу чија је најчвршћа веза уверење да је природи више противно да човек од човека отима ради личне користи, него да претрпи све недаће било спољашње било телесне, па и саме душевне, којима правда недостаје. А ова врлина је господарица и краљица свих врлина.

Можда ће неко рећи: зар ни мудрац, ако би од глади пропадао, не би смео отети јело нити од каквог безвредног човека? Никако, разуме се, јер ми мој живот није кориснији од оног душевног осећања да никоме зло не учиним ради своје удоб-

ности. — Шта? Зар ни једног Фалариса, свирепа и нечовечна тиранина, честит човек не би смео хаљине лишити, ако може, да не пропадне од зиме? Овакве случајеве је врло лако пресудити. Наиме, ако нешто и од безвредна човека ради своје користи отнеш, учинићеш дело нечовечно и противно закону природе; али ако си баш такав човек који можеш, ако у животу останеш, држави и људском друштву велике користи донети, онда није за осуду ако нешто из тих побуда од других отнеш. Али ако то није случај те врсте, онда свако треба радије своје зло да сноси, него да од туђег добра отима. Стога ни болест ни немаштина ни ма шта овог рода није више против природе него отимање туђег добра или жудња за њим. Такође је против природе и занемаривање заједничког добра, јер се тиме чини неправда према друштву. Према томе, сам закон природе који штити и одржава заједничко добро стварно налаже да се од нерадна и некорисна човека могу потребна средства за живот пренети на мудра, честита и храбра човека, у случају када би његова пропаст за опште добро значила велики губитак; само то треба тако да ради, да не би из прецењивања себе и из самољубља ово сматрао као овлашћење за вршење неправде. Према томе, своју дужност ће увек извршавати ако при том буде водио рачуна о добру других људи и оне опште људске заједнице коју морам тако често да спомињем. А што се тиче случаја Фалариса, врло је лако донети суд. У ствари, ми са тиранима не живимо у друштвеној заједници, већ би се пре могло рећи у највећој подвојености, те није противно природи да опљачкаш, ако можеш, онога кога је часно убити. И уопште би требало сав тај штеточински и вероломни род истребити из људског друштва. И исто онако као што се извесни удови одсецају кад им почне крв и животна снага недостајати, те штете осталим деловима тела, тако исто и ова чудовишта која у људском облику при-

кривају своју дивљину и свирепост треба уклонити са друштвеног тела. Оваквог рода су сва она питања у којима се истражује шта су дужности у зависности од времена и прилика.

VII

Верујем да би и Панеције ствар на овај начин поставио, да га какав случај или посао није спречио у намери. Уосталом, за решење ових питања постоји у претходним књигама довољан број прописа помоћу којих се може погодити које поступке треба због неморалности избегавати, а које не треба, пошто у њима нема ничег неморалног. И пошто овом започетом и скоро докраја доведеном делу већ тако рећи слеме намештамо, то ћу се овде угледати на геометре који не доказују све, него траже да им се извесна тврђења признају да би после могли што лакше изложити оно што желе доказивати; тако и ја од тебе тражим, мој Цицероне, да ми признаш, ако можеш, ништа друго до тврђење: да моралу треба тежити ради њега самог. Или ако ти ово није допуштено због Кратипа, сложићеш се свакако у томе да највише моралу треба тежити ради њега самог. Мене задовољава које хоћеш од ова два тврђења, и час ми изгледа једно, час друго вероватније, али мимо њих ничег нема што бих у том погледу прихватио као вероватно. И баш првенствено у томе морам Панеције узети у заштиту што није претпоставио да корисно с моралом понекад може доћи у сукоб, што му, уосталом, као стоичару није било ни допуштено да каже, већ само оно што има изглед корисности. Он, у ствари, често тврди да ништа није корисно што није морално, нити је шта морално што није уједно корисно; и каже да није веће несреће продрло у људски живот од мишљења оних који су ове појмове раставили. Стога он уводи ову више привидну него стварну супротност, не зато да бисмо каткад могли корисно мо-

ралном претпоставити, него да бисмо такав случај, ако се када деси, могли исправно решити. Ја ћу, дакле, овај преостали део допунити без ичије помоћи, уздајући се, како се то каже, у свог Марса. Јер доиста после Панетрија по овој ствари није ништа расправљано са чим бих се ја сложио, не бар у оним списима који су до мојих руку дошли.

VIII

Кад год се дакле укаже нешто што има изглед корисности, ми се нужно узбуђујемо. Али ако приметим, кад пажљивије загледам, да је с том ствари која даје изглед корисности скопчана неморалност, тада не само да такву корисност треба напустити, него треба схватити да не може бити корисности тамо где је неморалност. И ако ништа није природи тако противно као неморалност, јер природа тражи само оно што је исправно, пристojно и доследно, и ако ништа није природи тако саслично као корисност, онда заиста у истој ствари не могу постојати корисност и неморалност. И тако исто ако смо рођени ради моралног добра, и ако њему једином треба тежити, како Зенону изгледа, или ако се барем мора сматрати важнијим од свих осталих врлина, како Аристотело сматра, нужно произлази да је морално добро или једино добро или највише добро. А оно што је добро, то је неоспорно корисно. И према томе, што је морално, то је корисно. У томе и лежи заблуда нечасних људи што одмах грабе оно што им корисно изгледа и не воде рачуна у каквој је вези са моралом, те се отуда рађају мучка убиства, тровања, лажни тестаменти; отуда и крађе, проневере, пљачкања и оробљавања савезника и грађана; отуда и неподношљива самовоља људи доспелих до превелике моћи и богатства, те најзад и у самим слободним градовима тежња за самовлашћу, од чега се ништа срамније ни одвратније измислити не може. Такви у својим варљивим представама

виде само корисност ствари, док казну, не кажемо закона које најчешће газе, него казну жига неморалности, која је од свих најстрожа, не виде. Стога треба одлучно из наше средине одагнати сав овај злочиначки и преступнички род људи који хладно размишљају да ли ће ићи за оним што им морално изгледа или ће се свесно злочиним укаљати. Јер и у самом преомишљању има преступа, иако до самог преступа не дође. Према томе, не треба ни за савет питати ни размишљати о оним стварима код којих је и само размишљање срамно. Тако исто из сваког саветовања треба отклонити наду да нешто може остати сакривено и тајно. Јер ако смо у филозофији штогод напредовали, морамо довољно бити убеђени да не смемо ништа лажно, ништа неправедно, ништа охолост, ништа неумерено урадити ни онда кад бисмо све то могли од свих богова и људи сакрити.

IX

У вези са овим Платон наводи причу о Гигу¹. Једном се земља услед великих киша беше растворила. Гиг уђе у ту пукотину и угледа, како прича казује, тучаног коња на чијем се боку налажаху врата; и кад их отвори, нађе тело мртвог човека необична раста, са златним прстеном на руци. Скине га и себи стави, а затим се врати друштву пастира, јер и он бејаше краљевски пастир. Тамо примети да га нико не види, кад би камен прстена шапи окренуо, док он сам све види; и да га опет сви виде кад прстен светлости обрне. Користећи се овом особином прстена, заведе он краљицу, и њеном помоћи убије краља, свог господара, и смакне све оне које сматраше да му сметају, а да га нико код свих ових недела не могаде видети. И тако уз помоћ прстена убрзо постане краљ Лидије. Међутим, кад би мудрац овакав исти прстен имао, он не би сматрао да му је више допуштено да грешни него да га нема, јер добри људи траже оно што

је морално, а не оно што је тајно. У вези с овим неки филозофи, нећу баш да кажем рђави, али недовољно оштроумни, кажу да је прича вештачка и од Платона измишљена, као да он збиља сматра да се то догодило или да се могло догодити. У ствари, смисао ове приче о прстену и овог примера је у овоме. Кад нико не би знао, кад не би чак ни посумњати могао да си нешто урадио из похлепе за богатством и влашћу, и кад би то заувек остало и боговима и људима непознато, да ли би то урадио? Ови филозофи кажу да се тако нешто не може десити. И стварно се не може десити. Али ја само питам, кад би се то што тврде да се не може десити стварно десило, шта би радили? Они остају тврдоглаво при своме. Тврде да је немогуће, и у томе су упорни, а не виде у чему је смисао ових речи. Јер кад питамо шта би радили кад би све могли сакрити, не питамо их могу ли стварно сакрити. Тиме их, у ствари, доводимо у шкрипац, јер ако одговоре да би под претпоставком некажњивости урадили оно што им се корисним чини, признали би да су преступници; ако пак порекну, сложили би се да све неморално по суштини своје природе треба избегавати. Али вратимо се предмету од којег смо се удаљили.

X

Настају често многи случајеви који доводе мишљење у забуну због привидне корисности, али не кад се расуђује о томе да ли морал треба жртвовати ради величине користи, јер је то стварно нечасно, него да ли оно што привидно корисним изгледа може бити без повреде морала. Тако, на пример, кад је Брут свом колеги Колатину¹ конзулску власт оспорио, могло би изгледати да је неправедно поступио, јер је и он са Брутом учествовао у протеривању краљева, и био му је и помагач и саветник. Али када прваци државе донеше одлуку да се и сродство Суперба и име Тар-

квинија и сама успомена на краљевство избрише, та одлука беше и држави корисна и тако часна да ју је и сам Колатин морао прихватити. Тако је у овом случају корисност важила због моралности. Али за оног краља који овај град основа, не бих могао то исто рећи. Јер у његовој души преовлада неки привид корисности, кад му се учини да је корисније сам да влада него заједно с другим, те уби брата. И тако себе лиши и љубави и човечности да би могао постићи оно што му корисним изгледаше, а у ствари не бејаше, док као извињење наведе случај са бедемом, изговор нимало моралан, ни вероватан, ни уместан. Неоспорно је починио грех. Нека ми ово што рекох опросте сени Квирина или Ромула.²

Али не смемо ни своје користи запоставити нити их другима препустити кад сами у њима оскудевамо, већ нека се свако брине за своју корист, али тако да другоме неправду не наноси. Духовито се о томе Хризип³, као и о многим другим стварима, изражава, кад каже: ко трчи на стадиону треба да се бори и настоји колико год може да победи, само никако не сме ономе са којим се такмичи ногу подметнути или га руком одгурнути; тако и у животу није недопуштено да свако тражи оно што му је за живот потребно, само није право да то од другог отима.

По највише до забуне у погледу дужности долази у вези са пријатељством, јер је противно дужности не учинити пријатељу оно што праведно можеш учинити, као и учинити му оно што је неправедно. У ствари, за све случајеве ове врсте постоји кратко и једноставно правило. Пре свега, звања, богатства, задовољства, и овима сличне привидне користи никада се не смеју пријатељству претпоставити. И обратно, исправан човек никада неће урадити нешто што би било против државе ни против заклетве и права ради пријатеља, ни онда кад би био судија своме пријатељу. Дужан је у ствари да се одрекне улоге пријатеља кад пре-

узима улогу судије. Толико само може уступка пријатељству дати да пожели да ствар пријатеља буде праведна и да му омогући повољно време за расправу, увек у границама закона. А кад под заклетвом буде пресуду изрицао, нека се сети да је узео бога за сведока, односно, како ја сматрам, своју савест, од чега богови човеку нису дали ништа божанскије. Стога је светао онај обичај који наследио од наших предака — кад бисмо га се само придржавали — да се судија моли да буде наклоњен колико му савест допушта⁴. Ова молба се односи на онолики уступак колики судија може часно, као што горе рекох, пријатељу учинити. Иначе кад би све требало чинити што пријатељи захеле, онда то не би требало звати пријатељствима него заверама. У ствари, говорим о обичним пријатељствима, јер код мудрих и савршених људи нечег таквог не може бити. За Дамона и Финтија⁵, питагорејце, кажу да су били таквим пријатељством везани да, кад једном од њих тиранин Дионизије беше одредио дан погубљења, и кад му овај на смрт осуђени затражи неколико дана да би своје домаће ствари уредио, онај други се прими као јемац, да сам буде погубљен, ако се овај не врати. А кад се овај одређеног дана врати, тиранин, задивљен њиховом верношћу, затражи да га као трећег приме у пријатељство. Кад се, дакле, оно што у пријатељству има само изглед кориснога упореди с оним што је морално, онда се привидна корист мора одбацити, а морал усвојити. Тако исто, кад се у пријатељству тражи нешто што није морално, онда правду и савест треба пријатељству претпоставити. На овакав начин моћи ћемо извршити онај избор дужности за којим овде трагамо.

XI

Али нарочито се у државним пословима врше неправде због ове привидне корисности, као што наши поступилише при разарању Коринта. Но још

суровије се показаше Атињани доношењем одлуке да се Егињанима, који у флоти бежаху јаки, палци поодсецају. Ово им се учинило корисним јер је Егина¹ због близине представљала велику опасност за Пиреј. Међутим, ништа што је свирепост није корисно, јер је свирепост нарочито непријатељ људске природе којој се морамо повиновати. Такође зло поступају и они који странцима забрањују улазак у град и отуда их протерују, као што је Пен² радио у доба наших старих, и Папије³ у новије време. Додуше, право је не сматрати грађанином неког ко није грађанин, о чему и законе донеше два наша мудра конзула, Крас и Сцевола, али забранити приступ у град стварно је нечовечно.

Изванредни су они случајеви код којих је привидна јавна корист из моралних разлога жртвована. Пуна је наша република таквих примера како у разним временима, тако нарочито у доба Другог пунског рата, када је после битке код Кане показала веће духовне и моралне снаге него икада пре у срећним данима. Ни трага не беше од страха ни спомена о миру! Снага морала је тако јака да засењује сваки привид корисности. Када Атињани увидеше да се нападу Персијанаца никако не могу одупрети, одлучише да напусте град, жене и децу да сместе на Трезен⁴, а они да се на бродове попну и да слободу Грчке флотом бране; док неког Кирсила, који им саветоваше да остану у граду и приме Ксеркса, камењем засуше. Њему је, додуше, изгледало да корисну ствар предлаже, само је ту није било јер се сукобила са достојанством и моралом. Темистокле после победе у овом рату с Персијанцима изјави на скупштини да има предлог од највеће користи за државу, само се не сме јавно сазнати, и затражи да народ нескога одреди коме ће га саопштити. Одређен би Аристид. Овоме он открије да је могуће тајно запалити флоту Лакедемонаца која је извучена на обалу код Гитеја⁵, чиме би нужно била слоњена моћ Лакедемонаца. Пошто га је Аристид саслушао, врати

се на скупштину где је с нестриљеном очекиван и изјави да је врло користан предлог који Темистокле подноси, али да нимало није частан. Атињани тада закључише да оно што није часно не може бити ни корисно и целу ту ствар коју не беху чак ни чули, ослањајући се на Аристидову реч, одбадише. И боље они поступише него ми који гусаре⁶ остављамо на миру, а савезнике данком оптерећујемо.

XII

Останимо, дакле, при томе да неморално никада не може бити корисно, па ни онда кад оно што је привидно корисно успеш да добијеш. Чак је и помисао да неморално може бити корисно убитачна. Ипак се често дешавају случајеви, као што горе рекох, кад изгледа да се корисност супроставља моралу, те је потребно испитати да ли је неслагање потпуно или се са моралом може измирити. Ту спадају питања ове врсте. Замислимо, примера ради, да је неки честит човек довео велику количину жита из Александрије на Род, у времену када тамо влада оскудица и глад и превелика скупоћа жита, и уз то му је познато да је више трговаца кренуло из Александрије и да је успут сам видео бродове натоварене житом како плове за Род. Питамо сада, мора ли он то Рођанима рећи, или ће прећутати и своје жито што скупље може продати? Ми овде замишљамо мудра и честита човека и питамо се за његово мишљење и одлуку, таквог човека који Рођанима неће сакрити ако то сматра за неморално, већ се само предомишља да ли је то неморално или не. У питањима ове врсте друкчије ствари изгледају Диогену из Бабилонa,¹ а друкчије Антипатру², његову ученику, врло оштроумну човеку. По Антипатру све треба открити тако да купцу ништа не буде непознато што трговац зна. По Диогену, трговац је дужан да каже недостатке робе колико то гра-

ђанско право прописује, а остало да ради без лукаштва, и, кад већ робу продаје, да гледа да је прода што скупље. — Довео сам робу овамо, рећи ће трговац, изложио је и продао не скупље од осталих, можда и јевтиније, јер је била већа количина. Кома је учињена неправда? — Али, с друге стране, иступа Антипатар са својим разлозима. — Шта кажеш? Ти који би морао да се бринеш о добру својих ближњих и да служиш људском друштву, ти који си под таквим законом рођен и такве нагоне од природе имаш, којима се мораш повиновати и за којима мораш ићи, тако да твоја корист буде заједничка корист, и, обратно, да заједничка корист буде и твоја корист, зар ћеш збиља сакрити од људи колика се корист и обиље средстава налази у њиховој близини? — На то ће Диоген можда овако одговорити. — Друго је сакрити а друго прећутати, нити ја теби сада нешто скривам што ти не кажем каква је природа богова и у чему је суштина највишег добра, која би ти сазнања више користила него јевтина пшеница. И, уосталом, ја нисам дужан све да ти кажем што је теби корисно да чујеш. — Баш напротив, рећи ће онај други, дужан си ако се само сетиш да међу људима постоји чврста веза од природе дата. — Сећам се, рећи ће овај, али је ли та веза таква да свако не може своје имати? Јер ако је тако, онда не би требало нико ништа да продаје, него само да даје.

XIII

Видиш да се у целом овом препирању овако што не каже: ма како да је ово неморално, ипак ћу урадити, јер ми користи; већ једна страна изјављује да је то корисно, и да при том није неморално, док друга тврди да се тако што не сме урадити, јер је неморално. Да би ствар била јаснија, претпоставимо да неки честит човек продаје кућу због неких недостатака које он зна, а други не

зна. Узмимо да је кућа нездрава, а мисли се да је здрава, не зна се да се у свим собама појављују змије, да је рђаво грађена и склона паду, и да све то нико сем власника не зна. Питам сада, ако продавац ово купцима не каже и кућу прода много скупље него што би се иначе надао, да ли је часно или нечасно поступио? — Нечасно, разуме се, одговара Антипатар, јер шта је друго залуталом пут не показати, што се у Атини јавним проклетством¹ кажњавало, ако то није пустити купца да се залети и да услед незнања највећу штету претрпи? То је још горе него пут не показати, јер је то свесно увлачење другог у заблуду. — Диоген, напротив, брани трговца. — Зар те принудио да купиш, кад те чак није ни наговарао? Он је изложио јавној продаји што му не треба, а ти си купио што ти треба. И, уосталом, ако се не сматра да обмањују и лажу они који оглашују да продају лепу вилу и добро грађену, мада она није ни лепа нити како ваља саграђена, утолико мање треба сматрати таквима оне који своју кућу нису ни хвалили. Јер тамо где одлучује мишљење купца, какве ту може бити преваре продавца? Сем тога, кад се не одговара ни за све оно што се каже, зар мислиш да треба одговарати за оно што се не каже? И шта је стварно луђе него кад трговац износи недостатке робе коју продаје? И шта би се бесмисленије могло замислити него кад би викач по налогу трговца обзнањивао: продајем нездраву кућу?

Видиш, дакле, да се у неким неизвесним случајевима с једне стране брани моралност, док се с друге стране о корисности тако говори, да је не само морално урадити оно што корисним изгледа, већ је неморално не урадити. То је оно неслагање које често изгледа да постоји између корисног и моралног. О таквим случајевима треба донети суд, јер их нисмо изложили само да питање поставимо, него да их објаснимо. Наше је, дакле, мишљење да ништа није смео сакрити ни онај трговац житом од Рођана, ни онај продавац зграде од купаца. Додуше, прећутати увек не значи сакрити, већ то

наступа онда кад оно што ти знаш желиш ради своје личне користи да други не знају. Ко, уосталом, не види какве је врсте ово прикривање и каквог човека оно одаје? Свакако не отворена, не искрена, не племенита, не праведна, не добра човека, већ препредена, мрачна, притворна, лажљива, злонамерна, лукава, извештачена, подмукла. Зар није некорисно изложити се оваквим и још многим другим погрдним називима?

XIV

Па кад овако треба кудити оне који нешто прећуте, шта тек треба мислити о онима који се у говору неистином служе? Гај Каније¹, римски витез, не без духа и прилично образован човек, беше једном отпутовао у Сиракузу с намером, како је сам имао обичај да каже, да ништа не ради. Тамо више пута у друштву изрази жељу да би радо купио кућицу са вртом, где би могао позвати пријатеље и несметано се с њима забављати. Кад се то рашчује, неки Питије, који држаше мењачницу у Сиракузи, јави да му кућица са вртом додуше није за продају, али да се Каније њоме може послужити као својом, и већ сутрадан позове човека на ручак. Пошто овај обећа, Питије, који је као мењач имао добрих беза у свим редовима, позове к себи рибаре и затражи од њих да сутра испред његовог врта лови, и научи их шта треба још да раде. Каније дође на време на ручак, где затече раскошно постављен сто и на мору мноштво чамаца. Све што би који рибар уловио доносио би и пред ноге Питија бацао. Тада ће Каније. — Молим те, Питије, шта је ово? Откуда толико риба, толико чамаца? — Шта је ту чудно, одговори овај? С овог места Сиракуза добија сву рибу, овде су главне воде, без ове виле они не могу бити. — Распали се Каније и закупи Питија да му прода имање. Овај се најпре опирао, али, да скратим, Каније успе. И тако овај лаком и бога-

ти човек купи за онолико колико је Питије желео, купи још и намештај, уговор напише и закључи посао. Сутрадан Каније позове своје пријатеље. Сам рано дође, али ниједног чуна не види. Запита најближег суседа да није какав празник рибарски те се ниједан не види? — Није, колико знам, рече овај, али овде и немају обичај да лови, и баш ме чуди оно јуче што је било. — Каније се разбесни. Али шта да ради, кад мој колега Гај Аквиллије² још не беше дао правну формулу преваре. На питање шта је превара, он у свом правном зборнику одговара да је то поступак којим се нешто представља на један начин, а извршује на други. Ово је стварно довољно јасно, како и додикује човеку искусну у давању правних дефиниција. Стога су и Питије и сви они који једно представљају а друго раде вероломни, нечасни, злонамерни. И ниједан њихов поступак не може бити користан кад је толиким пороцима упрљан.

XV

Ако је дакле Аквиллијева дефиниција тачна, онда треба свако прикривање и претварање уопште из живота уклонити. Према томе, честит човек ништа неће ни лажно представити нити зајмити с намером да што повољније прода или купи. Сем тога, овакве преваре су и пре тога законом прогањане: за случајеве туторства законом *Дванаест таблица*, за обмањивање малолетних Плеторијевином законом¹, а и без закона пресудама којима се додаје формула *ex fide bona*². У осталим пресудама највише се истичу ови изрази: у брачним споровима *melius aequius*³; код повереног добра *ut inter bonos bene agier*⁴. Има ли, дакле, у формули *melius aequius* и трага преваре, или може ли се из изјаве *ut inter bonos bene agier* ма шта лажно и злонамерно закључити? Превара се, међутим, како Аквиллије каже, састоји у нетачном представљању; стога при склапању уговора треба

одстранити сваку обману. И нека продавац не подмеће лажнога купца који цену диже, нити купац другога купца који цену побија, већ ако до трговине дође, нека се и једна и друга страна само једном изјасни. Квинт Сцевола, Публијев син затражи од власника имања, које је хтео купити, да му последњу цену каже. И кад је овај тако урадио, Сцевола рече да га је он више проценио и додаде још сто хиљада сестераца. Нема никог ко би порекао да ово није поступак добра човека, али га ни мудрим нико због тога неће сматрати, ништа више него кад би робу продао јефтиније него што би могао. То је баш оно кобно схватање што се једни сматрају добрима, а други мудрима. На основу тога и Еније каже да је узалуд неко мудар кад сам себи не уме користити. Ово би заиста било тачно, кад бих се са Енијем могао сложити у значењу речи користити. Баш у вези с овим нашао сам код Хекатона са Рода, Панецијева ученика, да у оним књигама које је о дужностима написао, посвећеним Квинту Тиберију, каже да је дужност мудра човека да се о својој имовини брине тако да ништа не учини противно обичајима, законима и поретку. Док богатству треба тежити не само себе ради, него и ради деце, рођака, пријатеља, и највише ради отаџбине, јер имовина и благостање појединаца, каже он, чине богатство државе. Ово ме се Сцеволин поступак, који мало пре напомену смо, никако не може свидети, јер он напросто тврди да у своју корист не сме урадити само оно што му није допуштено. Стога таквом не припада ни велика слава ни захвалност. Али, на жалост, ако се превара састоји у нетачном представљању и претварању, онда је врло мало ствари у којима такве преваре нема; и, исто тако, ако је добар човек онај који користи свакоме и не чини зло никоме, онда заиста таквог доброг човека нећемо лако пронаћи. Наш је закључак пак, да никада није корисно чинити зло, јер је увек неморално, и пошто је увек морално бити частан човек, то је увек и корисно.

У погледу самог имовинског права код нас је сада грађанским правом предвиђено да се при продаји морају рећи недостаци који су продавцу познати. Међутим, по закону *Deaenaest tablica* одговарало се само за оне особине које су јавно истакнуте, а онај који би лажне податке дао, кажњаван је да плати двоструку вредност. Доцније су правници увели још и казну за прећуткивање недостатака. Установили су, наиме, да је трговац дужан да јемчи за све недостатке имања за које би знао, а које није изрично при продаји навео. Тиберије Клаудије Центумала¹, да наведем један пример, имађаше кућу на брду Целију² која својом висином заклањаше кулу са које су аугури³ вршили своја посматрања. Стога му они наредбе да сруши онај део чија висина сметаће ауспицијама. Клаудије огласи да продаје кућу. Купи је Публије Калпурније Ланарије. Аугури и овоме доставе исту наредбу. Калпурније поступи и сруши онај део, али сазна да је Клаудије огласио да продаје зграду пошто је добио од аугура наредбу за рушење, те онога позове пред изабраног судију тражећи накнаду *ex fide bona*. Судио је Марко Катон⁴, отац овог нашег Катона. (И као што се други по оцу називају, тако би требало овога који онако славног сина даде по сину назвати). Овај, дакле, кад судија пресуди да је онај дужан купцу надокнадити штету, пошто је при продаји знао за наређење а није га огласио. Према томе, ако је ово праведно пресуђено, онда нису имали право ни онај трговац житом ни онај продавац нездраве куће што су ћутали. Само прећуткивања ове врсте не могу бити обухваћена грађанским законом, али она која могу строго се кажњавати. Марко Марије Гратидијан⁵, наш рођак, беше продао Кају Сергију Орати⁶ неку зграду коју је од истог неколико година раније био купио. Зграда је била под теретом дуга, само Марије при продаји то није рекао. Ствар је изашла пред суд.

Орату је заступао Крас, а Гратидијана Антоније. Крас се позивао на право да је продавац одговоран ако не пријави недостатке за које зна. Антоније се ослањао на праведност, пошто тај недостатак Сергију није био непознат, кад је ту зграду једном већ био продао, те није било нужно ма шта да каже, јер не може бити обманут онај који купује оно што је под истим условима имао. Чему толика прича, рећи ћеш можда? Да боље схватиш колико се нашим старим нису свиђали препредењаци.

XVII

Али друкчије се закони а друкчије филозофи обрачунавају са препредењаштвом: закони онолико колико руком могу дохватити а филозофи колико разумом и знањем могу постићи. Разум, у ствари, захтева да се ништа претворно, ништа подмукло, ништа лажљиво не уради. И шта је друго претварање него постављање замки, па и онда када немаш намеру да звери бунеш и натерујеш? Оне уосталом упадају у замку и онда кад их нико не јури. Зар тако и ти не поступаш кад оглашујеш да зграду продајеш и истичеш таблу као неку врсту замке, да би продао кућу због неког недостатка, надајући се да ће налетети неки неопрезан купац. И мада, као што видим, овакав поступак, услед изолачености навика, нити се по општем мишљењу сматра срамотним, нити се протони законом или грађанским правом, ипак је законом природе забрањен. Јер стално треба имати на уму да постоји заједница, опет се на то морам позвати иако сам то много пута споменуо, која се далеко простире и све људе међусобно повезује; у овој је друга која обухвата људе исте народности, а одмах уз ову заједница припадника исте државе. Сагласно томе су и наши стари разликовали међународно право и грађанско право,

сматрајући да оно што спада у грађанско право не спада уједно и у међународно, док оно што спада у међународно спада уједно и у грађанско право. У ствари, ми немамо истинског права нити праву и истинску представу правде, већ се служимо само њиховом сенком и привидом. И камо среће кад бисмо се и њих придржавали, јер су то одрази највиших узора природе и истине! Стога, како су садржавале ове речи: *uti ne propter te fidemve tuam captus fraudatusve sim!* И како су неупоредиле ове: *ut inter bonos bene agere oportet et sine fraudatione!* Само је велико питање ко су часни људи и шта значи часно поступити. Сећам се да је Квинт Сцевола, првосвештеник, говорио да највећу снагу имају оне пресуде у којима се на крају додаје *ex fide bona*, и био је мишљења да појам добре воље и савести има највећу примену, и односи се не само на старатељства, удружења, оставе, налоге, него и на куповине, продаје, закупе и давање под закуп, и да се баш у таквим случајевима тражи искusan и mudar судија да утврди шта је ко коме дужан да пружи, нарочито због тога што се најчешће дешава да се одбрана претвори у оптужбу. Због тога треба одбацити свако лукавство, и нарочито ону поквареност која би хтела да се представи као мудрост, иако је од ње неизмерно удаљена и битно се разликује. Мудрост се, у ствари, састоји у разликовању добра и зла, док поквареност, ако је поквареност све што је неморално, претпоставља зло добром. Сем тога, наше грађанско право, које је произашло из природног права, не прогони само подвалу и превару у имовинским односима него и код продаје робова искључује сваку превару продавца. Јер по једној едилској одлуци, онај за кога се утврди да је морао знати стање здравља роба и његове склоности у погледу бекства и крађе, дужан је да плати одштету. Међутим, у случају наслеђених робова ствар друкчије стоји. Пошто је, дакле, природа извор права, то се из досад изложеног јасно види

да је такође у складу с природом да нико тако не поступи да се туђим незнањем богати. И заиста не може људски живот већа несрећа задесити од покварености под видом мудрости, јер отуда баш и произлазе они многобројни случајеви кад изгледа да је корисност у сукобу са моралом. Колико ће се, уосталом, људи наћи који би се уздржали од неправде под условом да све остане некажњено и непознато.

XVIII

Покушајмо, ако хоћеш, да ово испитамо баш на оним случајевима у којима обичан свет можда и не сматра да се греша. Јер, уосталом, овде и није место да се расправља о мучким убицама, тровачима, кривотвориоцима тестамената, крадљивцима, проневериоцима државног новца, које не треба речима и филозофским разлозима кротити, него оковима и тамницом, већ ћемо разматрати поступке које чине они који се сматрају поштеним. Неки беху донели из Грчке у Рим лажан тестамент Луција Минуција Базила¹, врло богатог човека. Да би што лакше успели, поред себе беху уписали за наследнике Марка Краса и Квинта Хортензија², у то време врло моћне људе. Ови, иако посумњаше да је тестамент лажан, али не сматрајући себе нимало саучесницима кривице, не одрекоше се малог поклона туђег недела. Како овде ствар стоји? Је ли то довољан изговор да се не сматрају преступницима? За мене свакако није, мада сам једног волео за живота, а другог не мрзим мртва. У ствари, Базил је био изразио жељу да његов сестрић Марко Сатрије³ преузме његово име и тиме га правим наследником учинио. То је онај Сатрије који постаде заштитник области Пицена и Сабиније, што је, на жалост, срамно обележје оног времена. Није, дакле, било право да први и најбогатији грађани добију имање, а Са-

трију да ништа сем имена не приладне. И доиста, ако онај који неправду не отклања и не прогони, кад може, неправедно поступа, као што смо у првој књизи утврдили, како онда треба сматрати онога који не само не прогони неправду него је још и помаже? Мени чак ни права наследства не изгледају часна ако су добијена срачунатим улагивањем, и не правим већ претворним услугама. И баш у таквим случајевима се дешава да понекад изгледа да је корисно једно, а морално нешто друго. А то је заблуда, јер исто правило важи за корисност као за моралност. А ко то није у стању да увиди, од тога неће бити далеко ниједна превара, ниједан злочин. Јер размишљајући овако: оно је, додуше, морално али ово је корисно, усудиће се у заблуди да раздвоји од природе спојене ствари, у чему и јесте извор свих превара, неваљалстава и злочина.

XIX

И чак кад би честит човек имао такву моћ да, чим прстом удари, његово име умили у тестаменте најбогатијих људи, он се таквом моћи не би смео послужити. Али да Марку Красу даш такву моћ да ударом прста може бити уписан за наследника, иако стварно није наследник, он би, веруј ми, од среће по Форуму скакао. Праведан човек, међутим, онај кога у правом смислу сматрамо добрим човеком, ништа никоме неће отети с намером да себи присвоји. Ко се овоме чуди, нека призна да не зна шта је то честит човек. Али ко би хтео да овај у души нејасни појам даље развија, сам би увидео да је честит човек онај који користи свакоме коме може, и ником зло не чини, уколико неправдом није изазват. Па како онда стоји ствар са оним који као каквим напитком постиже да праве наследнике уклања, а сам на њихово место долази? Не чини ли он зло?

— Али, рећи ће неко, зар он не треба да ради оно што је корисно, што му добро изгледа? — Разуме се, само нека схвати да ништа није ни корисно ни добро што је неправедно. И ко ово не научи, тај не може бити честит човек. Гај Фимбрије¹, конзулар, то сам још као дете чуо од оца, бејаше судија Марку Лутацију Пинтији, римском витезу, неоспорно моралну човску, који новчану залогу пред судом беше положио, у случају да се докаже да није добар човек. Међутим, кажу да је Фимбрије овоме рекао да ту ствар никако не може да пресуди да не би или оглобио по гласу поштена грађанина ако неповољно пресуди, или изгледало да је неког прогласио за добра човека, кад се у том појму садржи безброј дужности и похвалних особина. Оваквом, дакле, добром човеку, за којег је и Фимбрије а не само Сократ знао, никако не може изгледати да је ма шта корисно што није морално. Стога такав човек не само да неће урадити, него се неће ни усудити да помисли, што се не би усудио јавно да заступа. И зар није срамота да филозофи сумњају у оно у што ни људи са њиве не сумњају? Од њих и потиче онај израз који је већ употребом и временом прешао у пословицу; наиме, кад хоће да похвале чије поштење и доброту, кажу да је тако добар да се с њим можеш у мраку на прсте играти². А ово какво има друго значење, него да ништа није корисно што није достојно, па ни онда кад га без икакве сметње можеш добити. Зар не видиш да се на основу ове пословице не може одобрити ни поступак онога Гига, нити онога којег малопре замислих да се ударом прста може докопати свих могућих наследства? И каогод што неморално, колико год било прикривено, никако не може постати морално, тако се и оно што није морално не може учинити да буде корисно, јер се томе природа опире и супротставља.

Али, може неко рећи, кад су велике добити у изгледу, постоји оправдање за преступе. Тако, на пример, Гај Марије¹, кад бејаше скоро изгубио паду на конзулат, пошто је било прошло већ седам година од претуре, те није ни изгледало да ће икада више и тражити конзулат, оптужи пред римским народом Квинта Метела², тог великог мужа и грађанина чији је војни легат био, и то онда када га овај као врховни заповедник беше послао у Рим, да одуговлачи онај рат обећавајући, ако њега изабери за конзула, да ће Југурту за кратко време жива или мртва предати власти римског народа. Он је тиме, додуше, успео да постане конзул, али се удаљио од поштена и правде кад је на онако великог и достојног грађанина, чији је био легат и од ког је био послат, лажном оптужбом навучао мржњу народа. А није ни наш рођак Гратидијан поступио по дужности честита човека онда кад беше претор и кад народни трибуни сазваше преторски савет да у сагласности донесу решење по новчаним питањима, јер се у то време вредност новца тако колебала³ да нико није могао знати шта стварно има. Они саставе заједнички уредбу с казнама и судским поступком, и договоре се да сви истовремено изиђу на говорницу после подне. Одатле свако оде на своју страну, а Марије са састанка право на говорницу, и тамо оно што заједнички бејашу саставили сам објави. И та ствар му је, кад погледаш, многе почести донела. По свим улицама подигоше му статуете пред којима је паљен тамјан и восак. Једном речи, нико никад гомили није био милији. То су они случајеви који понекад збуњују људе у доношењу одлуке, кад прекршај праведности није тако велики, док корист која се из тога рађа изгледа врло велика. Тако и Марију није изгледало неморално да отме колегама и народним трибунима захвалност народа, док му је изгледало врло корисно да преко тога постане конзул, што је тада себи као циљ био

поставио. У ствари, за све овакве случајеве постоји једно правило са којим бих желео да се добро упознаш. Наиме, или оно што се корисним сматра не сме бити неморално, или се оно што је неморално не сме корисним сматрати. Па како онда ствар стоји? Можемо ли оног првог или оног другог Марија сматрати за добра човека? Потражи и размотри сам по својој свести да видиш каква је у њој представа, какав облик, какав појам добра човека? Доликује ли, на пример, добру човеку да ради своје користи лаже, клевета, отима, вара? Не, разуме се, ни најмање. А има ли тако скупочене ствари и икакве добити којој би вредело толико тежити да се због ње изгуби и достојанство и углед добра човека? И може ли нам та такозвана корист толико донети колико нам односи кад нам отима назив часна човека и лишава нас поверења и праведности? Јер какве ту има разлике, да ли се неко од човека претвара у животињу или у људском облику носи животињску суровост?

XXI

Шта да се каже о онима који занемарују све што је право и поштено, само да би дошли до моћи, и не раде ли исто као онај који је гледао да таквог таста¹ добије преко чије би дрскости и сам моћан постао. Изгледало му је корисно да доспе до велике моћи преко омрзнутости другог. Само није видео колико је то неправедно према отаџбини, и колико је срамно и без користи за њега самог. А тај његов таст је стално у устима имао грчке стихове из *Феничанки*, које ћу превести како могу, можда невестито, али ипак тако да се ствар разуме:

*Ако се право икад повредити сме,
Због власти само нека буде то;
У осталом свему дужност испуњава.²*

Срамота за Етескла, или боље рећи за Еурипида, да изузима баш онај случај који има у себи највише злочиначког! И што онда да се задржавамо на таквим ситницама, као што су преваре код наслеђа, куповине, продаје? Ево ти једног који зајеле да постане краљ римског народа, и господар свих народа, и у томе успе! Ко таква прохтев огласи за моралан, тај је безуман јер одобрава пропаст закона и слободе, и њихово срамно и одвратно уништење сматра славним. А онога ко и призна да није морално да неко сву власт преузме у једној држави која је била слободна и која за-служује да буде слободна, али сматра да је корисно за онога који то може извести, не знам каквом грдњом или каквом псовком бих могао покушати да га од такве заблуде отргнем? И може ли, о бесмртни богови, икоме бити корисно овако срамно и ужасно убиство отаџбине, па макар онај ко се у тако нешто уплео био од покорених грађана назват оцем отаџбине? Корисност се стога мора управљати према моралу, и то тако да се само по називу међусобно разликују, а у ствари да једно исто представљају. Не слажем се са мишљењем простог света да нема веће користи од неограничене власти, већ напротив, кад ствар у основи својој размотрим, не налазим да је ишта некорисније за онога који је то неправедно постигао. И зар неке могу бити корисне стрелње, забринутости, страховања и дању и ноћу, и живот пун заседа и опасности?

Око престола је много неверних а мало оданих¹,

вели Акције. И на који престо мисли? На онај који потиче од Тантала⁴ и Пелопија⁵, те се законитим путем добија. Онда можеш замислити колико тек има непријатеља онај ко је војском римског народа сам римски народ покорио, и ко је град не само слободан, него град који влада другим народима приморао да му служи. И сада просуди какву је тај тек грижу савести и какве ране

у души морао имати? И може ли, уосталом, живот бити користан ономе чије су прилике живота такве да највећа захвалност и слава припада ономе ко му га одузме? Стога кад оне ствари које најкорисније изгледају нису корисне, зато што су пуне срамоте и поруге, онда морамо довољно бити убеђени да ништа није корисно што није морално.

XXII

То су и наши стари у више прилика потврдили, а нарочито у рату против Пира Кај Фабриције, кад по други пут беше конзул, и наш сенат. Кад оно краљ Пир својеволјно наметну рат римском народу, и кад отпоче борба о превласт са великодушним и моћним краљем, пребеглица неки дође у Фабрицијев логор и понуди му, ако му обезбеди награду, да ће се онако како је тајно дошао тајно вратити у Пиров логор и краља отровом убити. Фабриције нареди да овога натраг Пиром одведу; и тај његов поступак би од сената похваљен. Ако се овде осврнемо на привидну корист и распрострањено мишљење, сам онај пребеглица могао је ослободити државу од оног великог рата и тако озбиљног противника, само би то била велика срамота и ругло да онога с којим се бориш за част и славу савладаш злочиним а не врлином. Шта је, дакле, корисније, и за Фабрицију, који је за овај град оно што је Аристид био за Атину, и за наш сенат, који никада корист није одвајао од достојанства, да се оружјем бори с непријатељем или отровом? Ако се ради славе тежи превласти, онда се од злочина треба уздржати, у којем никако не може бити славе; али ако се и самој моћи тежи ма каквим начином, треба знати да не може бити корисна ако је срамотом праћена. Стога није био користан ни онај савет Луција Филипа, Квинтова сина, да они градови које Луције Сула уз новчани откуп сенатском одлуком беше

ослободио данка поново порески буду обавезни, и да им новац који за ослобођење беху дали не вратимо. С њим се и сенат био сагласио. То је срамота за нашу владавину, јер би и реч гусара била поузданија него нашег сената. — Али увећан је државни доходак, па је зато корисно, рећи ће неко. — Та докле ће се усуђивати неко да тврди да је ма шта корисно што је неморално? Могу ли, уосталом, мржња и срамота бити од користи иједној власти која треба да се ослања на свој углед и наклоност савезника? У том сам се често размишљао и с мојим пријатељем Катонем. Изгледало ми је да сувише строго брани државну بلاгајну и порезе, тако да је закупцима¹ све молбе одбијао, а савезницима врло често, док би према овима требало да будемо милостиви, а с онима да поступамо као са својим намештеницима, и утолико пре што се та слога редова тада тицала самога опстанка републике. Рђаво се понео и Курион кад је по питању градова с оне стране Поа признавао да је њихово тражење праведно, али је увек додавао: нека корисност победи. Боље би учинио да је рекао да та ствар није праведна зато што није корисна, него што је рекао да је праведна и истовремено изјавио да није корисна.

XXIII

Шеста књига Хекатона¹ дела о дужностима пуна је оваквих питања. Доликује ли честиту човеку да у време превелике оскудице у житу не храни своје робове? И расправља обе стране питања, али ипак на крају опредељује дужности више у смислу корисности, како је он замишља, него човечности. Даље пита: ако у случају опасности нешто треба бацити са брода у море, да ли пре треба бацити скупочена коња или јевтиног роба? Овде на једну страну вуче лична корист, а на другу човечност. — Ако се при бродолому глупак докопа даске, да ли мудрац да му је отме

ако буде могао? — Не, каже, јер би то било неправедно. — А шта ће бити ако је то власник брода; сме ли одузети оно што је његово? — Ни најмање. Нема на то више права него кад би хтео путника у море да баца зато што је брод његов. Јер док се не стигне донде докле је брод најмљен, брод не припада власнику него путницима. — А шта ће бити ако постоји само једна даска, а два дављеника, обојица мудраци; хоће ли сваки себи грабити, или ће један уступити другом? — Да уступи наравно, али да припадне ономе чији је живот важнији било за њега било за државу. — А шта да се ради ако су ти услови подједнаки за обојицу? — Ни онда не сме бити борбе, већ нека један уступи другоме, као да је коцком или игром на прсте изгубио. — Шта да се ради ако отац поткрада храм и лагум прави до ризнице; да ли ће син то властима доставити? — То би био стварни преступ; штавише, дужан је да брани оца ако га оптуже. — Али зар отаџбина није изнад свих дужности? — Неоспорно је тако, али је и за саму државу корисно да има грађане који поштују родитеље. — А шта ће бити ако отац покуша да се докопа тираније или да изда отаџбину; хоће ли син ћутати? — То не, већ ће, штавише, преклињати оца да то не ради; и ако ништа не помогне, прекореваће га, онда ће му запретити, и у крајњем случају ако увиди да ствар води пропасти отаџбине, претпоставиће спас отаџбине спасу оца. — Поставља се и овакво питање: ако мудрац из неопрезности прими лажан новац као прави, сме ли, кад то сазна, с њиме као са исправним новцем некеме дуг исплатити? Диоген допушта, Антипатар одбија, с којим се радије слажем. — Ко продаје вино за које зна да ће се укиселити, треба ли то да каже? — Није обавезно, мисли Диоген, док Антипатар сматра да то налаже дужност часна човека. — Ово су, тако да их назовем, спорна питања стоичара. Код продаје роба, морају ли се рећи мане, не мислим на оне за које мораш одговарати

по грађанском праву ако их прећутиш, него такве, на пример, да ли је лажов, коцкар, лопов, пијаница? Једноме се чини да их треба рећи, другоме да не треба. — Ако неко прода злато мислећи да продаје месинг, мора ли му честит човек рећи да је то злато или ће за динар² купити што вреди хиљаду динара? Сада је већ јасно и шта је у овом случају мислим и какво је размимоилажење код оних филозофа које споменух.

XXIV

Морају ли се уговори или обећања увек испуњавати, ако нису, како би претори рекли, ни силом ни преваром изнуђени. Узмимо, на пример, да је неко дао некоме лек против водене болести, и уговорио, ако од тог лека оздрави, да се њиме никад више не послужи, и ако овај од тог лека стварно оздрави и после неколико година опет падне у исту болест, а од оног с којим је био уговорио не добије пристанак да се њиме поново послужи, шта треба да ради? Пошто се онај који не допушта употребу лека односи нечовечно, и пошто му се никаква неправда не чини, то се болесник мора на првом месту о свом животу и спасу старати. — Или овакав случај. Кад би неко неком мудрацу тестаментом хтео оставити сто милиона сестераца под условом да обећа да ће пре пријема наследства јавно дању по тргу скакати, и ако овај на то пристане јер га онај друкчије не би наследником учинио, треба ли да изврши оно што је обећао или не? Више бих волео да није обећао, и то би озбиљност захтевала. Али кад је већ обећао, ако скакање по тргу срамним сматра, часније ће поступити ако реч прекрши и од наследства ништа не узме, него ако га узме, уколико можда тим новцем не би држави у некој великој нужди од користи био, тако да ни скакање по тргу не би било срамно јер отаџбини жели да помогне.

XXV

Тако исто не треба држати ни она обећања која нису корисна ни онима којима си их дао. Бог Сунца, да се опет вратимо на приче, беше обећао своме сину Фаetonу да ће му испунити све што зажели. Овај затражи да се попне на очева кола. Жеља му би испуњена. Али пре него се учврстио био, буде ударом грома спаљен. Колико би боље било да у овом случају очево обећање није било одржано. А шта тек да кажемо за обећање које Тезеј затражи од Нептуна? Како му Нептун беше обећао три жеље, Тезеј зажели смрт Хиполита, свог сина, јер га сумњичаше због преступа са маћехом. И кад му жеља би испуњена, паде у највеће очајање. Шта да кажемо о Агамемнону који се беше заустовао да жртвује Дијани оно што најлепше те године буде у његовој краљевини рођено, те жртвова Ифигенију од које те године не беше стварно ништа испише рођено. Боље је било не одржати обећање, него тако ужасно недело себи допустити. Према томе, има обећања која понекад не треба испунити, као и залого које не треба увек вратити. Ако је неко, на пример, при чистој свести код тебе мач оставио и затражи га у лудилу, грех је вратити га, а дужност не вратити. Шта ћеш урадити ако онај ко ти је новац поверио покрене рат против отаџбине, хоћеш ли вратити оставу? По мом мишљењу, не би смео, јер би тиме радио против државе од које ти ништа не сме бити милије. На тај начин многи поступци који по својој природи изгледају морални временом постају неморални. Одржати обећања, испунити уговор, вратити оставу, све то постаје неморално кад корисност измени свој смисао. Мислим да је доста било говора о оним стварима које на основу лажне мудрости изгледају корисне и у сукобу са правдом.

Онако као што сам у првој књизи извео дужности из четири главна извора врлина, тако се и овде ослањам на ову исту поделу при доказивању да све што је привидно корисно стварно

није корисно, и да је у сукобу са врлином. О самој мудрости коју би лукавство хтелo да замени, и о праведности, која је увек корисна, већ је доста расправљано; преостала су још два извора морала од којих се један односи на величину и изванредност узвишена духа, а други на сагласност и уједначеност поступака или уздржљивост и умереност.

XXVI

Уликсу је изгледало корисно оно што му неки песници трагичари¹ приписују, јер код Хомера, најпоузданијег сведока, таквог подозрења о Уликсу нема; тек га у трагедијама окривљују да је лажним лудилом хтео да избегне војску. Намера је свакако нечасна. Али је корисно, рећи ће можда неко, владати на Итаци и у миру живети са родитељима, са женом, са сином. Или мислиш да се икаква слава скопчана с напорима и опасностима може с овим миром упоредити? Што се мене тиче, ја мир под таквим условима одбацујем, јер сматрам да оно што није морално, корисно никако не може бити. И пита мислиш шта би тек Уликс чуо о себи да је у оном претварању истрајао, кад је и поред оних силних подвига у рату ипак од Ајакса чуо ове речи:

*Он који сам творац заклетве беше,
Како сви знате сам веру погази, о срама!
Лажно беснети поче да с нама у рат не крене.
И да Паламеда² не би мудрост продорио,
Којом прозре лукаву дрскост овога,
Свету би заклетву неверством трајним укаљо.*

За њега је заиста било боље да се бори не само с непријатељима, него и са таласима, што је и урадио после, него да изневери Грчку, сложну да поведе рат против варвара. Али оставимо и приче

и туђе примере, и вратимо се стварним чињеницама и догађајима из наше прошлости.

Марко Атилије Регул, кад за време свог другог конзулства бејаше у Африци из заседе ухваћен од лакедемонског војсковође Ксантипа који је служио под заповедништвом Ханибалова оца Хамилкара, буде послат сенату под заклетвом да се на траг врати у Картагу, уколико не издејствује да им се врате неки угледни заробљени Картагињани. Кад је у Рим дошао, свакако је видео привидну корист те ствари, само ју је он, што се види из његовог држања, лажном сматрао. Та корист се састојала у томе да је могао остати у отаџбини, живети у свом дому, са женом, децом, и задржати степен конзулског достојанства, а пораз који је претрпео у рату сматрати обичним ратним неуспехом. Ко може порећи да све ово није корисно? Ко, запитаћеш? Величина духа и храброст то поричу.

XXVII

Тражиш ли поузданије сведоке? У ствари, својство ових врлина је ничега се не плашити, пролазне ствари презирати, и ништа за неподношљиво не сматрати што се човеку може догодити. Добро, али шта Регул уради? Он дође у сенат, положи поруку, и одбије да учествује у пласану, јер себе није сматрао за сенатора докле год је везан заклетвом према непријатељу. И још у свом говору — о безумна човека, рећи ће неко, и себи самом непријатеља! — изјави да је штетно вратити заробљенике, јер су то млади људи и добри војници, док је он већ старошћу савладан. Како његово мишљење преовлада, заробљеници буду задржани, а он се врати у Картагу, и не задржа га ни жеља за отаџбином ни љубав према својима. А није му тада било непознато да се враћа врло окрутном непријатељу и да иде на изузетно страшне муке, али је сматрао да заклетви веран мора остати.

Стога, мислим, да је био у бољем положају када су га несаницом убијали¹, него да је код куће остао као старац, некадашњи заробљеник, и као конзул кривоклетник. — Али лудо је ипак поступио што не само није предложио да се врате заробљеници, него је још и сенат од тога одвраћао. — Како лудо? Зар и онда кад држави корист доноси? И може ли ишта што је држави штетно ма ком грађанину бити корисно.

XXVIII

Изврћу људи саме основе природе кад одвајају корисност од морала. Сви ми, у ствари, тражимо корист и она нас привлачи и друкчије никако не можемо поступити. И ко је, уосталом, тај који избегава оно што је корисно, или боље рећи, ко за тим најревносније не тежи? Али пошто ту корист не можемо нигде наћи сем у моралном, пристojном и хвале достојном, то ове врлине држимо за прве и највише, док саму реч корист не сматрамо толико узвишеном колико нужном. — Добро, рећи ће неко, какве на основу тога има снаге у заклетви, те се не сме прекршити? Бојимо ли се Јупитерова гнева? Међутим, сви се филозофи у томе слажу да се бог и не љути и не чини зло, и то не само они¹ који кажу да бог ништа не ради нити од других што тражи, него и они² који замишљају да је бог увек у неком дејству и да стално нешто ствара. И шта би, уосталом, разгнењени Јупитер Регулу више могао нашкодити него што је он сам себи нашкоднo? Никаква, дакле, сила вере није била у стању да претегне онако очигледну корист. — Можда се бојао срамног поступка. Али, пре свега, од зала треба бирати најмање. И зар је срамота у себи имала онолико зла колико оне муке? А затим се одлично могу применити и Акцијеве речи, иако их изговара зао краљ:

ТИЈЕСТ:

Зар ниси показао мени дату реч?

АТРЕЈ:

Неверном не сматрам да сам дао реч.¹

Они још и ову примедбу праве. Онако као што ми тврдимо да неке ствари изгледају корисне које нису корисне, тако и они тврде да неке ствари изгледају моралне које нису моралне. Тако, на пример, само изгледа морално вратити се на муке ради одржања заклетве, док, у ствари, није морално, јер обећање које је непријатељ силом изнудио не мора бити испуњено¹. На крају још додају да све што је веома корисно постаје морално, иако пре тога није изгледало морално. Ово су отприлике приговори против Регула. Сада ћемо на њих редом одговорити. Почнимо од првог.

XXIX

Од Јупитера се, кажу, није морао бојати да би му у гневу могао шкодити, пошто он нема обичај нити да се гневи нити коме да шкоди. Овај баш разлог нема више снаге против Регула него против сваке друге заклетве. Међутим, код заклетве не треба гледати какав нам она страх улива, него у чему је њен смисао. Додуше, заклетва је религиозна изјава, и оно што си пред богом као сведоком обећао треба да одржиш, јер се испуњење заклетве односи не на гнев богова, којег нема, него на праведност и верност. Стога Еније изванредно каже:

*О Верности добра, божићо крилата,
Ти Јупитерова заклетва света!¹*

Ко, дакле, заклетву повреди, тај вређа Верност чији лик наши преци поставише, како стоји у једном Катоновом говору, на Капитолу поред самог свевишњег и свемоћног Јупитера.

Даље каже да ни разгневлени Јупитер не би Регулу више нашкодио него што је Регул сам себи нашкодио. То је тачно, ако нема другог зла осим бола. Међутим, филозофи највећег угледа тврде да бол не само није највеће зло него чак није ни зло. Стога ми, молим вас, немојте кудити Регула који служи као важан сведок, ако не можда и као најважнији, за потврду схватања ових филозофа. И кога бисте, уосталом, могли наћи поузданијег од првог грађанина римскога народа који се добровољно подвргнуо мучењима само да би своју дужност извршио?

А што се тиче оног приговора да од зала треба бирати најмање, што овде значи да је боље неморално поступити него се злу изложити, питам их: да ли има већег зла од неморала? Јер ако у ругови тела има чега непријатног, каква тек мора изгледати изопаченост и одвратност упрљане душе? Стога они филозофи који ову ствар строже истражују усуђују се тврдити да је једино зло оно што је неморално, док они² који на ствар блаже гледају само признају да је то највише зло.

Што се пак тиче стиха:

Неверном не сматрам да сам дао реч.

песник је у праву, јер се ради о Атреју, а у драми се личност мора доследно изградити. Али ако се одавде извлачи закључак да вера не важи кад је неверном дата, треба припазити да се тиме не тражи вешт изговор за кривоклетство. Уосталом, постоји ратно право, и вера и заклетва дата непријатељу мора се често одржати. У ствари, она заклетва која је дата са убеђењем да је треба извршити, мора се одржати; док свака друга не обавезује, и ако је не испуниш, није кривоклетство. На пример, ако разбојницима уговорени откуп за главу не донесеш, то није превара ни онда кад то под заклетвом не урадиш, јер се гусари не убрајају у ред ратних непријатеља већ су они заједнички непријатељи свих. Са овима

не сме бити заједничка ни вера ни заклетва. Према томе, није свака лажна заклетва кривоклетство, већ кривоклетство настаје онда кад се закунеш по својој савести, како се то код нас обично каже, и то не урадиш. Стога паметно вели Еурипид:

Језиком се заклет, ал' у души незаклет остах.³

Регул, међутим, није смео кривоклетством погазити уговоре и погодбе закључене с непријатељем у рату, зато што је рат вођен с правим и достојним непријатељем с којим смо имали заједничко фецијално право и били везани многим међународним правним обавезама. Да ствар тако није стајала, никада римски сенат не би своје славне људе непријатељу везане предавао.

XXX

Али такав случај није био са Титом Ветуријем и Спуријем Постумијем⁴. Ови за време свог другог конзулства после несрећно вођене битке код Каудија, кад наши легиони мораше испод јарма проћи, закључише мир са Самнићанима. Сенат их, међутим, предаде непријатељима, зато што су поступили без знања народа и сената. Истовремено буду предати и Тиберије Нумиције и Квинт Мелије⁵, који тада беху народни трибуни, зато што је с њиховим одобрењем мир закључен био, да би се на тај начин одбацио мир са Самнићанима. И баш сам Постумије беше творац и предлагач ове предаје, иако је и сам морао бити предат. То исто уради много година доцније Гај Манцин⁶. Он сам подупре законски предлог који Луције Фурије и Секст Атилије на основу сенатске одлуке изнесе пред народ, да буде предат Нумантинцима с којима беше закључио мир без сагласности сената. Предлог би усвојен и он буде предат непријатељима. Часније овај поступи него Квинт Помпеј⁷ који се

у сличном положају молбом послужу да се предлог не усвоји. Код овога је привидна корист више вредела него морал, док је код оних горе лажни вид корисности надјачан достојанством морала. Али да се вратимо на Регула.

Није морао, кажу, одржати заклетву силом изнуђену. Као да се од храбра човека може нешто силом изнудити!

Зашто је онда, примећују даље, ишао у сенат, кад је сматрао да заробљенике не треба вратити? Баш оно што је највеће у његовом поступку, то кудите. Он се, у ствари, није задовољио да то само буде његово гледиште него је ствар предузео да би утицао на сенат да онакву одлуку донесе, јер да он сам није био творац тог предлога, заробљеници би сигурно били враћени Пунцима, те би Регул здрав и читав у отаџбини остао. Али како то није сматрао корисним за отаџбину, веровао је да му је часније да онако поступи и последице искуси.

И, најзад, што се тиче тврђења да оно што је веома корисно постаје морално, сматрам да бисмо морали рећи да је већ морално, а не да постаје морално. У ствари, ништа није корисно што није морално, нити је нешто морално зато што је корисно, већ је корисно зато што је морално. Стога у оном мноштву изванредних примера који су нам из прошлости остали тешко да ће неко моћи навести и величанственији и хвале достојнији од овог примера.

XXXI

Али у целом овом Регуловом подвигу само оно је достојно дивљења што је саветовао да се заробљеници не врате. Додуше, и то што се вратио у Картагу изгледа нам данас као изванредан подвиг, али у оно време друкчије није могао поступити. Стога та хвала не припада личности него времену. Наши преци у ствари су хтели да ниједна веза за одржање вере не буде чвршћа од заклетве. То

показују закони *Дванаест таблица*, то показују свети закони¹, то показују уговори којима је чак и с непријатељима вера утврђивана, то показују истраге и наредбе цензора, који ни о чем нису тако строго судили као о кривоклетству. Марко Помпоније, народни трибун, да се опет вратимо примерима, беше заказао судски дан Луцију Манлију², Ауловом сину, који је пре тога био диктатор, због тога што је своју диктатуру био продужио за неколико дана; оптуживао га је још и зато што је свога сина Тита, који је доцније прозват Торкват,³ од друштва одвојио и наредио му да живи на усамљеном имању. Али кад син, који је био још врло млад, чује да му је отац у опасности, појури, кажу, у Рим, и већ у зору дође у Помпонијеву кућу. Кад овом то јаве, он, у уверењу да ће му наљућени син нешто против оца доставити, устане из постеље, удаљи све присутне и заповеди да младића доведу. Али овај чим уђе истргне мач и зарече се да ће га на месту убити ако му заклетвом не потврди да ће оптужбу против оца повући. Помпоније се нагнао страхом закуне; ствар затим изнесе пред народ и објасни зашто мора одустати од парнице, те Манлија ослободи. Толико је заклетва у оном времену имала снаге. То је био онај исти Манлије који код Анијена уби оног Гала који га на меџдан беше изазвао, те по огрлици коју му скиде доби овај надимак и под чијим су трећим конзулством Латини код Везера разбијени и потучени. Био је то један од наших највећих мужева. Али колико је био осетљив према оцу, толико се строг и неумољив показао према сину⁴.

XXXII

И као што Регул заслужује хвалу због одржања заклетве, тако су за сваку покуду, ако се стварно нису вратили, она десеторица које после битке код Кане Ханибал беше послао сенату под закле-

твом да ће се вратити у логор који Пунци беху освојили, уколико не успеју да издејствују откуп заробљеника. О њима сви историчари не причају исто. Полибије, на пример, неоспорно поуздан писац, каже да су се од десет најугледнијих заробљеника који тада беху послати деветорица вратили, пошто ствар у сенату нису издејствовали. Међутим, један од те десеторице који се беше нешто после изласка из логора вратио, као да је нешто био заборавио, остаде у Риму. Објашњавао је да се повратком у логор ослободио заклетве. Није био у праву, јер превара погоршава кривоклетство, а не оправдава. То је, у ствари, било глупо лукавство које се изопачено хтело као мудрост приказати. Стога сенат нареди да се тај препредењак и рачуница одведе Ханибалу везан. Осам хиљада је тада Ханибал држао заробљеника, али не таквих које је у боју заробио или који су се у смртној опасности предали, већ који у логору беху остављени од конзула Паула и Барона¹. Сенат одлучи да их не откупи, иако је то могао за мале паре успети, да би нашим војницима усадио у свест да морају победити или умрети. Кад је Ханибал ову вест чуо, пише исти историчар, клонуо је духом што римски народ у тако тешким приликама показује толику снагу и величину духа. Из овога се види како се наизглед корисне ствари моралом побеђују. Ацилије², међутим, који је написао једну историју на грчком, каже да их је било више који су се у логор вратили под истим лажним изговором да би се заклетве ослободили, и каже даље да су их због тога цензори обележили свим жиговима срамоте. Али време је већ да са овим истраживањем завршим. Јасно је уосталом да поступци који носе обележје плашљивости, малодушности, понизности и утучености нису корисни јер су ружни, срамни, неморални, какав би био и Регулов поступак да је о заробљеницима саветовано оно што би за њега самог изгледало корисно а не за државу, или да је желео код куће да остане.

Преостаје још четврти¹ део који обухвата пристojност, умереност, скромност, уздржљивост, савлађивање. Може ли стварно ма шта бити корисно што је овом хору толиких врлина противно? Па ипак, киренаичари који потичу од Аристипа и филозофи звани аникерци² тврде да се највеће добро састоји у чулном уживању и сматрају да врлину треба утолико хвалити уколико производи уживање. И тек што су ови застарели, појављује се Епикур у свој величини и сјају као бранилац и учитељ скоро истог схватања. С овима се морамо борити и на коњу и пешице, како се то каже, ако смо спремни да морал бранимо и сачувамо. Јер ако се не само корисност него и сва срећа живота састоји, како пише код Метродора³, у снажном саставу тела и у чврстом уверењу да ћемо га сачувати, онда ће стварно корисност, и она највиша, како је они замишљају, бити у сукобу са моралом. Па која онда улога мудрости првенствено припада? Зар да на све стране тражи пријатност? Какво бедно робовање врлине у служби чулних задовољстава! И какви су јој онда задаци у тој улози? Зар да зналачки одабира уживања? Иако стварно од тога нема ничег пријатнијег, шта се онда може замислити ружније? Дале, ко бол сматра за највише зло какво место код њега заузима храброст која значи презирање бола и напора? И колико год да се Епикур на многим местима заиста довољно неустрашиво изражава о болу, ипак не треба гледати на оно што он каже, већ оно што он мора доследно рећи кад добро своди на задовољство, а зло на бол. Тако, на пример, кад га слушамо да говори о уздржљивости и умерености, он стварно каже много тога на многим местима, али при свем том настале тешкоће не може савладати. И како може уосталом умереност хвалити онај који највише добро ставља у чулна уживања? Умереност је, у ствари, непријатељица прохтева, док су прохтеви прати-

оци чулних уживања. Па ипак се у следећим три-ма врлинама сналазе колико могу, и то не без извесне вештине. Мудрост усвајају и замишљају је као вештину прибављања задовољстава и отклањања бола. И са храброшћу излазе како-тако на крај, учећи да је њен смисао презирање смрти и подношење бола. Чак и умереност уводе, не баш најлакше, али ипак онолико колико могу. Кажу, наиме, да се највеће задовољство постиже у отклањању бола. Али што се тиче правде, она код њих стоји на слабиим ногама или боље рећи лежи на тлу, као и све оне врлине које се односе на друштво и одржавање заједнице људског рода. Јер ни доброта, ни племенитост, ни великодушност не могу постојати, колико ни само пријатељство, ако нису саме по себи предмет наших тежњи него се односе само на чулно уживање и корисност.

Све ово, дакле, што сам овде рекао може се укратко овако исказати. Исто онако као што сам раније утврдио да нема користи која би била у супротности са моралом, тако сада тврдим да је цело чулно уживање у супротности са моралом¹. И утолико пре сматрам да Калифон и Диномах² заслужују прекор кад су мислили да ће спор решити ако споје чулно уживање са моралом, што је исто тако кад би упрегли човека са стоком. Морал не подноси такву везу, већ је презире и одбацује. Тако исто ни највише добро ни највише зло, ако по себи мора бити једноставно, не сме бити из разнородних ствари састављано и одмерено. Али, пошто се ради о крупним стварима, о овоме сам на другом месту³ опширније расправљао. А сад се још једном вратимо на предмет.

Надам се да је довољно јасно показано на који начин треба рецити оне случајеве у којима понекад изгледа да долази до сукоба корисности са моралом. Стога ако се чак и прида нека вредност чулном уживању, онда је можда има нешто у виду зачина, али свакако не у виду користи.

Ово је поклон, сине Марко, који ти као отац шаљем. Он је по мом суду стварно велик, а за тебе

ће бити онакав како га будеш примио. И мада ћеш ове три књиге примити међу Кратипове списе само као стране госте, ипак онако као што би ме сам с пажњом понекад слушао да сам лично дошао — што би се и десило, да ме са по пута⁴ отаџбина снажним гласом није позвала — тако и овим списима преко којих ти мој глас допире посвети толико времена колико будеш могао, а моћи ћеш свакако колико за овакве ствари воље будеш имао. А кад будем сазнао да у овом роду науке задовољство налазиш, радоваће ме да о томе с тобом што скорије, као што се и надам⁵, усмено разговарам, а дотле, док си овако далеко, писмено ћу ти се обраћати⁶.

А сад ми остај здраво, мој Цицероне, и буди уверен да си ми ти врло мио и да ћеш ми бити још милији ако у оваквим списима и учењима будеш задовољство налазио.

СЦИПІОНОВ САН

Сципионов сан (*Somnium Scipionis*) у ствари је саставни део шесте књиге Цицеронове *Републике* (*De re publica libri sex*). Цицерон је своју расправу о држави написао по угледу на Платона. На крају своје *Републике* Платон расправља о бесмртности душе и описује како је неки војник по имену Ер из племена Памфилије пао на бојишту. После десет дана, када су лешеве сакупљани да се спале на ломачи, он устаје из мртвих и прича шта је све видео на ономе свету. Овакав начин расправљања о бесмртности душе изазвао је критику и подсмехање многих, нарочито епикуровца. Уместо да расправља о тим питањима на уобичајен филозофски начин, кажу они, Платон измишља причу која се противи здравом разуму и стварности. Цицерон у својој *Републици* преузима исти мотив. Али, да би избегао замерке које су прављене Платону, он своју визију оног света приказује кроз сан који саопштава Сципион Африканац млађи, својим пријатељима окупљеним на његовом пољском имању за време латинских ферија, 129. пре н. е. Разговор је вођен о држави. Трећег дана се расправљало о религији. Тада је Сципион испричао сан који је сањао пре двадесет година, када је био у Африци као гост краља Масинисе, 149. У спису се спомињу три Сципиона: Сципион Африканац старији, који је победио Ханибала код Заме, 202; Сципион Африканац млађи, који је разорио Картагу, 145, и Нуманцију, у Шпанији, 134; и Сципион Назика, који је по налогу Сената убио Тиберија Граха, првака аграрне странке, под оптужбом да жели да се докопа краљевске власти у Риму помоћу сељака, путем аграрне реформе.

Необична је била судбина Цицеронове *Републике*. Она ишчезава још у петом веку; спомиње

се једном у десетом и једном у дванаестом веку. Сви покушаји у време ренесансе да се пронађе Цицероново главно дело остали су без успеха. Спис је ипак нађен у ватиканској библиотеци, 1820. Кардинал Анђело Маи приметио је да се испод текста Августинових коментара Давидових псалми распознаје други текст. После испитивања палимпсеста установљено је да је то изгубљена Цицеронова *Република*. [Сама реч палимпсест (*palimpsestus*) потиче од Цицерона и представља кованицу из грчког језика са значењем: поново струган (пергамент). У време несташице писаћег материјала још у старом веку струган је текст са пергамента да би се на њему поново писало; тако у писму једном пријатељу, Цицерон у шали примећује: „...уколико ниси истругао моје писмо, да би ми одговор написао“. Ова пракса је нарочито примењивана у средњем веку, када се није увек водило рачуна о тексту који се брише]. Вероватан узрок нестанка Цицеронове *Републике* је сам садржај књиге у којој Цицерон излаже своја схватања демократије, законитости и слободе. У ватиканском палимпсесту је нађена отприлике једна трећина Цицеронове *Републике*; недостаје, поред осталог, и цела шеста књига у којој се налазио Сципионов сан. Међутим, *Сципионов сан* је у целини сачуван у коментарима римског граматичара Макровија из прве половине петог века (*Commentarium in somnium Scipionis libri duo*); затим делимично у коментару Фавонија Еулогија, Августиновог ученика (*Disputatio de somnio Scipionis*); и најзад споменимо грчки превод Максима Плануда, граматичара из четрнаестог века. У аутентичност списка се никад није сумњало.

... Ова прилика је навела Сципиона да исприча сан који је он, како сам тврди, дуго времена прећуткивао. Када је, наиме, Лелије изразио жаљење што Сципиону Назики од стране државе није подигнут никакав споменик у знак признања за убиство тиранина, Сципион, поред осталог, рече ово: Мада је за мудраце сама свест о извршним великим делима најлепша награда, ипак та божанска врлина захтева не статуете оловом подупрте ни тријумфе са исушеним лаворима, већ извесне постојаније и неуволије врсте награда. А какве су то награде? запита Лелије. На то Сципион одговори: Имајте стрпљења да ме саслушате, јер нам стоји на располагању још овај трећи дан ферија...

САН

I

1. Кад сам био дошао у Африку као војни трибун конзула Манилија¹, при четвртој легiji, као што знате, ништа ми није било прече него да се састанем с краљем Масинисом² који је с нашоом породицом био у присном пријатељству, из праведних побуда. Чим сам к њему дошао, старац ме загрли и заплака, а затим погледа у небо и рече: Хвала ти, вишње Сунце, и вама, небески богови, што пре него се из овог живота иселим видим у овом краљевству и под овим кровом Корнелија Сципиона, чије ме само име у живот враћа, јер никада из моје душе не ишчезава успомена на оног изванредног и непобедивог човека. Затим сам га питао о стању у његовом краљевству, а он мене о политичким приликама код нас, и тако нам је у међусобним распитивањима протекао дан.

2. И пошто смо са краљевском раскоши били угошћени, разговор смо наставили дубоко у ноћ,

за које време старац ни о чему другом није говорио до о Африканцу, сећајући се при томе не само његових дела него и његових речи. Кад смо потом отишли на спавање, услед умора од пута и дугог ноћног бдења обузе ме неуобичајено дубок сан. Тада — верујем услед онога што смо разговарали, јер се често дешава да се наша размишљања и разговори јављају у сну, отприлике онако као што Еније³ прича о Хомеру, о којем је свакако често будан морао размишљати и говорити — појави ми се Африканац по изгледу онакав какав ми је био познат више по слици него лично. Чим га препознадох, просто задрхтах од страха, али ми он рече: Прибери се и ослободи се страха, Сципионе, и ово што ћу ти рећи потомству саопшти.

II

3. Видиш ли онај град, који сам ја присилио да се покорава римском народу, а који сада обнавља старе ратове и не може да мирује? Он ми је у ствари показивао Картагу са једног узвишеног, звезданог, бљештаво осветљеног места. Сада си к њему дошао да га опседаш, скоро као обичан војник, али ћеш га кроз две године као конзул разорити, и сам ћеш стећи надимак који сада носим од мене наслеђен. И пошто будеш Картагу разорио и тријумф славио, и пошто будеш за цензора изабран и као легат обиђеш Египат, Сирију, Азију, Грчку, по други пут ћеш за конзула бити изабран, у одсуству, и онај велик рат ћеш завршити и Нуманцију⁴ разорити. Али кад се у тријумфалним кочијама на Капитол будеш као лео, наићи ћеш на nerede у држави изазване намерама мога унука.

4. Ту ти, Африканче, треба да покажеш отаџбини изванредне особине свога духа, своје обдарености и своје одлучности. Али ми изгледа као да је кривудава пут судбине тог времена. Јер кад твој век буде навршио седам пута осам сунчевих

заокрета, и када ова два броја⁵, која су оба савршена, сваки из свог разлога, природним током буду допунила за тебе судбоносни збир, теби једином и твоје имену окренуће се цела држава; у тебе ће Сенат, у тебе ће честити грађани, у тебе ће савезници, у тебе ће Латини упрети своје погледе; ти ћеш бити онај на кога ће се ослањати спас државе; и, да не дужим, у својству диктатора требаће државу да доведеш у ред, уколико умакнеш злочиначким рукама најближих сродника⁶. И кад на ово Јелије из гласа повика, а други дубоко уздахнуше, Сципион, смешећи се благо, рече: Тихо, молим, да ме из сна не пробудите, и часком остало саслушајте.

III

5. И да би, Африканче, са што више одушевљења штитио отаџбину, знај ово: Свима онима који отаџбину буду сачували, помогли и увећали намењено је посебно одређено место на небу где, срећни, вечни живот уживају. Јер ништа није, од свега што се на земљи збива, вишњем богу, који целим светом влада, милије од удружења и скупова људи, на праву заснованих, који се државама називају. Њихови управљачи и чувари одавде су пошли и овамо се враћају.

6. На ово ја, иако сам био преплашен, не толико страхом од смрти, колико због замки мојих најближих, запитах: да ли он лично још живи, да ли мој отац Паул⁷ живи, као и остали за које смо сматрали да су преминули. Наравно, рече он, заправо живе они који су из телесних окова као из тамнице умакли, док је оно што ви зовете живот у ствари смрт. Гледај, зар не видиш да ти долази отац Паул? Када га угледах, пођоше ми потоци суза, а он ме загрли и љубећи ме не даваше ми да плачем.

7. Чим сам у стању био да проговорим, пошто сам се од плача био зауставио, рекох: О племенити и добри оче, пошто је ово прави живот, као што сам управо од Африканца чуо, зашто се онда задржавам на Земљи? Што не пожурим да дођем овамо к вама? Није тако, рече он; уколико те бог, којем цело ово пространство што видиш припада, није ослободио из телесног притвора, улаз ти овде није допуштен. Јер људи су под таквим условима рођени да буду чувари оне лопте коју видиш у средини овог пространства, и која се Земља назива, а њима је душа дата из оних вечних огњева које звездама и сунцима називате, и који округли и обли, божанским умом покретани, своје кругове и обиласке чудесном брзином извршавају. Стога и ти, Публије, и сви побожни људи морате душу задржати у телесном притвору, и не смете се без дозволе онога који вам ју је дао из људског живота иселити, да не би изгледало да сте избегли човечанску обавезу која вам је од бога додељена. Него ти, Сципионе, као твој дед, и ја који сам те родио, негуј правду и побожност која, колико год да је велика према родитељима и ближњима нашим, према отаџбини треба да буде највећа.

8. Такав живот води на небо и у друштво оних који су већ живели и, ослобођени тела, оно место које видиш насељавају — беше то у ствари круг међу огњевима изузетно бљештавог сјаја — и које ви по угледу на Грке Млечним Путем називате. Посматрајући одавде унаоколо, све ово ванземаљско изгледало ми је величанствено и чудесно. Беху то звезде које одавде са Земље никада не видимо, и величине њихове беху такве какве никада нисмо ни слутили да могу бити, од којих најмања беше она што је најудаљенија на небу, а најближа Земљи, и што сија туђом светлошћу; док су саме звездане кугле величином далеко над-

машивале Земљу. Сама пак Земља тако ми је ма-ла изгледала, да сам се над нашом империјом, која на њој тако рећи једну тачку представља, скоро сажалио.

IV

9. Како сам је дуже посматрао, прекиде ме Африканац речима: Докле ће, реци ми, твоје мисли бити везане за Земљу? Зар не примећујеш у каква си пространства дошао? Све ти је повезано у девет кругова¹ или боље рећи у девет сфера, од којих је једна небеска, спољашња, којом су све остале обухваћене; она је сами врховни бог који остале повезује и садржи; на њој су причвршћене звезде које круже својим вечним токовима. Њој су потчињене седам сфера које се обрћу у правцу супротном небеском кретању, међу којима једну сферу садржи она звезда коју на Земљи Сатурн називају. Затим долази она звезда, срећна и спасоносна за људски род, која се Јупитер зове; а онда она црвенкаста и за Земљу кобна звезда коју Марс називате; док скоро средину овог пространства заузима Сунце, предводник, господар и управљач осталих огњева, разум света и његов организатор, толике величине да својом светлошћу све обасјава и прожима. Њега као пратиоци следе својим путањама Венера и Меркур, док се на последњем кругу обрће Месец, упаљен сунчевим зрацима. Испод тога све је пак смртно и непостојано, сем душе које су милошћу богова људима подарене, док су изнад Месеца све ствари вечне. Сама Земља представља девету сферу, у средини је, не креће се и најдоња је, и ка њој стреме сва тела властитим нагоном.

10. Када сам се прибрао од запрепашћења, гледајући све ово, рекох: А какав је ово тако јаки а ипак тако пријатни звук⁹ који допире до мојих ушију? То је, рече ми он, онај сложени звук који из неједнаких, али у одређеној сразмери сложених и на законит начин поређаних интервала, замахом и кретањем самих сфера настаје, и мешањем високих и ниских тонова разноврсне хармоније производи. Јер таква се кретања не могу у тишини изазвати, и по природи се дешава, да с једне стране високи, а с друге пак стране дубоки тонови одјескују. Из тог разлога се она највиша сфера звезданог неба, чије је обртање убрзаније, креће са високим и оштрим звуком, док ова лунарна и најдоња сфера одаје дубљи тон. Земља, међутим, као девета сфера остајући увек на истом месту заузима средину света. Од оних дакле осам сфера, међу којима две имају исту снагу, седам производе у размацама различите тонове, који број представља свезу скоро свих ствари. И учени људи који су на струнама и у песмама ову хармонију подражавали¹⁰ отворили су себи пут повратка у ово место, као и они који су својим изванредним способностима у свом животу божанску науку неговали.

11. Али услед слушања ове тутњаве људске уши су оглувеле, јер нема у вама неотпорнијег чула: слично је и онај народ, који насељава оно место где се Нил, код Катадупа,¹¹ са високих брегова стропштава, услед силне тутњаве изгубио чуло слуха. И овде исто тако услед толико убрзаног кретања света настаје таква тутњава да је људске уши не могу поднети, као што не можете ни у Сунце гледати, јер његови зраци оштрину нашег вида надјачавају. Дивећи се свему овоме, своје погледе сам ипак повремено упућивао ка Земљи.

12. На то Африканац примети: Видим да ти опет посматраш пребивалиште и дом људи. Ако ти Земља сада тако мала изгледа, као што и јесте, а ти гледај увек овамо на ове небеске ствари, а оне људске презири; јер какав углед или какву жељену славу из говора људи можеш стећи. Видиш да се на Земљи станује на растуреним и уским просторима, и да се између тих тако рећи насељених мрља пружају простране пустиње, тако да су они који насељавају Земљу не само међусобно раздвојени да ништа од једних до других не може допрети, него су једни чак на југу, други далеко на северу, а трећи на супротној страни од вас; од таквих свакако никакву славу не можете очекивати.

13. Гледај, даље, ту исту Земљу како је као неким појасевима¹² обавијена и умотана, од којих се два највише међусобно разликују и са обе стране се о саме половине неба ослањају, и од мраза су, видиш, стврдути; док је онај средњи и највећи део од сунчеве жеге исушен. Два су настањена, од којих онај јужни, на којем стоје они који су вама стопалима окренути, није с вашим родом у вези; док овај други који је изложен северним ветровима, и који ви насељавате, погледај како вам малим делом припада. У ствари, цела Земља коју ви насељавате, сужена према половима, шира са стране, само је мало острво заплускивано оним морем које ви на Земљи називате Атлантис, Велико море или Оксан, а које је и поред тако звучног имена малено, као што видиш.

14. Да ли је дакле из ових насељених и познатих земаља твоје име, или име ма кога од нас, могло прећи овај Кавказ који овде видиш или препливати онај тамо далеки Ганг? И ко ће у преосталим крајевима изласка или заласка Сунца или у крајевима где владају северни или јужни ветрови икада чути за твоје име? И када све то

изузмеш, одмах видиш у како се уским границама вава слава може распростирати. А и сами они који о вама говоре, колико ће дуго о вама говорити?

VII

15. Штавише, и кад би људи будућих генерација хтели стално да преносе свом потомству хвале, наслеђене од очева, о било коме од нас, ипак због потопа и светских пожара¹³ који се нужно дешавају у одређеним временским размацима, не само вечну него ни дуготрајну славу не бисмо могли стећи. Сем тога, шта вреди да о теби говоре они који ће се после тебе родити, ако те ни споменули нису они који су пре тебе рођени, којих није било ништа мање, и који су свакако били бољи људи.

16. Овде треба имати у виду да нико од оних до којих може допрети наше име не може обухватити памћењем целу једну годину¹⁴. Јер људи обично мере годину обиласком Сунца, односно једне звезде; док, у ствари, тек онда кад се све звезде буду вратиле у исти положај са којег су претходно кренуле, и када после дугих интервала буду исто стање небеских тела успоставиле, може се стварно рећи да је година завршена, и једва се усуђујем да кажем колико се људских поколења у њој садржи. Наиме, када се, онако као што је виђено да се Сунце помрачило и за људе угасило, када се Ромулова душа у ова пространства преселила, поново и са исте стране и у исто време Сунце буде помрачило, после повратка свих планета и свих звезда на почетак, имаћеш пуну годину; али, знај да ни двадесети део те године још није протекло.

17. Стога ако изгубиш наду повратка у ова места, на која су усмерене све тежње великих и одличних људи, шта ти вреди она земаљска слава

која се тек на један мали део године може однети? Зато ако хоћеш свој поглед горе да упишеш и ово пребивалиште и вечни дом да посматраш, ти не слушај говоре простог света и не полагај наду свог живота у људске награде; и нека те сама врлина својом привлачношћу води правој слави, а шта ће други о теби говорити, нека сами одлуче. Они ће свакако говорити; али сав тај говор остаје у оним уским границама крајева које видиш и ни о коме никад није био вечан, већ пронада са нестанком људи и гаси се у забораву потомства.

VIII

18. Када је ово довршио, ја му рекох: Ако је заиста заслужнима за отаџбину такав пут уласка у небо отворен, то ћу ја, будући да сам из детињства ишао стопама очевим и твојим, и да вашим угледу ништа нисам нашкодио, имајући у виду такву награду, још неуморније се за опште ствари залагати. На то ће он: Залажи се и увек имај на уму да ниси ти смртан, већ само ово тело, и да ти ниси онај којег тај изглед представља, већ је човекова душа сам човек, а не његов лик који се претом показати може. Стога, знај, да си ти бог, јер је у ствари бог онај који живи, који осећа, који памти, који предвиђа и који овим телом којем је као старешина постављен тако управља, влада и располаже као сам врховни бог овим светом; и као што сам вечити бог овај свет, у извесном смислу смртни, покреће, тако и вечита душа покреће трошино тело.

19. У ствари¹⁵, оно што се увек креће, вечно је; док оно што другом предаје кретање и што се само од другог покреће, нужно мора, кад престане кретање, и само престати да живи. Стога, само оно што се по себи креће, будући да себе никад не напушта, никад не престаје да се креће.

Штавише, оно је свима другима стварима које се крећу извор и почетак кретања. Сам пак почетак нема порекла, јер из почетка све ствари потичу, док он сам не може ни из једне друге ствари произаћи, јер не може нешто бити почетак што се из другог рађа. Стога оно што се никад не рађа, никада и не пропада. Јер, кад се почетак утаси, он се од другог више не рађа, нити ће из себе други створити, уколико је стварно нужно да све ствари из почетка настају. Из тога произлази да почетак кретања из онога настаје што се само по себи креће; а ово се пак не може ни родити ни умрети; иначе би се нужно десило да се цело небо сруши и да се цела природа заустави, и никаква друга сила се више не би нашла чијим би се подстицајем опет покренула.

НАПОМЕНЕ

20. Пошто је, дакле, очигледно, да је вечно оно што се само по себи креће, ко онда може порећи да ова особина не припада душама? Безживотно је, наиме, све оно што се креће под спољашњим подстицајем, док оно што је живо дејствује унутрашњим и властитим кретањем. У томе је, дакле, сама природа и снага душе; и, ако је она једина од свега што се само по себи креће, онда она свакако никад није рођена и вечна је.

21. Ову ти примењуј у најузвишенијим стварима, а најузвишеније су бриге о спасу отаџбине, и она душа која се њима посвећивала и бавила брже ће стићи у ово пребивалиште и свој дом. То ће утолико лакше успети, ако већ тада, док је још затворена у телу, буде тежила да изађе напоље, и, посматрајући ствари изван себе, што више се од тела отуђи. Јер душе оних који су се пожудама тела одавали, и попут њихових слугу се понашали и који су, препуштајући се пороцима под утицајем чулних прохтева, божанска и људска права погазили, кад се из тела извуку, око саме Земље облећу и у ово место се враћају тек после многог векова¹⁶ мучног гоњења.¹⁷

Он се удаљи; и ја се разреших сна.

ЛЕЛИЈЕ
или
РАЗГОВОР О ПРИЈАТЕЉСТВУ

I

¹ Кај Лелије, савременик Сципиона Африканца-„Нумантинца“, био је римски официр у другом пунском рату (218—201. год. пре н. е.). Због говорничке даровитости и образованости Сципион га је заволео и уврстио у ред својих најближих пријатеља. Нарочито је познат по Цицероновоме дијалогу који носи његово име као симбол верног и племенитог пријатељства.

² Квинт Муције Сцевола, аугур и конзул римски (116. год. пре н. с.), био је зет Каја Лелија.

³ Римски младићи улазили су у ред грађана по навршеној шеснастој години живота. Тај прелаз обележен је приватно и јавно. У породичном кругу на тај дан приношена је специјална жртва домаћем лару. А приликом јавне свечаности која се одржавала тим поводом на форуму, на дан бога Либерга, младићи су пред преторима одлагали свој дотадашњи огртач, опервакен црвеним рубом — *toga praetexta* — и узимали нов огртач без црвеног руба — *toga virilis*. Од тог тренутка младић стиче право да поред грађанске тоге носи и своје пуно грађанско име — име, презиме и надимак (на пример, Тит Лукреције Каро).

⁴ Понтифекс максимус Квинт Муције Сцевола, син Публија Сцеволе, био је и велики говорник, државник и одличан правник. Убијен је 82. год. пре н. е. по наређењу Луција Корнелија Цинс, вишеструког конзула, припадника народне странке и пријатеља Маријевог.

⁵ Реч је о Публију Сулпицију Руфу, квестору, народном трибуну и одличном римском говорнику. Као члан народне странке убијен је по Сулином наређењу 88. год.

⁶ Квинт Помпеј Руф, конзул 89. године, отац Кнеја Помпеја, конзула, војсковође и члана првог тријумвирата, 60. год. пре н. е.

⁷ Марко Порције Катон Старији (234—149. год.) сматра се као пример римског грађанина и родољуба. Био је велики конзервативац и противник грчког културног утицаја на Рим. Обављао је многе високе дужности у јавном животу. Бавио се и римском историјом и написао дело *Origines* (Почеци), у коме је дао хронолошким редом најстарије догађаје из историје Рима и Италике. За разлику од савремених писаца који су се у знак високе образованости радо служили грчким језиком, Катон је своје списе писао искључиво латински, стварајући на тај начин основе латинском књижевном језику. Његово дело *De agri cultura* представља најстарији очувани прозни спис на латинском језику. Као великом противнику Картаге приписују му се и познате речи којима објашњава свој став према Картаги: „Ceterum censeo Carthaginem delendam esse“ („Уосталом, ја сматрам да Картагу треба разорити“).

⁸ Публије Корнелије Сципион Африканац Млађи — „Нумантинац“ (185—129) учествовао је у трећем пунском рату (149—146. год.). По његовом наређењу разорена је Картага 146. год. пре н. е., а 133. године заузео је после дуге опсаде и утврђену Нуманцију у Шпанији, по којој је и добио назив „Нумантинац“. На његовом ратном походу против Картаге пратио га је и податке о уништењу Картаге саопштио грчки историчар Полибије. Сципион је, захваљујући Полибију и другим образованим Грцима тога доба, постао велики пријатељ грчке културе.

II

¹ Цицерон мисли на атинског филозофа Сократа (469—399), који је сматрао врлину особином која се може стећи једино радом и учењем. Сократ је проповедао да само божанство поседује право знање, док човек може доћи до највише спознаје да „зна да ништа не зна“. Аполон га је преко делфског пророчишта прогласио за најмудријег међу људима.

² Према римском календару *Nonae* су седми дан у месецима марту, мају, јулу и октобру, док су у осталим месецима пети дан. Тог дана су аугури на неком месту у слободној природи кроз ауспиције, нарочито по летењу птица, погађали вољу богова и на томе стварали своје процене будућих догађаја. Овај обичај води порекло из Вавилоније, а у Италију су га, судећи по извесним археолошким споменицима, пренели Етрурци.

³ Децим Јуније Брут био је римски конзул 138. год.

⁴ Луције Емилије Паул „Македонски“ победио је код Пидне 168. год. пре н. е. македонског краља Персеја, који је као заробљеник увећао Емилијев тријумф у Риму. Изгубио је два сина непосредно пре и после битке код Пидне.

⁵ Кај Сулпиције Гал био је војни трибун у римској војсци која је победила Персеја.

III

¹ Цицерон овде подразумева под именом мудраца стоичаре. Оснивач њихове школе био је Зенон (IV век ст. е.) из Китиона на острву Кипру. Своје име ови филозофи добили су по месту где су се састајали — стоа пикиле (шарена дворана) — на атинском акрополису. По њиховом схватању циљ људског живота треба да је срећа, остварена кроз врлину. Посматрајући свет, стоичари су сматрали да постоје два принципа свих ствари и појава: активно дејство и пасивно трпљење, оличено прво у божанству, друго у материји. По свом хуманистичком ставу према људима они су први космополити, први Грци који нису правили разлику између грчког и негрчког света, Јелина и варвара, господара и робова.

² Сципион је нађен мртав у својој постељи. Његова изненадна смрт изазвала је сумњу да га је неко отровао, задавио или убио на неки други начин. То се десило дан после седнице сената на којој се Сципион успротивио доношењу закона о земљишној реформи који је предложио народни трибун Тиберије Гракхо. Отуда и сумња да је Сципиона отровала или жена му Семпронија, сестра браће Гракха, или Корнелија, њихова мајка.

¹ Дан пре своје смрти Сципион је одржао два говора: један пред народом, у коме се бранио од оптужби својих непријатеља да тежи за војном диктатуром, а други у сенату, упозоравајући, поред осталог, сенат на опасности које му прете од политичких противника.

IV

¹ Цицерон мисли на епикурејце, чији је филозофски утицај тада, око 133. год. ст. е. већ почео да се осећа у Риму. Епикурејска школа у грчкој филозофији приписује се Епикуру са Самоса (323—270). Његова дела нису сачувана, али је, посредно, сачувана његова филозофска доктрина. Циљ његовог учења била је једна виша срећа људског друштва, која се може остварити ослобођењем од бола што га живот неминовно доноси човску. А та срећа може се постићи једино кроз атараксију — савршено спокојство и непомућеност душевне равнотеже. Кроз атараксију човек се ослобађа и страха од богова и од смрти. До извесне мере стоичари су усвојили Демокритове материјалистичке погледе на свет, које после њих у римској филозофији прихвата Лукреције. Као и епикурејци и он потпуно одбацује страх од богова. Овде се Лелије додирује њиховог учења о души, према коме се живот душе завршава престанком телесног живота.

² У питању су питагорејци, присталице филозофске школе Питагоре са Самоса (580—500). У Кротону, у јужној Италији (Магна Граециа) овај велики грчки филозоф, математичар и физичар, основао је прву филозофску школу и верску секту која је међу своје чланове убројавала и неколико жена. Питагориним ученицима се приписују извесни успеси у раду на математици, физичи и музици, а упоредо с тим и учење о метемпсихози (сеоби душе после смрти), која се поред човека отеловљује и у животињама и биљкама.

Од савременика питагорејци су се разликовали не само по својим филозофским концепцијама, него и по начину одевања, вегетаријанству и начину живота. Своја учења приписивали су своме великом учитељу познатом грчком изреком: „autosepha“ — „Он је то рекао“, тј. сам

Питагора. Утицај питагорејаца осећао се у јавном и културном животу и Грчке и Рима. Међу грчким филозофима то показује у извесној мери Платон, а међу скулпторима Поликлет. Овај је својом скулптуром дорифороса (младић који држи копље) хтео да бројним односом дужине главе према телу да канон идеалне представе људског лика.

³ Луције Фурије Фило, римски конзул 163. године, био је пријатељ Лелијева и Сципионов, познат као веома образован човек свога доба и даровит говорник.

⁴ Маније Манилије, конзул 150. године, правник и говорник.

V

¹ То су софисти који су почев од поховине V века ст. е. били први учитељи јавне наставе за одрасле Грке. Њихов програм обухватао је цео низ дисциплина: књижевност, математику, филозофију, астрономију, права, говорништво и уметност. У грчком јавном животу били су познати, поред филозофских схватања, нарочито и по томе што су најбоље од својих претходника и савременика владали говорничком вештином. Својим учењем и теоријом о непостојању апсолутне истине, која се приписује Протагори, једном од оснивача софистике, они су у Атини извршили веома јак утицај, нарочито на омладину. Међутим, основне поставке њиховог учења које су ишле до никеизма представљале су опасност за етичке основе тадашњег друштва. Зато је цео низ филозофа (Сократ, Платон, Аристотел и други) настојао да оспори софистичко учење, да докаже релативност „софистичких доказа“ (гинећи при том исту грешку коју праве и софисти) и да одбаци Протагорину теорију, сажету у изреци — „homo mensura“ — „човек је мера свих ствари“.

² Кај Фабриције Лусциније прославио се у борби против епирског краља Пира, 280. год. ст. е.

³ Маније Курије Дентат, прослављени и храбри римски војсковођа у рату против Самнита, Сабинана и Пира. Победио Пира 375. год. код Беневента.

¹ Тиберије Корунканије, савременик Лусцинија и Дентата, римски конзул, први прелат плебејског порекла. Познат по својој мудрости и правничком искуству.

² Цицерон овде подразумева стоичаре, који сматрају врлину јединим добром и једином основом најдубљих знања за разлику од Платонових и Аристотелових ученика, који су врлину ценили као једну од основа највишег добра.

VI

¹ Песник Квинт Еније (239—169) познат је по својим епским и драмским списима. Он се у свом епском делу *Annales* први у римској књижевности послужио хексаметром, претпостављајући га старом сатурнинском стиху. Као образован песник, он је високо ценио грчку културу и књижевност за разлику од Катона и конзервативног песника Невија. Овај је Римљанима пребацивао да су, служећи се грчким језиком и ценећи прско мере грчку културу, заборавили већ и да говоре својим матерњим латинским језиком. И овај Енијев израз „*vita vitalis*“ („живот вредан живљења“) је дослован превод грчког израза који се често среће код Платона („*bios biotos*“).

VII

¹ Мисли се на Емпедокла из Агригента на Сицилији (середина V века ст. е.) који је написао спев о природи у три књиге. Близак питагорејцима, он сматра да су у основи свих ствари и збивања љубав и мржња, слог и неслог.

² Марко Пакулије (220—130) из Бриндиџија, рођак Енијева, преводио је и контаминисао грчке трагедије. Цицерон овде мисли на трагедију *Dulorestes*, а краљ пред којим се ова радња и сукоб дешавају био је Тоас, владар Тауриде.

VIII

¹ Овде се прави алузија на мишљење епикурејаца који сматрају да је извор пријатељству слабост и беспомоћност осамљеног човека.

² Ову мисао о љубави међу животињама изразио је много пре Цицерона Аристотел у свом делу *Етика*. Он је ту објаснио и појаву животињске филантропије коју показују извесне животиње у својој љубави према човеку.

³ Кај Фабриције, римски државник из III века ст. е., познат као пример врлине и патриотизма. Као сиромашан човек он није стигао да створи и остави својој кћерци једну малу уштећевину за сахрану, тако да је као и Атињанин Аристид „Праведни“ био сахрањен о државном трошку.

⁴ Тарквиније Охоли, последњи од седам римских краљева, чијим се прогонством завршава краљевска власт у Риму (510. год. ст. е.) и отпочиње доба републике, које траје све до Августа Октавијана. Овај је 13. јануара 27. године ст. е. као *princeps civium* проглашен за новог римског монарха.

⁵ Спурије Касије Вецелин био је први племић који је 486. год. ст. е. поднео скупштини законски предлог о подели земље плебејцима. Али су патрицији успели да га онемогуће и осуде на смрт, оптужујући га као да тежи за поновним успостављањем краљевске власти у Риму.

⁶ На исти начин као и Вецелин, уништен је и Спурије Мелије. Због помоћи коју је указивао народу, он је оптужен да тежи за диктаторским положајем. Према обичају Цицерон задржава став конзервативног римског патриција и приписује им одиозну улогу и поред напредних идеја и акција које су у Цицероново доба делимично већ биле спроведене.

⁷ Пир, елирски краљ (307—272) веровао је да би могао преузети улогу Александра Великог освајањем римских земаља. Тога ради он је превео војску у Италију и код Аускула победио Римљане 279. год., али са толиким сопственим губицима, који су му онемогућили даље ратовање. Отуда се победа која носи у себи и клицу свога пораза назива „Пирова победа“. Овде Цицерон хвали

Цира због његовог благог и човечног поступка према заробљеним римским војницима.

¹ Ханибал је картатински војсковођа, познат по свом великом војном походу за време другог пунског рата (218—201. год.). Из Шпаније и Галије Ханибал је кренуо против Рима велику војну силу и први, после Херакла, прешао преко Алпа у Италију, победио римску војску у неколико великих судара и стигао пред сам Рим — „Hannibal ante portas“.

XI

¹ Кнез Марције, римски народни јунак, освојио је 493. год. ст. е. етрурски град Кориоли по коме је и добио надимак Кориолан. У народном предању он се помиње као једини Римљанин који је као незадовољни аристократа покренуо непријатељску вољшћанску војску против своје отаџбине, односно Рима. На молбу своје мајке и жена он је дигао опсаду са опкољеног Рима, чиме је изазвао побуну Волска, који су га после тога и убили.

² Тиберије Семпроније Гракко био је народни трибун 133. год. ст. е. Иако је потицао из угледне патрицијске породице, он је предложио закон о аграрној реформи, који је у великој мери погињао интересе аристократске класе. Тиме је изазвао отпор оптимата, који су га и убили под вођством Публија Сципиона Насике. Његова мајка Корнелија сматра се за најизразитији пример образовање и даровите Римљанке, која је и на своје синове, Тиберија и Каја, пренела најлепша хуманистичка знања свога времена.

XII

¹ До 140. године ст. е. гласање у Риму вршено је усменим начином. Народни трибун Аул Габиције применио је први пут 139. године гласање писменим листићима. Избори су на тај начин постали тајни, нарочито после одлуке народног трибуна Касија о избору судија писменим путем. Тиме је у великој мери ослабљен утицај патриција на исход гласања.

² Темистокле, атински државник и војсковођа, прославио се у рату против Персијанаца, 490. и 480. год. ст. е. Али, слично Кориолану код Римљана, он је због личног незадовољства напустио доцније отаџбину и прешао на страну Персијанаца код којих је и умро 459. год.

XVI

¹ Бијас из Пријене у М. Азији био је један од седморице грчких мудраца. Познат је по изреци — „omnia mecum porto mea“ — „све што имам собом носим“. Међутим, ову мисао о начину како треба волети, коју Цицерон приписује Бијасу, други један римски писац, Аул Гелије (рођен око 130. год. н. е.) у свом делу *Атичке ноћи* приписује спартанском мудрацу Хилону.

XVII

¹ Ову мисао о предности људског интереса за материјалне користи над моралним још пре Цицерона изразио је на примеру блага грчки писац Ксенофон у свом делу *Успомене на Сократа*.

² Ову изреку Цицерон приписује римском песнику Енију. У ствари, она се налази већ у Еурипидовој драми (V век ст. е.) *Хекаба*, стих 1226.

XIX

¹ Со је симбол пријатељства и верности у антици као и данас. У пословичну употребу со је ушла много пре Цицерона, пошто је као пословицу наводи и Аристотел у свом делу *Никомадова етика*. Модис је мера од 8,50 лит.

XX

¹ Педагози (учитељи) су најчешће образовани грчки заробљеници који су пратили децу римских патриција у шетњи и водили бригу о њиховом васпитању.

² Неоптолем, син Ахилов и Дејидамејин, звао се најпре Пир. Тек доцније, кад је заменио свог оца у ахејској војсци под Тројом, добио је име Неоптолем. А он је под Троју морао доћи, пошто је грчка војска, према једном пророчанству за које је знао Одисеј, могла победити Тројанце и заузети њихов град тек онда кад у њихове редове ступи Неоптолем. Да би учинио крај рату, Одисеј је успео да нађе Неоптолема код Ликомеда, оца Дејидамејиног, краља острва Скироса, и да га доведе под Троју.

XXI

¹ Квинт Помпеј Непот био је римски конзул 141. год. ст. е.

² Квинт Цецилије Метел „Македонски“, римски конзул 143. год., државник и аугур.

³ Ову мисао о пријатељу много пре Цицерона изразио је Аристотел у својој *Никомаховој етици* („alter idem“, грчки „heteros autos“).

XXII

¹ У римској књижевности ова изрека („acta agimus“) употребљавала се веома рано. Налазимо је и код комедиографа Теренција (190—159). Њено значење треба схватити у следећем смислу: Сада радимо оно што је требало да урадимо раније, тј. вршимо узалудан посао.

XXIII

¹ Тимон је био чувени атински човекомрзац из доба Сократовог. У својим сатиричним списима Лукијан из Самосате (125—180) дао је најбољи лик овога мизантропа. Тимонов карактер најбоље илуструје следећа анегдота: једном приликом, на опште изненађење присутних грађана, јавио се за реч у атинској скупштини и Тимон, који иначе никад није излазио на говорницу. У свом говору он је саопштио Атинјанима да намерава да посече једну стару смокву поред зида своје баште о коју се че-

сто вешају самоубице. Пошто ће он то дрво посећи за два дана, сви они који желе да се обесе о његове гране могу то слободно, уз пристанак Тимонов, у том међувремену да учине.

² Теренције Архита (440—360), филозоф, математичар и питаторејац, упознао је и Платона са основним погледима на свет питагорејске филозофске школе.

XXIV

¹ Цицерон мисли на комедиографа Теренција (в. напомену у XXII глави под бр. 1).

XXV

¹ Ови стихови узети су из Теренцијеве комедије *Евнух*.

² Кај Папирије Карбо био је народни трибун 130. и конзул 120. године ст. е. Био је и натрени присталица Тиберија Гракха, али несрећан и несталан. Предложио је закон о праву народних трибуна да буду бирали неограничен број пута. Убио се 118. године, пошто је дошао у сукоб са Лицинијем Красом, доцнијим народним трибуном.

³ Кај Лициније Крас је 145. год. ст. е. као народни трибун поднео законски предлог о изборности чланова свештеничких колегија. После говора Каја Мелија, тадашњег претора, овај предлог је био том приликом одбачен. Занимљиво је да је Лициније Крас био први Римљанин који се окренуо лицем народу кад је подносио свој предлог. Све дотада био је обичај да се говорник окрене месту на коме су седели римски сенатори, изражавајући им на тај начин јавно поштовање. Лицинијевом примеру следиле су доцније и други говорници, а његов предлог је ипак победио 104. године, кад га је поновио Кнеј Домиције Ахенобарбус.

¹ Ови стихови су такође узети из Теренцијевог *Евнукла*.

² *Епиклер* је наслов изгубљене комедије песника Цецилија Стација, Теренцијевог претходника.

¹ Сва поменута имена односе се на истакнуте оптимате, војсковође, говорнике, државнике и образоване људе, присталице филозофских школа и праваца, које је ценио и сам Цицерон.

¹ Тит Квинкције Фламинин, римски конзул, који се 198. године пре наше ере борио у Епиру против македонског краља Филипа. Римски песник Еније (239—169) описао је у петој књизи свог спева *Анали* тренутак кад Титу Фламинину долази један пастир „сиромашан, али поштен“, и нуди се да му уз извесну награду покаже пут и начин на који ће постићи победу. Тит је, наиме, четрдесет дана безуспешно опседао македонски логор и већ почео да се узнемирава и очајава због неуспеха. Међутим, овим Енијевим стиховима Катон се обраћа Титу Помпонију Атичанину (109—32), угледном Римљанину, књижевнику и научнику и великом Цицероновом пријатељу, првом човеку у римској књижевности који је издавао дела својих пријатеља. Због своје љубави према Атини и грчкој култури он је добио назив Атичанин.

² Титон, брат тројанског краља Пријама. Њега је заволела Зора, богиња јутарњег небеског руменила, удала се за Титона и од Зевса измолила му вечни живот, који припада и осталим олимпијским боговима. Међутим, ни Зора ни Зевс се пису сетили да Титону подаре вечну младост, тако да је овај под теретом година и старости, слаб и истрошен, и сам пожелео да умре. Због вечности која му је већ била дата, он није могао умрети него је био претворен у цврчка.

³ Аристон са острва Кеоса у Егејском мору, био је, око 225. године пре н. е., ученик филозофа Аристотела и припадао групи грчких филозофа-перипатетичара.

¹ Марко Порције Катон Цензорије (234—194), римски државник, цензор и писац, 214. године борио се под заповедништвом Фабија Максима у Кампанији, 209—207. код Тарента под истим командантом и 207. учествовао у бици на реци Метауру — све против Картагињана, који су под Ханибаловом командом, за време другог пунског рата (218—201), продрли у Италију и у једном тренутку 211. године, запредели опсадом и самом Риму („Hannibal ante portas“).

Катон је био квестор на Сицилији, претор на Сардинији, конзул и проконзул у Шпанији, војни трибун у бици код Термопила у Грчкој 191. године и 184. године цензор у Риму. Познат је и као писац, али нам је од његових дела сачуван само спис *О агркултури* (*De rebus rusticis*) и неки фрагменти његовог већег дела *Почеци* (*Origines*) из кога је сачуван и један Катонов говор.

Катон носи и назив „Старији“ — „Maior“, за разлику од Марка Порција Катона Млађег, римског претора 54. г. пре н. е., републиканца и присталице стоичке филозофије (види и напомену у III глави под бр. 7 у овој књизи *О пријатељству*).

² Кај Лелије Мудри, син Каја Лелија, пријатеља Сципиона Африканца. Према овоме Лелију добио је назив Цицеронов спис *О пријатељству* (види напомену бр. 1 у коментару ове књиге).

³ Етна, вулканска планина за коју је још у грчком језику створена изрека „теже од Етне“, тј. теже је то него Етна тројици гиганата, Енkelоду, Тифеју и Бријареју, који су, побеђени од богова, сахрањени испод ове планине.

⁴ Публије Корнелије Сципион Афрички (235—183) био је један од главних заповедника римске војске у другом пунском рату (218—201). Док је Ханибал ратовао у Италији, Сципион је освојио картагинска војна упоришта у Шпанији и тако неутралисао један део картагинских војних снага, везујући их за Пиринејско полуострво, у тренуцима кад су оне биле преко потребне Ханибалу да са успехом заврши свој поход против Рима и Ита-

лије. После успеха и победа у Шпанији, Сципион је 205. године изабран за конзула. Годину дана доцније, он се с великом војском искрцао у северној Африци, код Утике, склопио савез са нумидским краљем Масинисом и код Заме, 202. године, победио Ханибала. Склапањем мира 201. године завршен је други пунски рат, који је Сципиону донео тријумф и назив „Африканац“, а Картагињане лишио готово целокупне морнарице и дотадањег утицаја на Средоземном мору и у Африци (види напомену у VIII глави под бр. 8 у овој књизи *О пријатељству*).

⁵ Гиганти су, према подацима сачуваним код Хомера, дивовско племе, које је живело на далеком западу. Према песнику Хесиоду (VII век ст. е.), за кога Катон сматра да је много млађи од Хомера, то су синови Земље, Геје и Неба, Ураноса. У борби коју су повели против олимпијских богова гиганти су били побеђени. Изгледа да је доцније појам гиганата постао синоним за Келте, који су после смрти Александра Великог отпочели из Подунавља свој освајачки поход на Грчку. После пораза код Делфа 279. год. пре н. е. један део Келта прешао је у Малу Азију и основао прву келтску државу Галатију. У престоници Галатије, у Пергамону, подигнут је после грчке победе над Галаћанима монументални Зевсов жртвеник, на коме је победа Грка над галским варварима симболично представљена на фризу на коме је приказана победа богова над гигантима.

III

¹ Кај Ливије Салинатор, римски конзул 188. године пре н. е.

² Спурије Постумије Албин, римски конзул у рату против Самнита 321. године пре н. е. Он је опкољен у Каудинском кланцу, склопио са Самнитима срамни мир, због кога је римска војска морала проћи испод воловског јарма. Због тога римски сенат није хтео потврдити тај мир, тако да се рат наставио до 304, кад је римска војска однела победу над Самнитима и склопила мир који је одговарао интересима Рима, али чувао и самнитску државу.

³ Темистокле, види стр. 283, нап. 2, гл. XII и стр. 307, нап. 1, гл. XXII. Атински државник и војсковођа, чијом су заслутом Грци победили персијског краља Ксеркса у бици код Саламине, 480. год. старе ере. За борбу против Персијанаца и њихове моћне флоте, Темистокле је успео да у међувремену од битке код Маратона, 490. године, до Ксерксовог преласка преко Хелеспонта, 480. године, сагради стотину брзих лађа којима је и извојевао победу у Саламинском заливу.

⁴ Серифос, једно од Кикладских острва у Егејском мору. Становници овог острва били су предмет поруге и исмевања.

⁵ Херакле (Херкул), митско полубожанство, син Зевса и Алкмене, жене микенског краља Амфитриона. Познат је као најснажнији мушкарац који је кроз дванаест најтежих послова показао своју дивовску снагу (лов на Немејског лава, Калидонског вепра, Стимфолске птице, Лернејску хидру; чишћење штала краља Аугија; укривање дивљег бика на Криту; проналажење хесперидских јабука; савлађивање чудовишта Кербера у подземном свету и др.).

IV

¹ Квинт Фабије Максим Кунктатор (Оклевал), конзул римски и диктатор за време другог пунског рата. Он је 219. године предао картагинским изасланицима у Риму објаву рата после неуспелих преговора о Сагунту. Он је био један од најжешћих Ханибалових противника и као такав именован је, после пораза римске војске код Тразименског језера 217. године, за диктатора са најширим овлашћењима. Фабије је познат по својој тактици одуговлачења и избегавања коначне одлуке. Оклевајући да се упусти у битку која би могла донети једним махом пораз или победу, Фабије је рачунао на изнуравање, замарање и исцрпљење непријатеља чији ће војници услед такве тактике све нејасније видети разлог свог присуства и борбе у Италији. Начин Фабијевог ратовања одговарао би савременом партизанском ратовању. Види и стр. 309, нап. 3, гл. XXIV.

¹ Фабије је заузео Тарент 209. године и тиме нанео осетан губитак Ханибалу. Тарент је важна лука на југу Апенинског полуострва, на Тарентском заливу.

² Публије Семпроније Тудитан, римски конзул 204. године.

³ Марко Корнелије Цетег, римски конзул 204. године, познати римски говорник.

⁴ Lex Cincia de donis et muneribus, народни трибун Марко Цинције Алимент поднео је 204. године закон којим се забрањује браниоцима клијената да за време судског процеса или пре њега могу примити новац или било какав поклон.

⁵ Спурије Карвилије Максим, римски конзул 218. године заједно са Квинтом Фабијем Максимом.

¹ Кај Фламиније, римски конзул, погинуо у бици код Тразименског језера 217. године. Као народни трибун он је 232. године спроводио у дело закон о подели галске земље (Ager Gallicus), чиме је изазвао, с једне стране, жесток отпор римских сенатора, а, с друге стране, и самих Гала из северне Италије. После победе над Галима, 224. године, Фламиније је отпочео римску колонизацију долине реке Поа.

V

¹ Платон (427—347), један од највећих грчких филозофа, најпознатији ученик Сократов и учитељ Аристотелов. Он је, 387. године, по повратку са Сицилије где је покушао да оствари неке од својих филозофских и политичких идеја, основао филозофску школу, академију, тако названу по херосу Академосу, коме је био посвећен врт у коме је била академија. Платон је ову школу водио пуних тридесет година. Од Платона су сачувани многи списи, филозофски, етички и политички, већином у облику дијалога, у којима главну реч обично води Сократ.

² Исократ (436—338), атински говорник за кога Цицерон каже да је „pater eloquentiae“ („отац речитости“). Он је био један од најистакнутијих заточника идеје васкрса грчке националне снаге и јединства. Поред осталих њего-

вих говора сачуван је и Панегирик посвећен грађанима Атина, једно од најлепших дела грчке класичне реторике. Види и стр. 300, нап. 5.

¹ Горгија је био чувен софист Сократовог доба. Он је родом из Леонтина на Сицилији. Као представник свог родног града он је био послат 427. године у Атину, где је својим говорничким даром скренуо на себе пажњу целог образованог света. (О софистима види напомену у V глави под бр. 1 у овој књизи *О пријатељству*).

² Олимпија, град на Пелопонезу, у државици Елиди, познат по олимпијским играма, које су се прослављале сваке четврте године, почев од 776. године пре н. е.

³ Марко Ацилије Балбо, римски конзул 150. године пре н. е.

⁴ Кнеј Сервилије Цепио, конзул 169. год.

⁵ Квинт Марције Филип, конзул 186. и 169. г.

⁶ Lex Voconia — закон који је народни трибун Квинт Воконије Саксо изнео 169. године на плебисцит и којим је покушао да ограничи право жена на наследство. Воконије је овим законом који је назван Lex de mulierum hereditatibus желео да спречи да жене, променом брачног друга, из једне породице преносе у другу воћа материјална добра.

VI

¹ Кај Фабриције Лусцион, види стр. 279, нап. 2 и стр. 325, нап. 1, гл. IV.

² Маније Курије Дентат, види стр. 279, нап. 3.

³ Тиберије Корунканије, види стр. 280, нап. 4.

⁴ Апије Клаудије Цекус, римски државник (цензор 312, конзул 307. и 296), војсковођа, градитељ и говорник. Као слеп старац успео је да својим говорима у сенату одврати Римљане од намере да са краљем Пиром склопе мир. Саградио је и *via arria*, цесту која од Рима води Капуи, и даље према Бриндизијуму. Подигао је и први аквадукт у Риму.

⁵ Лакедемонјани = Спартанци.

⁶ Кнеј Невције, римски песник III века ст. е. Учествовао у првом пунском рату, који је опевао у свом спеву

Bellum Punicum. Писао је такође трагедије и комедије, угледајући се на Грке. Он је творац историјске драме, назване *Fabula praetexta*, у којој су главну улогу имали римски краљеви и војводе. Писао је у старинском сатурнинском стиху римске народне поезије.

VII

¹ Аристид, грчки војсковођа, савременик Темистоклов, један од победника персијске војске у бици код Платеје 479. године. Његов отац звао се Лизимах.

² Софокле, грчки песник, писац трагедија, живео у V веку ст. е.

³ Хомер, Хесиод, Симонид и Стесихор, велики грчки песници старијег доба (од VII до средине V века). Хомер је песник *Илијаде* и *Одисеје*; Хесиод је написао спевове *Теогонија* и *Дела и дани*; Стесихор из Химере на Сицилији писао је хорске песме; Симонид са острва Кеоса био је плодан лирски песник. Њему се приписује и натпис на споменику три стотине Спартанца који су пали у бици против персијског краља Дарија код Термопила 480. године.

⁴ Питагора — (види напомену у IV глави под бр. 2 у овој књизи *О пријатељству*).

⁵ Демокрит из Абдоре, у Тракији, живео средином V века пре н. е. Савременик Сократов, један од највећих грчких филозофа и најобразованијих људи свог доба. Он је филозоф—природњак, творац науке о атомима.

⁶ Зенон, филозоф, стоичар, (види напомену у III глави под бр. 1 у овој књизи *О пријатељству*).

⁷ Клеант, живео средином III века. Заједно са Зеноном и Хриситом један од најпознатијих стоичара филозофа.

⁸ Диоген Стоичар, један од тројице грчких филозофа који су 155. године били послани у Рим ради регулисања извесне казне, коју су Атињани били дужни да плате.

⁹ Цецилије Стације, писац комичних позоришних комада, савременик Плаутов и Теренцијев (III век пре н. е.). Овде је једна од његових комедија која носи наслов *Синефеби* — *Пријатељи младића*.

VIII

¹ Солон, велики атински државник, филозоф и песник, умро 559. године пре н. е. У политичком животу античке Грчке он је познат као један од највећих грчких законодаваца; он је и стварни творац атинске грађанске демократије, јер су према његовим законима сви грађани Атине потпуно једнаки, и поред разлика у имовном стању.

² Сократ (469—399), атински филозоф (види напомену у II глави под бр. 1 у овој књизи *О пријатељству*).

IX

¹ Милон, чувени грчки атлета из Кротона у јужној Италији. Живео у VI веку.

² Секст Елије Пето Катус, римски правник и конзул 198. године пре н. е.

³ Публије Лициније Крас, римски конзул за време другог пунског рата 205. године, врховни првосвештеник (*pontifex maximus*) и одличан познавалац римског законодавства.

⁴ Ксенофон (430—354), Атињанин, војни заповедник, историчар и ученик Сократов. Од његових многобројних прозних списа (*Анабаза*, *Хеленска историја*, *Агесилај*, *Лакедемонска држава*, *Успомене на Сократа*, *Симпосион*, *Апологија* и др.) Цицерон наводи дело *Кирово васпитање* (*Кирупедија*), педагошко-политички роман, један од најстаријих романа у европској књижевности уопште. У овом делу Ксенофон са одређеном тенденцијом слика пример идеалног владара у лику персијског краља Кира (558—529).

⁵ Луције Цецилије Метел, римски конзул 251—247. године, *pontifex maximus*, 243. У првом пунском рату он је победио 251. године картагинску војску код Палерма на Сицилији.

X

¹ Хомер, види стр. 293, нап. 3.

² Ајант, грчки јунак у тројанском рату.

³ Нестор из Пила, учесник у тројанском рату, један од најбољих и најмудријих говорника у Агамемноновој војсци. Агамемнон је командант грчке војске под Тројом и на њега мисли Катон кад каже: „Онај грчки војвода...“

⁴ Термопили, кланац у Локриду, у средњој Грчкој, близу Малијског залива. Чувен по борбама за време персијског рата 480. године: ту су спартански краљ Леонида и три стотине спартанских војника погинули до последњег човека, бранећи пролаз персијској војсци према Беотији и Атици. У Термопилима и данас постоји плоча на којој су исписани познати стихови песника Симонида са Кеоса, посвећени палим спартанским ратницима:

Путнике, јави лакедемонским грађанима:
побеђени лежимо овде, верни и после смрти
њеним законима.

⁵ Маније Елије Глабрио победио је у Термопилима 191. године сиријског краља Антиоха Великог (223—187).

⁶ Масиниса је био краљ источне Нумидије у северној Африци, савезник Картагинана у првом, а Римљана у другом пунском рату. Захваљујући његовој коњици, Сципион је нанео у бици код Заме у Африци, 202. год., тежак пораз Ханибалу, једини пораз који је доживео овај велики картагински војсковођа у свом животу. После закљученог мира Масиниса је знатно проширио границе своје државе и својих права у северној Африци. Познат је по својој телесној снази и издржљивости, коју је сачувао до краја живота. Умро је у деведесетој години живота.

XII

¹ Архита, филозоф-питагорејац из Тарента. Војсковођа, државник, градитељ и математичар, он је био савременик и пријатељ Платона.

² Тит Ветурије Калвин, римски конзул 321. Потучен заједно са Постумијем Албином у Каудинском Кланцу, у борби против Самнита (види напомену у III глави под бр. 2).

¹ Луције Фурије Камил, син Марка Фурија, освајача етрурског града Веја. Био је диктатор 350. године, а као конзул, годину дана доцније, победио је Гале, који су почетком IV века пре н. е. продрли у Италију.

XIII

¹ Кинеас, Тесалац, изасланик спирског краља Пира, кога је краљ послао 280. године, после битке код Хераклеје, у Рим да склопи с Римљанима мировни уговор. Кинеас у томе није успео, али је у римском сенату оставио најлепши утисак о себи, кад је за ову стару републиканску установу рекао да му изгледа као сабор краљева.

² Публије Деције Мус припадао је породици Деција, чија су се три члана жртвовала за спас своје отаџбине: отац 340. године у бици код рске Везериса, син, (о коме је реч на овом месту код Цицерона) у бици код Сентинума 295. године и унук у бици код Аскулума 270. године.

³ Овде Цицерон мисли на статуу Кибеле — „*Idaea mater*“, „*Magna mater*“, — која је из Фригије пренесена за време Катонове квестуре у Рим, 204. године, зато што је у Сибилиним књигама писало да странци, тј. Картагинјани, неће бити протерани из Италије све дотле док из Песинунта не буде пренесена у Рим статуа „Велике мајке“ — Кибеле или Реје.

XIV

¹ Луције Амбивије Турпио, римски глумац из II века пре н. е. Чувен је по својим улогама у којима је тумачио типове из Теренцијевих комедија.

² Простор у коме су седели гледаоци у римском полукружном позоришту, са седиштима распоређеним у степенастим концентричним луковима, називао се *caeca* и делио се на три дела: *ima* (*prima*), *media* и *summa caeca*.

³ Кај Сулпиције Гал био је славан астроном, говорник и одличан познавалац грчке књижевности. Обављао је највише функције у римској држави. Види и стр. 302, нап. 1, гл. VI.

⁴ В. напомену бр. 6, глава VI, стр. 292.

¹ Тит Микције Плаут (254?—184), један од најплоднијих римских комедиографа. Од његових дела сачувале су се 21 комедија. Оне су рађене претежно по грчким узорима.

² Ливије Андроник, Грк који је 272. године дошао у Рим и као роб неког Ливија отпочео да у сатурнинским стиховима преводи грчка класична дела: *Одисеју*, трагедије итд. Година 240, када је у Риму изведена прва Андроникова драма, означава почетак римске уметничке књижевности. На тај догађај мисли Цицерон кад га даје у доба конзула Тудитона и Центона, сина Апија Клаудија Слепог.

XV

¹ Хесиод, грчки песник, рођен у Аскри, у Беотији, око 700. године пре н. е. Његова главна песничка дела су: *Дела и дани* и *Теогонија* (*Постанак богова*). У првом делу он изражава своје личне, за разлику од Хомера, песимистичке погледе на свет и живот. Другим делом он је, заједно са Хомером, стекао име оснивача грчке антропоморфне религије. У II књизи своје *Историје* Херодот каже да су Хомер и Хесиод дали Грцима њихове богове.

² Лаерт, отац Одисејев.

XVII

¹ Марко Валерије Корвин, римски државник који је шест пута био конзул и два пута диктатор (342. и 301. год. пре н. е.). Свој надимак *Corvinus* (гавран) он дугује једном гаврану који му је помогао да победи Гале 349. године. Живео је сто година.

XVIII

¹ Браћа (*Аделфи*), комедија римског комедиографа Публија Теренција (190—159) који је као роб дошао из Африке у Рим, тамо био ослобођен и ушао у круг нај-

образованијих Римљана тога доба. Написао је шест комедија, које су све сачуване, по узору на нове атичке комедије. Теренције је вршио утицај и на новију европску драмску књижевност.

XIX

¹ Тартесус, град и предео на ушћу реке Гвадалкивира, на западној обали Шпаније. Ту је град Гадес, данас Кадикс, који су основали као своју колонију Феничани још 1100. године пре н. е.

² Аргантоније, био је краљ Тартесуса у VI веку пре н. е.

³ „Аплаудирајте“. У римским позориштима био је обичај да се глумац, на свршетку представе, обрати публици речима: „Сад аплаудирајте!“ Тим речима је у ствари објављиван и крај представе.

XX

¹ Пизистрат, стари атински племић који се као вођа демократа борио за примену Солонових закона. У борби против аристократа постао је тиранин и као такав, мудро политиком и спољном влашћу, поставио је темеље будућем економском и културном напретку Атине. За време Пизистрата, у VI веку старе ере, сакупљене су и Хомерове песме, *Илијада* и *Одисеја*; основао је панатенејске и велике дионизијске свечаности, на којима су приказивана и дела драмске књижевности. За време његове владавине у Атини је на Акрополису подигнут монументални храм Хекатомпедон и чувена чесма Енеакрунос „са девет точила“. Грчка античка тиранија представља фазу у борби народа против аристократске олигархије. Као таква она не одговара савременом појму тираније, под којим се подразумева страховлада једног човека или једног режима.

² Луције Јуније Брут је ослободио Рим од владавине последњег римског краља Тарквинија Охолот. Заједно са Тарквинијем Колатином био је први римски конзул 510.

год. пре н. е. Погинуо је у борби против Аруна, сина Тарквинија Охолот.

³ Марко Атилије Регул, римски конзул у првом пуном рату, 223. године заробљен и послат у Рим да преговара о миру. Пошто је дао реч Картагинцима да ће се вратити после извршене мисије која му је била поверена, Регул се заиста вратио, после неуспелих преговора у Риму, иако је знао да га у Картаги чека сигурна смрт.

⁴ Кнеј Корнелије Сципион и Публије Корнелије Сципион били су браћа, побеђени 218. године на Тичини. Погинули су обојица у Шпанији 212. године у борби против Ханибаловог брата Хаздубала.

XXIII

¹ Луције Емилије Паул, види стр. 333, нап. 1, гл. XXXII.

² Пелије је митски краљ у Јолкосу. Помињући његово име, Катон прави алузију на мит о Медеји и Јасону. Јасон је био син Есона, тесалијског краља, кога је збацио са престола његов брат или стриц Пелије. Он је послао Јасона, вођу Аргонаута, да нађе златно руно. На свом путовању код Колхиде Аргонаути су имали тешких неприлика. Највећу од њих, борбу са биком, коме је из ноздрва избијао пламен, Јасон је успео да савлада захваљујући Медеји. Она је својим враџбинама успавала и змаја који је чувао златно руно. По повратку у Тесалију, Медеја је подмладила Есона. А да би се осветила Пелију, наговорила је његове кћерке да сасеку оца у комаде, да их баце у један казан, па ће та она повратити у живот и подмладити. Међутим, кад су Пелијеве кћерке то урадиле, Медеја га није могла повратити у живот.

О ДУЖНОСТИМА

КЊИГА ПРВА

I

¹ Марко Тулије Цицерон, Цицеронов син, рођен 65. пре н. е., учествовао је у грађанском рату на страни Помпеја као заповедник једног дела савезничке коњице. У Атини се једно време одао био пијанству и раскалашном животу, али се под утицајем оца враћа озбиљном раду. По завршетку грађанског рата Октавијан му враћа имање, даје му положај понтифекса, а 30. године је заједно са њим конзул. Доцније је проконзул у Сирији, где се опет одаје пијанству. Подаци о даљем току живота недостају.

² Кратис из Митилене на Лесбосу, перипатетичар, најславнији филозоф свог времена, био је Цицеронов пријатељ који га је наговорио да дође у Атину.

³ Деметрије из Фалере, Теофрастов ученик, био је управник Атине (317—307), као македонски намесник. Доцније буде протеран и одлази у Александрију, где га Птоломеј Филаделф прима за управника библиотеке. Сви његови списи су изгубљени.

⁴ Демостен је у почетку, као Платонов слушалац, намеравао да се посвети филозофији. Међутим, везе с Изократом, својим доцнијим учитељем, навеле су га да се ода беседништву.

⁵ Исократ из Атине, ученик софиста Горгија, најчувенији учитељ говорништва у Грчкој, (око 400. пре н. е.). Он је у ствари само састављао говоре али јавно никад није говорио.

II

¹ Односи се на учење епикурејаца о моралу, по којима је чулно уживање највише добро и бол највише зло.

² У филозофском делу *О највишем добру и највишем злу* (II, 12).

³ Аристон са Киоса, ученик Зенона, замислио је стину највишег добра у равнодушности и укидао је сваку разлику између добра и зла, моралног и неморалног.

⁴ Пирон из Елиде (340. пре н. е.), скептичар, није признавао никакву истину ни стварност, сматрајући да је све привидност.

⁵ Херил из Картаге, ученик Зенона, тражио је највише добро у науци.

⁶ Панетије са Рода (око 150. пре н. е.), чувени филозоф стоичке школе, пренео је учење стоичара у Рим и прилагодио га условима римског живота, развијајући углавном друштвену и моралну филозофију. Поред многих дела, написао је дело о дужностима које је послужило Цицерону као основа за ову расправу. Панетијево дело је изгубљено, као и сва остала његова дела, те се не може тачно знати у којој се мери Цицерон њиме користио.

⁷ Цицерон намерава да питање дужности расправи дедуктивно, полазећи од дефиниције и изводећи даље закључке. На жалост, та општа дефиниција о дужностима овде недостаје. Највероватније је да је доцније при преписивању рукописа омашком изостављена; а мање је вероватно мишљење неких критичара да је Цицерон заборавио да је напише, правдајући то тешким условима под којима је дело писао. Ипак су у идућој глави дате дефиниције посебних врста дужности.

III

¹ Овим Цицерон завршава кратак теоријски увод, у којем је само указао на изворе дужности, дао њихову дефиницију и извршио поделу методског изучавања.

IV

¹ Природа и разум, или разумна природа (*natura ratioque*), код стоичара значи исто што и божанство.

² Ово је уперено против епикурејаца, јер је по њима морално само оно што већини годи.

V

¹ Платон, *Федар*, 250.

² Овде су описно набројене четири основне врлине стоичког морала које гласе: мудрост (*prudentia*), праведност (*iustitia*), храброст (*fortitudo*) и умереност (*temperantia*). Из сваке од ових врлина произилазе одређене дужности. Излагање дужности које произилазе из појединих врлина чини садржину прве књиге ове расправе. Тако су најпре изложене дужности које произилазе из прве врлине, мудрости; затим дужности које се односе на праведност, и на крају дужности које су у вези са храброшћу и умереношћу.

VI

¹ Гај Сулпиције Гал, конзул 166. пре н. е., пред битку с Персејем, краљем Македоније, обавестио је војнике да ће бити помрачење месеца, и да то не сматрају као кобно знамење јер је то природна појава која се тачно може предсказати. Персејева војска се од страха разбегла.

² Секст Помпеј, стриц Помпеја Великог, био је велики правник и познавалац геометрије и стоичке филозофије.

VII

¹ Дobar човек (*vir bonus*) је моралан човек чији лик Цицерон изграђује у овом делу.

² Арпинум и Тускулум, два града у Лацији где је Цицерон имао своја имања.

¹ Наведено место је из једног Платоновог писма Архиту (псеудо-Платон!).

² Односи се на стоичара Хризипа.

VIII

¹ Марко Јулиније Крас, у првом тријумвирату, 60. пре н. е., делио је са Цезаром и Помпејем власт, и добио је Азију као провинцију, где је нестао у рату против Парта. Био је прекомерно богат и похлепан; није чак ни имовину храмова штедео, кад му је дошла до руку.

² Еније (239—169), отац римског песništва. Не може се поуздано рећи из којег су његовог дела наведени стихови.

IX

¹ Тешко је рећи које место код Платона има на уму Цицерон.

² Платон, *Република*.

³ Теренције, римски комедиограф (194—159), ученик Менаандра и Плаута. Наведено место је из *Саломучитеља* и гласи: *Homo sum, et humani nihil a me alienum puto*, чиме Кремес објашњава своје мешање у туђе ствари.

X

¹ Нептун, бог мора, допустио је своме сину Тезеју, краљу Атине, три жеље. Прве две му је испунио кад га је вратио из подземног света, где је сишао да отме Прозерпину за свог пријатеља Пириtoa и кад му је показао пут из Лавиринта на Крети где је убио Минотаура. Трећа је била да убије Хиполита којег је осумњачио за преступ са маћехом Федром.

² Право претора да одлучује у случајевима који нису законом предвиђени. *Summum ius, summa iniuria*, стих из Теренцијеве драме *Саломучитељ*; обично му се даје тумачење да строга примена закона често изазива неправду.

¹ Односи се на Клеомена, лакедемонског војсковођу у једном рату против Аргиваца.

² Квинт Фабије Лабели, римски конзул 183. пре н. е.

XI

¹ Тускуланци су после коначне римске победе добили право грађанства 380. пре н. е.; Екви и Волски, вечити римски непријатељи, добили су само делимично право грађанства; углавном су истребљени. Сабини су уједињени са Римљанима 290. пре н. е. док су Хернике Римљани потпуно истребили.

² Картагу је разорио Сципион Африканац II, 146. пре н. е. Овај трећи пуни рат нису изазвали Картагинци, јер је Картага тада била миран и ненаоружан град.

³ Нуманција је била главни град Целтибера у Шпанији. Њу је освојио и разорио, 133. пре н. е., онај исти Сципион који је Картагу разорио. Пред пад града становници су једни друге побили, а преостали су се бацили на ломачу, где су и све ствари од вредности спалили.

⁴ Коринт је разорио конзул Мумије 146. пре н. е. До разарања Коринта је дошло највише из конкурентских разлога, јер је Коринт сметао римској великој трговини.

⁵ Цицерон је, при избијању другог грађанског рата у Риму, покушавао да измири Цезара и Помпеја.

⁶ По римском фецијалном праву опседнути су се могли предати заповеднику све док ратне справе не почну ударати у бедеме града. После тога се сматрало да је град силом освојен. Ован (aries) је ратна справа за разбијање бедема.

⁷ Фецијали су били савет од двадесет свештеника који се старао о међународним односима. По одређеном церемонијалу објављиван је рат, склапан мир, прављени савези. Скуп свих тих прописа и обичаја чинио је фецијално право.

⁸ Попилије Лена, конзул 173. пре н. е., водио је рат у Лигурији.

XII

¹ Perduellis, непријатељ који води рат; peregrinus, странац. Цело тумачење Цицероново изгледа погрешно и пре би се могло рећи да је обрнут случај код речи hostis. Код многих народа, па и Римљана у ранијим временима, странац је сматран непријатељем, те је иста реч служила за обележавање странца и непријатеља.

² Дванаест таблица. Римски краљеви и први конзули аладали су по обичајном праву; тек 450. пре н. е. једно посланство од десет чланова одлази у Атину по наређењу народа да се упозна са грчким уређењем и законима. Према њиховом предлогу, комисија од десет чланова (decemviri) доноси први римски закон који је био исписан на дванаест бронзаних таблица, те је отуд и добио назив: *Leges XII tabularum*.

Aut status dies cum hoste: или са странцем (hoste) заказано суђење.

Adversus hostem aeterna auctoritas: у односу на странца (hostem) нека буде трајно право власништва, тј. странац не може дугом употребом или застаревањем стећи право власништва имовине која је припадала Римљанину.

³ Целтибери, народ у Шпанији с којим су Римљани водили рат 282—276.

⁴ Цимбри, германско племе из Шлезвиг и Холштајна, које је 101. пре н. е. продрло заједно са Теутонцима у Италију. Уништио их је све Марије исте године заједно са женама и децом.

⁵ Пир се обраћа Гају Фабрицију кога су Римљани послали да преговара о откупу заробљеника. Стихови су из Енијевих Анала.

⁶ Еак, син Јупитера, краљ Егина, отац Пелеја а дед Ахила, дакле, прадед Пира, Ахилова сина, од којег води порекло епирски краљ Пир о коме је реч.

XIII

¹ Регул, римски конзул, кога је у другом пуном рату заробио Ксантис, заповедник лакедемонских по-

моћних трупа. О овоме случају се опширније говори у трећој књизи (XXVII глава).

² Епарији (aerarii) су били грађани најнижег реда, који су плаћали порез, али нису служили војску, нити су имали право гласа.

XV

¹ Храбар и узвишен дух је душевно стање из којег произлази врлина храброст.

XVI

¹ Налази се код Аристотела, Политика II.

² Не зна се из којег су Енијевог дела наведени стихови.

XVII

¹ Цицерон овде има највише у виду Катилину и његове саучеснике у завери Цезара и Антонија.

XVIII

¹ Не зна се одакле су стихови.

² Саламакида је име нимфе једног извора у Карији близу града Хеликарнаса; мислило се да тај извор разнежи и растроји сваког ко се у њему окупа. Стих је Енијев.

³ Леуктра, место у Беотији, где је Епаминонда потукао Лакедемонце 371. пре н. е. и заувек уништио њихову превласт.

⁴ Хорације Кокле је у рату против етрурског краља Порсене бранио сам дрвени мост на Тибру све докле док Римљани нису раскинули мост, а онда је скочио у реку и спасао се (500. пре н. е.).

⁵ Децији, отац, син и стриц, пали у ратовима за одбрану отаџбине: отац против Латина 340. пре н. е., син против Самнита 295, стриц против Пира 279.

⁶ Кнеј и Публије Сципион, браћа, римски војсковођи, погинули у другом пунском рату у Шпанији, 212. пр. н. е., павши у замку Хаздубалу.

⁷ Марко Клаудије Марцел, освојио у другом пунском рату Сиракузу, којом приликом је убијен Архимед (212. пре н. е.).

XIX

¹ Какву вредност има слава, у томе ни стоичари нису били међусобно сагласни. Једни су сматрали да се према њој треба равнодушно односити, док су други мислили да је она најдостојнија људске тежње. Цицерон се по овом питању односи неодређено и на више места излаже супротна гледишта.

XX

¹ Под спољашњим стварима подразумевају стоичари све оно што није у човековој моћи, већ зависи од случаја. По њима се све ствари односе или на душу, или на тело, или на случај.

XXII

¹ Темистокле, чувени атински војсковођа у рату против Ксеркса, који је однео велику победу над много надмоћнијом персијском флотом код Саламине (острва код Атике) 25. септ. 480. пре н. е., и тиме спасао слободу Грчке. Види и стр. 283, нап. 2, гл. XII.

² Солон, потомак последњег атинског краља Кодра, оснивалац атинског устава, закона и судског савета од 31 члана, званог Ареопаг (око 600. пре н. е.), који је, обновљен, постојао још у доба Цицероново.

³ Паусаније, спартански војсковођа, победио је заједно са Аристидом Персијанце у бици код Платеје 479. пре н. е.

⁴ Лисандар, спартански војсковођа, победио Атићане код Егоспотама у Хелеспонту 405. пре н. е., освојио Атину

404. и тиме остварио превласт Спарте у Хелади. За њега се говорило да уме лављу кожу да превуче лисичјом.

⁵ Ликурт, Лакедемонски законодавац, 888. пре н. е.

⁶ Марко Емилије Скаур, конзул 115. пре н. е., важио је као велики државник и правник.

⁷ Гај Марије, седам пута конзул, победник над Југуртом, краљем Нумидије, и Цимбрима и Теутонцима, 101. пре н. е.

⁸ Квинт Лутације Катул, конзул 77. пре н. е., супротставио се свом колеги, другом конзулу, Лепиду који је после Сулине смрти покушао да покрене нови грађански рат.

⁹ Кнеј Помпеј, назван Велики, прослављен у рату у Шпанији против гладијатора, против гусара, против Митридата. Побеђен од Цезара код Фарсале, бежи у Египат где га вероломно убија египатски краљ 49. пре н. е.

¹⁰ Публије Корнелије Сципион Африканац Млађи, види стр. 276, нап. 8.

¹¹ Публије Корнелије Сципион Назика, конзул 139. пре н. е., убио је, као приватно лице, Тиберија Граха, због предлога аграрне реформе.

¹² Тиберије Семпроније Грах, чувени говорник, омрзнут од сената због свог предлога о подели земље на равне делове. Убио га је велепоседник Сципион Назика, праћен богатим грађанима и витезовима за време док је свај држао говор на Капитолу наочиглед триста присталица.

¹³ *Cedant arma togae, concedat laurea linguae*. Године 63. пре н. е. сенат је одао Цицерону највеће признање због угушивања Катилинине завере, кад је добио назив *pater patriae* (отац отаџбине). У вези с овим и војним тријумфима Помпеја и других направио је Цицерон горњи стих којим истиче грађанску власт над војном.

XXIII

¹ Марко Порције Катон, Старији или Цензор назван, конзул 198. пре н. е., види и стр. 276, нап. 7.

XXIV

¹ Каликатрид, заповедник лакедемонске флоте, упустио се под неповољним околностима у битку с Атињанима код Агрениуских острва, 406. пре н. е., јер је више волео да погине него да одступи и осрамоти углед Спарте и законе Ликурга. У бици је побеђен и изгубио живот.

² Клеомброт, краљ Спарте, заједно с Агезилајом, погинуо у бици код Леуктре 371. пре н. е.

³ Квинт Фабије Максим, изабран за диктатора 217. пре н. е. после битке код Тразименског језера, проналазач тактике да се победи Ханибал и Картага. Сам Ханибал је једном приликом за њега рекао: И Римљани имају свога Ханибала. Због сталног избегавања сукоба са Ханибалом (Нека Ханибал остари у Италији!) прозван је *Scipitor* (Оклевало).

XXV

¹ *Република*, I.

² *Закони*, IX.

³ Квинт Цецилије Метел, види стр. 284, нап. 2, гл. XXI.

⁴ Перипатетичари су одобравали средња душевна узбуђења (страсти) и тврдили су, на пример, да је гнев брус врлина и да је човеку од природе дат.

XXVI

¹ Кај Лелије, звани Мудри, конзул 140. пре н. е., види и стр. 275, нап. 1.

XXVII

¹ *Decorum*, пристојно, саставни је део свих врлина и од њих се не може, сем у мислима, одвојити. По учењу стоичара све су, у ствари, врлине недељиве, и њихова је подела само мисаона, вештачка. То гледиште о недељив-

ности врлина Цицерон јасно и речито испољава у овом делу где говори о скромности као четвртој врлини према учињеној подели на почетку излагања.

XXVIII

¹ Еак, због праведног владања Плутон га је поставио за члана суда тројице у подземном свету, заједно са Мином и Радамантом. Види и стр. 305, нап. 6.

² Атреј, краљ Микене, био је у највећем непријатељству са својим братом Тијестом. Из освете закоље он Тијестове синове и поднесе му их за вечеру. Наведени стихови су вероватно из трагедије Атреј римског песника Акција (172. пре н. е.). Римски цар Калигула је волео често да цитира стих: *Oderint, dum metuant* (Нека мрзе, само нека се плаше).

XXIX

¹ Тит Макције Плаут, римски комедиограф (227—184). Плаут се не може баш узети као пример отмене досетке, јер код њега има доста неумесних шала и простих вицева. Цицерон га свакако узгредно спомиње, да би поред Грка споменуо и неког Римљанина.

² Стара атичка комедија била је, за разлику од средње и нове, сасвим политичка. Њени главни представници су Аристофан, Еупол и Кратин.

³ ἀποφθέγμια — Ова Катонина збирка изрека није сачувана.

⁴ Марсово поље (Campus Martis), поље поред Тибра, посвећено богу Марсу, где се римска омладина всјбала у јахању, бацању диска, игрању лопте, борењу, итд.

XXX

¹ Луције Луциније Крас, конзул 95. пре н. е., највећи говорник у свом времену, због тога му Цицерон посвећује велику пажњу у свом делу *О беседништву*.

² Луције Марко Филипп, конзул 141. и 91. пре н. е., такође велики говорник.

³ Кај Јулије Цезар Страбон, едил 90. пре н. е., убијен за време Маријева погрома, познат као најдуховитији говорник свог времена.

⁴ Марко Ливије Друз Млађи, народни трибун 91. пре н. е., убијен од стране витешког реда, јер је у једном њиховом сукобу са сенатом заступао страну сената.

⁵ ἔκτρον, ироничан. Цицерон ту реч преводи са *dissemblatio* (претварање).

⁶ Јазон, краљ Фере у Тесалији, познат због ратног лукавства; убијен 370. пре н. е.

⁷ Атињани су у рату са Мегаром били изгубили острво Саламину. Пошто су сви покушаји да га поврате остали без успеха, они под претњом смртне казне забране доношење предлога да се рат обнови. Прича се да је Солон у лудачком оделу ишао по граду и певао песме у којима је народ одушевљавао за борбу, сматрајући да је дошао прави тренутак да се Саламина ослободи, у чему је и успео. После тога је постао архонт, 594. пре н. е., с овлашћењем да донесе нове законе (Солонови закони).

⁸ Квинт Лутације Катул, Отац, конзул 102. пре н. е., победио је са Маријем Цимбре. Када га је доцније Марије проскрибовао, извршио је самоубиство (87).

⁹ Квинт Мунције Манције, непозната личност.

¹⁰ Публије Корнелије Сципион Назика, Син, умро у функцији конзула 114. пре н. е.

¹¹ Ксенократ, грчки филозоф, ученик Платона и управник Академије од 339. до 314, познат по својој моралној строгости.

XXXI

¹ Римљани су тежили за чистоћом језика; грчке речи су примали само онда кад недостаје латински израз, док су исмејавани били они који су неоправдано, из неке отмености, употребљавали грчке изразе у говору.

² Марко Порције Катон, Утичанин, доследни републиканац и Цезаров непријатељ у грађанском рату. После Цезарове победе извршио је самоубиство у Утици, у северној Африци; хтео је да остане веран стоичком учењу.

чији је био присталица, по којем је самоубиство у неким случајевима дозвољено.

¹ Кирка, чаробница, кћи Хелиоса и Персе, претворила је била Одисејеве пратиоце у свиње, али их је на молбу Одисејеву повратила.

² Калипса, нимфа на острву Ориџији, кћи Атланта; задржала је Одисеја седам година на свом острву.

³ Ајакс, син Теламона, краља Саламине, после Ахила највећи јунак под Тројом. Кад је после смрти Ахилове Одисеју додељено Ахилово оружје, из самољубља је извршио самоубиство.

⁴ Епигони, изгубљена трагедија римског песника Акција. Епигонима су се звали синови седам војсковођа палих под Тебом. Они десет година доцније поново започну рат против Тебе (рат епигона).

⁵ Мед, изгубљена трагедија римског песника Пакувија, у којој се говори о судбини Меда, сина Егеја и Медеје.

⁶ Меланија, Акцијева трагедија; мати Еола и Беота, који су је из тамнице ослободили, где ју је отац био затворио и ослепио; Нептун јој вид враћа.

⁷ Клитемнестра, Акцијева трагедија; кћи Леде, сестра Јелене, Кастора и Полукса, супруга Агамемнона, мати Ореста, Електре и Ифигеније.

⁸ Рупилије и Езоп, чувени глумци Цицероновог времена. Код старих су женске улоге играли мушкарци.

⁹ Антиона, Пакувијева трагедија; Антиопу спасавају синови Амфион и Зет од ујака Лика и свете му се.

XXXII

¹ Квинт Муције Сцевола, првосвештеник, конзул 95. пре н. е. са Красом, чувен као правник и Цицеронов учитељ права. Он је први дао систематску обраду грађанског права.

² Тимотеј, велики атински војсковођа (око 300. пре н. е.). Код Изократа се образовао у говорништву и науци, у чему се у свом времену истицао.

³ Продик, софиста, родом са Киоса, саставио је био расправу о односу врлине и порока у облику дијалога

у којем обе особине персонифициране покушавају да Херкула себи привуку. Ову причу је преузео Ксенофонт у свом делу *Сећања на Сократа*. Прича је позната иначе под именом *Херкул на раскрсници*, или *Ксенофонтон Продиков Херкул*, или *Сократов Херкул*.

XXXVIII

¹ Хвалисави војник је омиљена карактерна улога у комедијама грчких и римских комедиографа. Плаут је написао комедију с истоименим називом (*Miles gloriosus*), а у Теренцијевом *Евнуху* постоји личност са том истом улогом.

XXXIX

¹ Кнеј Октавије, брат Августовог прадеде, победио је у једној поморској бици македонског краља Персеја, 168. пре н. е.; конзул 165.

² Палатин (*Palatium*), један од седам римских брежуљака.

³ Марко Емилије Скаур, син раније поменутог Скаура, изгубио на изборима за конзула 54. пре н. е., а 52. осуђен на прогонство због подмићивања (*ambitio*) за време избора.

⁴ Стихови непознатог песника, неки их приписују Енију.

⁵ После победе Цезара над Помпејом, многе раскошне куће у Риму прешле су у власништво Цезарових присталица. Тако је, на пример, Помпејеву кућу заузео Марко Антоније, доцнији члан тријумвирата; на њега Цицерон свакако овде и мисли.

⁶ Луције Лукул, истицао се како ратном способношћу (трећи рат против Митридата) тако и благошћу, праведношћу и љубављу према уметности и науци, али је највише остао познат због свог раскошног живота. Кад му је једном слуга донео обичну вечеру, пошто није било гостију, повикао је: Шта, зар не знаш да данас Лукул ход Лукула вечера!

¹ Софокле. Атињани су 440. пре н. е. изабрали Софокла за стратега у рату против Самоса, у знак признања за *Антигону*, али су поред њега поставили још и Перикла.

XLII

¹ Један стих из Теренцијеве комедије *Евнух*.

XLIII

¹ Овде Цицерон, у ствари, полемише против перипатетичара који су давали предност теоријском раду над практичним, и истиче као први аргуменат друштвену повезаност људи.

² Овде је садржан други аргумент. И мудрост, као наука о божанским и људским стварима, добија свој прави смисао тек кад је повезана са делањем које се тиче општег добра људске заједнице.

XLIV

¹ Лизис, питагорејац из Тарента, приликом прогона питаторејаца из Италије побегао у Тебу, где је отворио школу.

² Дион, ујак Дионизија Млађег којег је збацио с власти. По његовом наговору, Платон је двапут долазио у Сиракузу, за време Дионизија I и Дионизија II.

XLV

¹ Посидоније, родом из Сирије, чувени стоичар, ученик Панетија и учитељ Цицеронова, којег је овај на Роду слушао приликом свог пута у Азију.

I

¹ После убиства Цезара јавила се нада за обновом републике, али се убрзо показало да су изгледи за то мали, јер су нови тријумвири, Антоније, Октавијан и Лепид, наставили Цезарову политику.

II

¹ Односи се на Цицеронов изгубљени спис *Hortensius*.

² Цицерон је упознат био са гледиштем скептичара Нове академије. По учењу ове школе, чији је оснивач Аркесилај (око 300. пре н. е.), не постоји сазнање истине, тј. не може се за неку ствар тврдити да јесте или није, него само да је вероватна или није вероватна. Место истине су увели појам вероватноће.

³ Академске беседе, Цицероново дело у којем се расправљају питања Нове академије.

⁴ Цицерон заступа гледиште Нове академије, док његов син студира код Кратипа који је перипатетичар, а једни и други воде порекло из Платонове академије.

III

¹ Стих непознатог песника.

V

¹ Дикеарх, из Месине на Сицилији, филозоф, математичар, говорник, Аристотелов ученик. Сви његови списи су изгубљени.

² У овом набрајању основних врлина (мудрост, умереност, праведност) изостављена је храброст, због чега неки коментатори сматрају да је цео параграф неаутентичан.

VI

¹ Пораз Помпеја код Фарсале у Тесалији 48. пре н. е., пораз Јубе и Сципиона код Тапсе у Африци 46, и пораз Помпејевих синова код Мунде у Шпанији 45.

² Помпеј је после пораза код Фарсале побегао у Египат краљу Птолемеју XII с чијим је оцем био у пријатељству. Овај му по наговору дворских саветника и из страха од Цезара одсече главу и пошаље у Рим Цезару. Цезар је заплакао кад је видео одсечену Помпејеву главу (Помпеј му је био зет).

VII

¹ Не зна се поуздано одакле је стих; можда из Енијевог *Piasta*.

² Односи се на Цезара. После убиства Цезара, Антоније је наставио исту Цезарову политику; зато Цицерон и каже да се Рим и мртвом Цезару покорава.

³ Дионизије Први или Старији, тиранин у Сиракузи (368—343), отац Дионизија Другог или Млађег. О њему постоје многобројне анекдоте; између осталог се прича да је своју ћерку научио да му браду смуди ужареном ораховом љуском, јер је од сваког зазирао, па и од бербера.

⁴ Александар из Фере, тиранин Фере у Тесалији, познат по спојој окружности. По наговору његове жене Тебе, убила су га њена браћа (357. пре н. е.).

⁵ Фаларис, тиранин Агригента на Сицилији (око 560. пре н. е.). У вези са њим се спомиње тучани бик којег је направио за његове потребе мајстор Херил (Хериллов бик). У бику је затворан осуђеник а испод њега је палена ватра; жртва је викањем одавала глас бика. Прва проба је извршена са самим конструктором Херилом.

⁶ Мисли на Јулија Цезара.

VIII

¹ Сула је после победе излагао јавној продаји имања имућлих грађана које би сумњивим огласио, наглашавајући да продаје ратни плен. Његова самовласт је била

кратка, јер се својеволјно одрекао свих почести и повукао у приватан живот. Прича се, кад се у сенату одрекао својих звања, да се без пратње кући упутио преко Форуму. Свет је са чуђењем гледао самог Сулу, али га нико није узнемиравао, сем неког младића који га је грдњама пратио. Кад је Сула кући дошао, рекао је: видите ли оног младића, он ће бити узрок да се убудуће нико овакве власти не одрекне.

² Масилија, данашњи Марсељ. Приликом освајања Галије, Цезар је одузео слободу граду Марсељу.

³ Публије Сула, синовац диктатора Сула, руководио је јавном продајом отетих имања за време Сулине диктатуре, 82. пре н. е. За време Цезарове диктатуре вршио је исту улогу 46. г.

⁴ Корнелије Сула, брат Публија Суле, који је за време Сулине диктатуре био јавни пописивач, а за време Цезарове државни благајник.

IX

¹ Цицеронов дијалог о пријатељству зове се *Лелије*, зато што је у дијалогу главна личност Лелије.

² Односи се на Цицероново дело *О слави*, од којег су остали само одломци.

X

¹ По учењу стоичара постоји, у ствари, само једна врлина, а њени су главни изрази мудрост, праведност, умереност и храброст, тако да је одвајање врлина привидно и може бити само у мислима, јер су све оне стопљене у једну врлину, а ми је из практичних разлога у различитим тресуцима називамо различитим именом.

XI

¹ Теопомп са Киоса, Исократов ученик, говорник и историчар, написао је историју Грчке у дванаест књига, која није сачувана.

² Бардилије, по писању једних био је разбојник вишег реда, а по казивању других илирски војсковођа, којег је победио Филип II, краљ Македоније, 358. пре н. е.

³ Виријат из Лузитаније (данашња Португалија), у почетку је био пастир, па ловац, затим разбојник и најзад вођа родољубивих одреда у борби против Римљана 148—140. Римљани су са њим водили дуг и крвав рат док га нису савладали.

XII

¹ Херодот у првој књизи своје историје прича како су Међани после ослобођења од Асираца изабрали за краља Дејока који се истицао озбиљношћу и праведношћу (700. пре н. е.).

² Тиберије Семпроније Грах, двапут конзул и цензор, победник над Цимбрима у Шпанији 175. пре н. е., отац Таја и Тиберија Граха, народних трибуна, убијених од аристократске странке због предлагања аграрне реформе у Риму. Цицерон овде јединострано ствари посматра, држећи страну аристократије. У праву би утолико био ако је тачно да су Граси хтели да искористе аграрну реформу да би добили краљевску власт у Риму.

XIII

¹ Цицерон у овом спису често о себи говори и воли да се хвали. Само то не треба схватити као разметљивост ни нескромност, јер се он обраћа сину са којим има право да буде отворенији у разговору. У другим списима је у том погледу уздржљивији.

² Цицеронов син је учествовао у грађанском рату на страни Помпеја и био је заповедник једног одреда савезничке коњице.

³ Публије Рутилије Руф, стоичар, ученик Панетија, конзул 104. пре н. е.; познат као говорник и правник. Због сукоба са витешким редом прогнан из Рима 89. год.

⁴ Публије Муције Сцевола, познат говорник и правник, конзул 133. пре н. е.

¹ Луције Крас, истакао се кад му је било 21 год. оптужбом против Таја Папирија Карбона, познатог говорника и конзула 119. г., због саучесништва у завери Таја Граха. Карбон није сачекао пресуду већ се убио.

XIV

¹ Антипатар, отац Касандра, Александров војсковођа, управник Македоније после Александрове смрти; наследио га је Касандар, као краљ Македоније 298. пре н. е.

² Антигон, Александров војсковођа, после Александрове смрти имао је једно време највећу власт у царству. Против њега створена је коалиција Птоломеја Лизимаха, Селеука, Касандра, који га у бици код Ипса у Фригији победише 301. пре н. е., где погибе и Антигон у 81. год. старости.

³ Марко Антоније, прадед тријумвира Антонија, познат говорник, конзул 97. пре н. е. Истакао се у младости (кад му је било 32 године) оптужбом против Папирија Карбона, због изгубљеног рата против Цимбра у Шпанији 113. пре н. е.

⁴ Публије Сулпиције Руф, види стр. 275, нап. 5.

⁵ Браћа Лукули, Луције и Марко, извели су пред суд аутура Сервилија, што је њихова оца 102. пре н. е. лажном оптужбом отерао у прогонство.

⁶ На тражење Сицилијанаца дигао је Цицерон у својству едила оптужбу против Таја Вера, намесника Сицилије, због пљачке.

⁷ Тај Јулије Цезар Страбон, оптужио је на тражење Сардинаца намесника Тита Албуција због мита.

⁸ Луције Фуфије Гален, оптужио је био Манија Аквилуја, бившег конзула, због проневера и пљачке за време намесништва на Сицилији 98. пре н. е. Бранио га је и спасао Антоније, о коме је горе било говора.

⁹ Марко Брут, син Марка Брута, чувеног правника, познат је био због својих многобројних оптужби противу појединих грађана. Цицерон га у Бруту назива мрљом племена Јунија, којем је припадао.

¹⁰ Секст Росције, именуван човек из Америје у Умбрији, оптужен због оцудивања од Сулиних присталица

да би се докопали његове имовине. Цицерону је било 26 година кад је Росција бранио пред судом у једном изванредном говору који је сачуван.

XVI

¹ Теофрастов спис о богатству није сачуван; о њему говори биограф Диоген Лаерт.

² Вероватно Цицерон ово место наводи по сећању, јер не спомиње на које се дело односи. Ни у једном од постојећих Аристотелових дела нема тог места, а мало је вероватно да је Аристотело нешто могао говорити о приликама у Риму, у време кад су Римљани за Грке били још варвари.

³ Мина, сребрни новац који је износио 100 динара (око 5 наполеона).

⁴ Публије Крас, отац тријумвира Краса, едил 106. пре н. е., конзул 97.

⁵ Марко Лициније Крас, тријумвир, постао је 103. пре н. е. едил заједно са првосвештеником Квинтом Луцијем Сцеволом. Они су први увели борбе лавова у циркуским приредбама.

⁶ Гај Клаудије Пулхер као едил 99. пре н. е. први је дао у циркусу борбе са слоновима.

⁷ Браћа Лукули су као едили 79. пре н. е. приредили борбе слона са биковима.

⁸ Квинт Хортензије био је један од највећих римских говорника; 69. пре н. е. конзул.

⁹ Децим Јуније Сила, конзул 62. пре н. е.

¹⁰ Публије Корнелије Лентул Спинтер, конзул 57. пре н. е.

¹¹ Марко Емилије Скаур, едил 58. пре н. е., познат по раскошном позоришту које је подигао за игре приликом свог едилства. На то је потрошио своје имање и направио дугове.

¹² Помпеј Велики за време свог другог конзулства приредио је величанствене игре које су по раскоши и сјају надмашиле све раније. У борбама звери учествовало је 500 лавова, 410 пантера, 20 слона.

XVII

¹ Мамерк, непозната личност.

² Цицерон је као едил 69. пре н. е. трипут приредио циркуске игре.

³ Гнеј Ауфридије Орест Аурелијан народу се нарочито препоручио јавним ручковима по улицама Рима под видом Херкуловог десетка, сагласно неком старом обичају да се Херкулу приноси десетина прихода на жртву. Конзул 71. пре н. е.

⁴ Марко Сеј, едил 74. пре н. е.

⁵ Мерица износи десет и по литара; ас је пет пара. Мерица жита је обично коштала два аса.

⁶ Милон, Цицеронов пријатељ, који се 57. пре н. е. одлучно заузео да се Цицерон врати из прогонства. Поменути Публије Клаудије је најмιο гладијаторе да се супротстави повратку Цицерона у Рим. Милон је одговорио истом мером и Клаудијеве намере осујетио.

⁷ Гај Аурелије Гота, говорник, Цицеронов пријатељ, конзул 75. пре н. е., и затим намесник у Галији. По повратку из Галије умро је уочи тријумфа заказаног у његову славу.

⁸ Гај Скрибоније Курион, говорник, конзул 76. пре н. е.

⁹ Цицерон је имао срећу, иако је био без угледних предака (homo novus) да свако звање добије у првој години у којој закон (lex Villia annalis) то допушта. Тако је постао квестор у 31, едил у 38, претор у 41, конзул у 44.

¹⁰ Пропилеји су предњи улаз храма на Акропољу у Атини. Изградња Пропилеја је стајала 2012 талената, што износи око десет милиона златних динара, или око милион дуката.

XVIII

¹ Кимон, Милтијадов син, велики атински војсковођа, чувен такође по свом гостопримству.

¹ На почетку XV главе речено је да постоје две врсте добротинастава, добротинство путем услуга и добротинство у даривању и поклонима у новцу. Пошто је у претходним главама расправљена природа добротинства у даривању, сада се прелази на ову другу врсту.

² Цицерон мисли на Сервија Сулпиција Руфа, свог пријатеља, једног од највећих римских правника. Био је конзул 51. пре н. е.

XXI

¹ Државна звања у Риму су била бесплатна, те су сматрана као добротинство.

² Гај Грах је 123. пре н. е. донео закон о стварању једног државног магацина за жито одакле је сиромашњима месечно дodelено жито по јевтиној цени.

³ Марко Октавије, народни трибун заједно са Тиберием Грахом, био је противник предлога да се народу дели жито из јавних магацина као помоћ, већ само уз нешто снижене цене.

⁴ Марко Филип, народни трибун 104. пре н. е., конзул 91. Као трибун је био на страни народа, али је као конзул прешао на страну оптимата.

⁵ Понекад, нарочито у ратном времену, кад би јавни државни приходи били недовољни, приступало се опорезивању појединаца, што је била непопуларна мера.

⁶ Гај Понције Самнићанин, самнитски војсковођа у рату против Римљана, чију је војску опколио у Каудинском Кланцу 321. пре н. е., и кроз јарам пропустио. Две године доцније буде опкољен, заробљен и погубљен у Риму.

⁷ Луције Калпурније Пизон као народни трибун донео је 149. пре н. е. поменути закон; дакле 106. година пре времена у којем је Цицерон ову књигу писао (44. пре н. е.).

⁸ Италиски рат је избио између Римљана и њихових савезника из јужне Италије због ускраћивања грађанског права и корупције римских чиновника и судова. Марко

Друз Млађи као народни трибун донесе закон против мита и уцена, због чега буде убијен од стране витешког реда који је држао судове и чиновничке положаје у Италији. Многи из страха од прогона и суда пређу на страну побуњеника. Рат је трајао око две године (91—89) и стао је живота око 300.000 људи.

XXII

¹ Луције Емилије Паул је освојио Македонију 168. пре н. е. и запленио благо краља Персеја које је износило преко двадесет милиона златних динара. Види и стр. 277, нап. 4.

² Африканац II је разорио Картагу 146. пре н. е.

³ Луције Мумије, конзул, разорио је 146. пре н. е. Коринт, најбогатији град тог времена. Том приликом је запленио мноштво слика и статуа највећих мајстора Грчке. Колико се мало разумео у те ствари и колико је био сиров види се по томе што је дела распродавао по истој цени; а приликом преноса плена у Италију наредио је да се за свако изгубљено или уништено дело мора друго набавити.

XXIII

¹ Лисандар, један од пет ефора у Спарти, подржавао је предлог краља Агиса да се дугови отпишу и изврши поновна подела земље у Лакедемону. Због оваквих схватања велепоседници убију Агиса а Лисандра осуде на прогонство, 241. пре н. е. Цицерон у односу на Агиса пише у праву, уколико Агис није имао намеру да се демагошким путем докопа неограничене власти у Спарти.

² Арат је као дете побегао из Сикиона у Арг. Кад је одрастао, смислио је план да ослободи родни град од тираније, што му најзад и успева 250. пре н. е. Доцније је постао вођа Ахајског савеза, али га Филип V, краљ Македоније, отрује 213. г. због подозрења да сарађује са Римљанима.

³ Птоломсј Филаделф, краљ Египта 285—247, познат као заштитник уметности и добар организатор.

⁴ Арат је, по Плутарху, добио од Птолемеја 150. таланата (око 850.000 златних динара), али је претходно краљу поклонио, у више махова, многе скупочене слике.

⁵ Овај недовољно јасан дијалог односи се на дозволе које је Цезар издавао својим присталицама да могу бесплатно становати у кућама имућних Римљана.

XXIV

¹ Цицерон мисли овде на Цезара, после чијег убиства је писао ову расправу. Цезар је иначе био један од учесника Катилинине завере и био је ушао у велике дугове. Доцније, после победе у Галији и над Помпејем, донео је закон о делимичном растерећењу дужника, иако више лично није био заинтересован у погледу дугова.

² Антипатар из Тира, филозоф-стоичар, учитељ Катона Млађег у филозофији и говорништву.

³ Ксенофонт, Сократов ученик. Ксенофонтново дело *О газдинству* у целини је сачувано, док је Цицеронов превод изгубљен.

XXV

¹ Катон Старији је написао дело *О пољопривреди* (*De re rustica*) које је сачувано. Он сматра да су земљорадња и сточарство најважније привредне гране.

² Јанов пролаз. Постојала су три покривена прилаза Форуму који су се звали Јанови пролази (*Janus summus, imus, medius*). У средњем пролазу били су банкари и мењачи.

КЊИГА ТРЕЋА

I

¹ Цицерон је имао четрнаест имања у Италији дуж западне обале.

² У ствари сенат је још постојао, само му је Антоније одузео сваки углед и слободу говора; судство је, међутим, привремено било разорено, јер су Брут и Касије, који стајаху на челу судова, морали напустити Рим.

³ Цицерон је, у ствари, скоро сва своја филозофска дела написао за последње две године живота, кад је био приморан да се удаљи од државних послова. Тај филозофски рад му је донео углед највећег римског филозофа.

II

¹ Цицеронове жеље у погледу сина само су се делимично испуниле. Он је за време Августа био једанпут конзул заједно са Августом. Наравно, конзулско звање више није имало некадашњи углед и значај, те се у том својству више није могло стећи славно име и трајна успомена.

² Апел родом са острва Коса, савременик Александра Великог, највећи сликар старог века. Његово чувено дело било је „Венера излази из мора“, које је доцније Август купио за 400 таланата (око 2.500.000 златних динара). Апел је хтео да наслика још једну савршенију Венеру, али је умро пре него је дело завршио, израдио је био само главу и врат.

III

¹ Аристип из Кирене, из северне Африке, Сократов ученик, оснивалац киренаичке школе, сматрао је чулно уживање за највише добро а бол за највише зло; док је Хијероним са Рода, перипатетичар, одсуство бола прогласио за највише добро.

IV

¹ Тај Фабриције Лусциј, конзул 282. и 278. пре н. е., чувен са своје храбрости и поштења. Иако је био сиромашан, одбио је понуђене поклоне Самнијана. Види и стр. 326, нап. 2.

² Седам мудраца Грчке (VI век пре н. е.): Бијас из Пријене, Хилон из Спарте, Клеобол из Книда са Острва Рода, Приандар из Коринта, Питак са Лесбоса, Солон из Атине, Талес из Милета.

³ Мисли на Марка Брута, једног од Цезарових убица, кога је Цезар волео као сина.

⁴ Нова академија, чији је оснивалац Аркесилај, сматра да се истина не може сазнати ни чулима ни разумом. Стога се у све мора сумњати, и у свакој ствари супротне разлоге истраживати, и тако се приближавати истини.

V

¹ Ово је обећано правило чију тачност доказује даље у петој и шестој глави. Резултат претходне дискусије је овај. Морал никад не може бити у сукобу са корисношћу, али како често влада неизвесност да ли је један поступак моралан или није, то долази до привидног сукоба моралног и корисног услед нашег незнања. Да би решио ове спорне случајеве, Цицерон уводи ово правило.

² Разум природе (*ratio naturae*) по мишљењу стоичара је само божанство, божански разум који у самој природи лежи.

IX

¹ Гиг је, по Херодоту, био лидијски пастир који је убио краља Кандаула и докопао се његовог престола и постао оснивач династије Мермнада (720. пре н. е.). Платон тај догађај на свој начин приказује у *Републици* (II, 359).

X

¹ Ливије Јуније Брут и Луције Тарквиније Колатин били су први конзули после свргавања краљевске власти у Риму (509. пре н. е.). Колатин је био рођак Тарквинија Суперба, последњег римског краља, и морао је у прогонство после одлуке да се цело племе Тарквинија из Рима протера.

² Ромул и Рем, близанци, оснивачи града Рима (754. пре н. е.). Ромул је приликом зидања града рекао да смрт чека сваког оног ко се буде дрзнуо да зид пређе. Рем у шали прескочи зид и Ромул га због тога убије. Народ је Ромула прогласио за бога и назвао га Квирином.

³ Хризип из Соли на Сицилији (280—206), ученик Зенона и Клеанта, сматран је као други оснивач стоичког учења; нарочито је познат као дијалектичар.

⁴ Судска формула којом су се странке на крају расправе обраћале судији.

⁵ Дамон и Финтије. Овај случај верног пријатељства спомињу разни аутори. Диодор и Плутарх спомињу иста имена, док их други зову Еуфрат и Еукрит, или Моир и Селинутије. Такође се као тиранин спомиње час Дионизије I, час Дионизије II, час тиранин Фаларис.

XI

¹ Егина је острво између Атике и Аролиде, а Пиреј је чувено атинско пристаниште. Догађај о коме је реч морао се десити 458. пре н. е. Међутим, озбиљни историчари као Тукидид и Диодор то не спомињу тако да се у такву одлуку мора сумњати.

² Марко Јуније Пен, народни трибун (128. пре н. е.), донео је закон о протеривању странаца из Рима.

³ Гај Папије је 65. пре н. е. обновио Псков закон о странцима.

⁴ Трезен, град у Аролиди, у Саронском заливу.

⁵ Гитеј, град и пристаниште у близини Спарте, где се обично зими налазила спартанска флота.

⁶ У времену грађанског рата гусарство је било узело великог маха. Помпеј га је једно време био сузбио, али га је тек касније уништио Јулије Цезар.

XII

¹ Диоген из Селеукије у Вавилонији био је ученик и следбеник Хризипа у Атини. Чувен је његов пут у Рим у друштву са академичаром Карнеадом и перипатетича-

ром Критолајом, где су држали предавања из философије. Катон Старији учини да се што пре удаље из Рима, да не би римска омладина потпала под њихов утицај.

¹ Антипатар из Тарсе ученик и следбеник Диогена и учитељ Панеција, велики непријатељ академичара.

XIII

¹ Тај закон је постојао у Атини од најстаријих времена; не зна му се тачно време постанка.

XIV

¹ Гај Каније, римски витез, познат због својих досетки пред судом, о чему Цицерон говори у свом спису *О беседништву* (II, 69, 280).

² Гај Аквизије Гал, претор заједно са Цицероном (86. пре н. е.), чувен правник. Као претор издао је зборник (*formulae*) правних дефиниција као упутство за вођење судских спорова код преваре при куповини и продаји.

XV

¹ Платоријев закон донео је народни трибун Платорије (200. пре н. е.), којим је забрањивано младићима до двадесет пете године да склапају уговоре, док су они који би их на то наводили кажњавани губитком часних права.

² То је формула којом је судија изражавао на крају пресуде да је пресудио на основу савесности странака, пошто случај законом није предвиђен.

³ Код спорова око имовине при разводу брака судије су се звали *арбитри* и одлучивали су по свом нахођењу, како нађу да је најбоље и најправичније (*melius aequius*).

⁴ Код спорова око поверене имовине или залог суђење је на основу формуле, да је уговор морао бити испуњен часно како доликује часним људима (*ut inter bonos bene agier*).

XVI

¹ Тиберије Клаудије Центумала, непозната личност, исто као и Калпурније који се у вези с овим помиње.

² Целиј, један од седам брежуљака на којима се Рим простирао.

³ Лугури су били свештеници који су по лету и главу птица и другим појавама погађали вољу богова.

⁴ Марко Порције Катон, отац Катона Млађег Утичког.

⁵ Марко Марије Гратидијан, Цицеронов рођак, чија је сестра била Цицеронова баба.

⁶ Кај Сергије Ората, претор 97. пре н. е.; имао је надимак Кркало.

XVII

¹ И да од тебе и вере у тебе не будем обманут или оштећен! Формула којом су се уговори обично завршавали и на основу које је у случају спора суђено.

² Као што се међу часним људима часно мора поступити и без преваре! Судска формула као у горњем случају.

XVIII

¹ Луције Минуције Базил, непозната личност.

² Квинт Хортензије, види стр. 320, нап. 8.

³ Марко Сатрије, Цезаров легат у галском рату, пријатељ Алтонија, управник провинција у Италији.

XIX

¹ Гај Флавије Фамбрије, конзул 104. пре н. е., погинуо за време немира које је проузроковао Цина. Код судских расправа по личним препиркама свака странка је дужна била да положи кауцију која је пропадала ономе ко изгуби парницу.

² Ова римска игра прстима (piscare) и данас у Италији постоји (la mora), која се састоји у томе да оба играча истовремено показују одређен број прстију и извикују неки број до десет.

XX

¹ Гај Марије је постао први пут конзул 107. пре н. е., види и стр. 308, нап. 7, гл. XXII.

² Квинт Цецилије Метел, прозван Нумидски због победе у рату против Југурте, конзул 109. пре н. е.

³ Вредност новца се тада стално мењала услед појаве лажних сребрних динара. Требало је неко време зауставити оптицај док се не прегледају и премере сви сребрни динари.

XXI

¹ Помпеј се у својој 47. години (59. пре н. е.) оженио Цезаровом ћерком Јулијом којој је било 23. године. Тада је Помпеј био створио савез (први тријумвират) са Цезаром и Красом.

² Стихови су из Еурипидове трагедије *Феничанке*, у којој Феничанке оплакују судбину Едипових синова Етеокла и Полиника. Цео параграф је у ствари уперен против Цезара.

³ Стих је вероватно из Акцијевог изгубљеног трагедије *Египт*.

⁴ Тантал, Јупитеров син, краљ Фригије, осуђен од богова на вечито мучење жшћу у подземном свету зато што је одбио да дође на гозбу богова.

⁵ Пелоп, син Тантала, краља Микене, отац Атреја и Тиеста.

XXII

¹ Припадници витешког реда (ordo equester) држали су већину закупа државних имања у Италији. Постојала су и предузећа у којима је био уложен новац оних који

нису били непосредни закупци. 61. пре н. е. закупци затраже смањење закупнине због суше. Цицерон подупре њихов захтев, али се Катон и већина сената не сложије, због чега витешки ред пређе на страну Цезара, који им као конзул 59. г. смањи трешину закупнине.

XXIII

¹ Хекатон, стоички филозоф. Његово дело о дужностима није сачувано. Цицерон га је имао при руци и види се да је било опсежно јер му спомиње шесту књигу.

² Динар (denarius), римски сребрни новац, износио је шеснаест аса или четири сестерца, отприлике наших осамдесет златних пара.

XXVI

¹ Спомиње се да је Софокле имао трагедију *Луди Одисеј*. Од римских песника тај случај о лажном Одисејевом лудилу спомињу Акције и Пакувије и *Arctogum iudicium* (Пресуда о Ахиловом оружју).

² Паламед, син Рауплија, краља Еубеје, разоткрио је Одисејево лукавство, који се правио луд оруђи магарцем и биком по камењу и сејући се, тиме што је у бразду ставио Телемаха, Одисејева синчића, преко којег Одисеј опрезно пређе разником и ода се.

XXVII

¹ Цела ова прича о Регулу има мало историјске подлоге. Догађај о којем је реч десио се 255. пре н. е., када су Картагинци код Туна победили и заробили проконзула Регула. Што се тиче његовог слања у Рим, о томе нема спомена код Полибија, најпоузданијег историчара тога времена. За Регула се зна да је умро у картагинском заробљеништву, а историчар Диодор прича да је његова жена убила два картагинска заробљеника у Риму да се освети Картагинцима што су допустили да Регул умре у заробљеништву.

¹ Епикурејци.

² Академичари, перипатетичари и стоичари, филозофи оних школа које воде порекло од Сократа.

³ Стихови су из Акцијеве трагедије Атреј.

⁴ Иза ове примедбе морала би доћи још примедба: зашто је ишао у Рим кад је имао намеру да говори против размене заробљеника? На ово питање Цицерон одговара у наставку, те је вероватно у преписивању ово место испуштено.

XXIX

¹ Богиња верности (Fides) представљана је са крилима, јер се сматрало да је она увек свуда присутна. Јупитер је био врховни заштитник и осветник заклетве.

² Прво се гледиште односи на стоичаре, а друго на перипатетичаре и академичаре.

³ Из Еурипидовог Хиполита. Због овог стиха којим се свако кривоклетство може правдати, Аристофан се на више места подсмева Еурипиду.

XXX

¹ Тит Ветурије Салвин и Публије Спурије Постумије били су конзули по други пут 321. пре н. е. Њих је Кај Понтије, самнитски војсковођа, 321. г. опколио у Каудинском кланцу (Furculae Caudinae), којем су се без борбе предали под условом да полунаги прођу испод јарма и да се без оружја у Рим врате (јарам се састојао из два пободена копља са једним попречним одозго).

² Тиберије Нумиције и Квинт Мелије нису могли бити са војском као трибуни, јер трибуни нису смели ни за један дан напустити Рим; вероватно су били *tribuni designati* (предложени за трибуне).

³ Гај Хостилије Манцин је као конзул 133. пре н. е. после неуспелог рата у Шпанији закључио мир са Нумантинцима. Римски сенат се са тим не сложи и одлучи

да Манцина преда Нумантинцима, којег они не хтедоше примити.

⁴ Квинт Помпеј Руф је 141. пре н. е. са Нумантинцима закључио сраман мир који је сенат поништио.

XXXI

¹ *Leges Sacrae* су закони којима се налаже да се свако ко их погази неком божанству као жртва принесе заједно са имовином.

² Луције Манлије Император, био је 363. пре н. е. диктатор и хтео је да продужи своју диктатуру да би могао водити рат против Херничана, али се томе успротиве народни трибуни и свргну га.

³ Торкват је надимак који долази од речи *torques* (огрлица).

⁴ Везер је река у Кампанији где је Манлије потукао Латине 340. пре н. е. Пред битку је издао био наређење да се нико не сме упуштати у борбу док не добије наређење. Његов син се ипак због увреда упусти у борбу са једним непријатељским витезом и победи. Конзул нареди дикторима да му одмах пред свима одсеку главу. Због овога по повратку у Рим народ није изишао да по обичају поздравља конзула.

XXXII

¹ Луције Емилије Паул и Гај Теренције Варон, римски конзули који су потучени у бици код Кане 216. пре н. е. где је Паул погинуо.

² Гај Ацилије, римски сенатор, написао је био на грчком историју Рима од постанка до свог времена; дело није сачувано.

XXXIII

¹ Цицерон у трећој књизи *О дужностима* расправља о привидном сукобу корисног и моралног. Пошто је показао на који начин изгледа да корисно долази у сукоб са

моралом који произлази из основних врлина мудрости, праведности и храбрости, сада прелази на четврту основну врлину — уметности.

² Аникерије, један од следбеника Аристипа и савременик Епикура. Покушао је да ублажи Аристипово учење признајући да је уживање највише добро, али га је стављао иза дужности према домовини, родитељима, пријатељима.

³ Метродор из Атине, Епикуров ученик. У својим списима знатно је допринео даљем ширењу и изградњи Епикурове науке; стога га Цицерон зове „скоро друти Епикур“ (paene alter Epicurus, de fin., II, 28).

⁴ Ово је гледиште најстрожих стоичара.

⁵ Калифон и Диномах, филозофи стоичари о чијем се животу и учењу врло мало зна.

⁶ У делу *О највишем добру и највишем злу* (De finibus bonorum et malorum).

⁷ Цицерон је јула месеца 44. кренуо за Грчку у намери да посети сина, а и да се склони из Италије где се више није сигурним осећао од политичких непријатеља. Међутим, бура врати лађу на обалу и тамо сазна да га Брут и странка траже да се безусловно врати у Рим.

⁸ Ова се жеља Цицеронова није испунила јер је убијен идуће године, 7. децембра 43. г.

⁹ Ово је наговештавање да има намеру да свом сину посвети и друге филозофске списе, што спомиње у једном писму Атику (XV, 13).

СЦИПИОНОВ САН

¹ Манлије Манилије је био конзул 149. пре н. е., када је избио трећи пунски рат у којем је заповедао сувоzemном војском. Те године му је Сципион био додељен као војни трибун легије; свака легија је иначе имала шест војних трибуна, који су се свака два месеца смењивали у командовању легијом.

² Масиниса, краљ Нумидије, у другом пунском рату био је у почетку на страни Картагињана, а од 206. савезник Римљана. После битке код Заме, 202, добио је од Сципиона поред свог краљевства и један део источне Нумидије; отуда израз „из праведних побуда“.

³ Еније, римски епски песник, у свом патриотском спеву *Анали* на једном месту прича како му се у сну јавио Хомер, што је доцније био повод за легенду да се Хомерова душа после миграције уселила у Енијево тело.

⁴ Римљани су са Нуманцијом, у Шпанији, водили дуготрајан и тежак рат, док је нису под заповедништвом Сципиона разорили, 134. Кад су увидели да су изгубљени, Нумантинци су направили у граду велику ломачу, на којој су се спалили. Сервантес је написао трагедију *Нуманција*. Рушевине Нуманције, северно од Мадрида, данас су познат туристички објект у Шпанији.

⁵ Све је број, говорили су питагоровци; стога су појединим бројевима приписивана изузетна значења; нарочито је био важан планетарни број седам (Платон, *Тимеј*).

⁶ Сципион је освануо мртав у свом кревету, 129, иако се претходног дана добро осећао. Остала је трајна сумња да га је убила његова жена Семпронија са својим братом Кајом Грахом, прваком аграрне странке.

⁷ Емилије Паул Македонац победио је македонског краља Персеја у бици код Пидне, 168, после које је Грчка потпала под власт Римљана. Његов син Публије Корнелије Сципион Емилијан, Африканац млађи, Нумантинац,

био је усвојеник сила Сципиона Африканца старијег, тако да му је овај био дед по усвојењу. Овакво двоструко очинство било је често у Риму.

⁸ Овде спадају пет планета које су у старом веку биле познате: Сатурн, Јупитер, Марс, Венера и Меркур, и, ако се овима додају Сунце и Месец, добија се планетарни број седам. Према учењу питагороваца, Платона и математичара старог века, самостално кретање планета је било немогуће. Зато су измислили били седам концентричних кугла (сфера) на којима су причвршћене одговарајуће планете (рачунајући ту Сунце и Месец) и са којима су се оне кретале. Овима треба додати сферу на којој се замишљало да су причвршћене звезде, и која све друге обухвата; и, најзад, долази унутрашња непомична сфера — Земља; дакле, укупно девет сфера.

⁹ То је чувена хармонија сфера (музика сфера), коју је Платон изложио у *Републици*, по угледу на старо питагорско учење; њоме су се многи модерни песници инспирисали (Шекспир, *Млетачки трговац*, V, 1; Гете, *Фауст*, *Пролог на небу*).

¹⁰ Према религијским схватањима у старом веку све земаљско је само слика небеског, зато им је и уметност изгледала као подражавање природе: *omnis ars est imitatio naturae* (Seneca, *Epist.* 65).

¹¹ Катадупи (Херодот, II, 17) је данашњи Вади Халфа, на етиопијској граници. Услед недовољног познавања географије у старом веку су биле распрострањене увеличане представе о водопадима Нила (Херодот, Плутарх, Плиније).

¹² Још су Талес и Питагора разликовали пет посебних делова (зона) на Земљи: области Северног и Јужног пола, средњи или жарки појас, северни умерени и јужни умерени појас.

¹³ Према учењу стоичара, преузетом из Хераклита, свет је настао из ватреног етера који се после дугог и одређеног времена враћа у првобитно огњено стање, из којег поново настаје свет сличан првом, тако да се све ствари, људи и догађаји истим редом обнављају. Поред светског пожара постојала је и претпоставка о светском потоку (Овидије, *Метамор.*, I 258; Сенека, *Питања природе*, III 27—30).

¹⁴ Овде је реч о великој светској години која, по Цицерону, настаје када се све планете врате у исти претходни положај. Таква година, како је у тексту представљена, износи око 12.000 сунчевих година, јер је од Ромула до описаног догађаја протекло, како каже, једва двадесети део светске године (што би износило $20 \times 567 = 11.340$). Хераклит такву годину процењује на 18.000 сунчевих година, други на 15.000, 10.000, 3.000 итд.

¹⁵ Овде почиње Платонов онтолошки доказ бесмртности душе, који Цицерон преноси из Платоновог *Феда* (245 с). Доказ полази од појма самокретања: душа се сама по себи креће; и оно што се само по себи креће не може имати ни почетка ни краја. Доказ се, у ствари, састоји из три силогизма: 1. Душа се сама по себи креће; што се пак само по себи креће, почетак је кретања; душа је, дакле, почетак кретања. 2. Душа је почетак кретања; што је пак почетак кретања, није рођено; душа, дакле, није рођена. 3. Душа није рођена; што пак није рођено, бесмртно је; душа је, дакле, бесмртна. Ова три силогизма сачињавају соритес који, по Мајснеру, гласи:

Animus ex se movetur;
Quod autem ex se movetur, principium motus est;
Quod autem principium motus est, natum non est;
Quod autem natum non est, immortale est;
Ergo, animus immortalis est.

Посебно је у доказу за дискусију полазна премиса: душа се сама по себи креће (*animus ex se movetur*). Да би се истакла оригиналност овог доказа треба указати на нека друкчија схватања душе. Материјалисти тврде да је душа (дух) нарочито организована материја и не признају да је независна од тела; стога доказ отпада, јер не важи полазна премиса. Хришћанство, мухамеданство и кебрејство не признају самосталност душе, већ тврде да је душу бог створио (И створи Господ човјека од праха земаљског, и дуну му у нос дух животни; и поста човјек душа жива; Мојс. I књ., гл. 2, 7); стога и у овом случају доказ не важи, јер почетно тврђење није прихватљиво.

" Једна свемирска година, као што је речено у при-
медби 14, износи 12.000 сунчевих година, тако да један
свемирски век, по том рачуну, износи 1.200.000 сунчевих
година.

" Сципионов сан је, због сродности своје садржине
са хришћанским учењем, током векова био једно од врло
утицајних и радо читаних дела античке књижевности.
Због своје изузетне језичке савршености увек је кориш-
ћен као школска лектира, што је још више доприносило
његовој популарности. У овом делу је дошао до пуног
израза Цицеронов еклектизам. Он је у њему на изузетно
хармоничан начин повезао у једну целину учења о души
питагоровца, академичара, перипатетичара, епикуровца
и стоичара, дајући уједно целом делу песничко обележје.
То је свакако једно од најбољих Цицеронових филозоф-
ских дела и стилски најлепша ствар коју је он написао.
Сем тога Сципионов сан је најстарији спис из астроно-
мије на латинском језику. Овде читалац треба да има у
виду да је прошло преко две хиљаде година од када је
написана Република и да су наша знања из астрономије
веома напредовала, и друкчија су; али веровање да у
природи владају законитости и да су изражене бројевима
и математичким односима данас је веће него икада ра-
није, што је основна мисао питагоровца коју је Цицерон
на изузетно сликовит начин „потомству саопштио“. Данас
је Цицерон један од највише превођених писаца. Према
Индексу превода (Index translationum) Унеска годишње
се преводи око двадесет његових дела, међу којима је и
Република, или Сципионов сан посебно. Код нас су Сци-
пионов сан превели: Николај Шимић, Сципиона сан, 1811,
Ђорђе Срдић, Сципионов сан (са француског), 1861; Ми-
ливој Шрепел, Сципионов сан (О држави), 1894.

САДРЖАЈ

Др Бранко Гавела: О Цицерону	7
ЛЕЛИЈЕ ИЛИ РАЗГОВОР О ПРИЈАТЕЉСТВУ	
(превео др Бранко Гавела)	19
О СТАРОСТИ	
(превео др Бранко Гавела)	65
О ДУЖНОСТИМА	
(превео Василије Томовић)	105
СЦИПИОНОВ САН	
(превео Василије Томовић)	261
Напомене	
Лелије	275
О старости	287
О дужностима	300
Сципионов сан	335

На основу мишљења Покрајинског секретаријата за
образовање, науку и културу САНВ бр. 413-634/77,
од 10. јануара 1978. год. ова књига ослобођена је
основног пореза на промет.

Штампарско предузеће „Будућност“
Нови Сад, 1978.